

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ
“ИНФРАТУЗИЛМАНИ РИВОЖЛАНТИРИШ
ВА ЛОГИСТИКА” КАФЕДРАСИ

Р. С. МУРАТОВ

ТАЪМИНОТ
ЖАРАЁНЛАРИНИ
БОШҚАРИШ

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

Р.С.Муратов, “Таъминот жараёнларини бошқариш”.Ўқув қўлланма –
Тошкент: Иқтисодиёт, 2020 йил, 357 бет.

Логистик таъминоти жараёнларини бошқариш фаолиятини тегишли инфратузилмасиз тасаввур этиб бўлмайди. Бу инфратузилмага биринчи қаторига навбатда, логистик таъминот тизими киради. Айрим мамлакатлар таъминот логистик тизимларининг жаҳон иқтисодиёти тизимига интеграцияси ва бизнеснинг глобаллашиши, асосий товарлат таъминоти, логистик оқим, транзит юк оқимлари амалга ошириладиган халқаро транспорт коридорларини интенсив ривожланишини талаб қилади.

Шу жиҳатдан мазкур ўқув қўлланма барча соҳа мутахассислари, таълим тизими уқучиларининг кичик бизнес ва логистик таъминот тизимини бошқариш таомилларини шакллантириш, ташкил этиш ва ривожлантириш бўйича амалий билим, малака ва кўникмаларини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Гоя муаллифи: иқтисод фанлари доктори, профессор Б.Ю. Ходиев

Такризчилар:

Эргашхўжаева Ш. ТДИУ, “Маркетинг” кафедраси мудири, и.ф.д

“Инфратузилмани ривожлантириш ва логистика” кафедрасининг 2019 йил __ июлдаги __-сонли мажлисида муҳокама қилинган.

Ўқув қўлланма Тошкент давлат иқтисодиёт университети ўқув услубий Кенгашининг 2019 йил “__” _____даги _____-сонли қарорига мувофиқ ўқув жараёнига татбиқ этиш учун тавсия этилган.

© Иқтисодиёт, 2020 йил

МУНДАРИЖА:

№	Мавзулар:	бетлар:
	Кириш	4
1.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси асосида “Таъминот жараёнини бошқариш “ ўқув қўлланмасининг предмети ва вазифалари.....	8
2.	Иқтисодиётни диверсификациялаш ва модернизациялаш шароитида мамлакат таъминот жараёнларини бошқаришнинг ҳуқуқий меъёрий асослари.....	30
3.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 7-февралда “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли фармони бўйича таъминот жараёнларини оптималлаштириш чора-тадбирлари.....	57
4.	Таъминот жараёнини бошқаришнинг назарий асослари, транспорт ва коммуникация қурилишини комплекс ва жадал равишда ривожлантириш чора-тадбирлари.....	80
5	Таъминот жараёнини бошқариш тизими.....	108
6.	Таъминот жараёнини бошқаришда ахборотлар тизими.....	131
7.	Таъминот жараёнларини бошқаришда транспорт ва коммуникация инфратузилмаси. Таъминот жараёнини бошқаришда омборхоналар техникаси ва технологияси.....	163
8.	Таъминот жараёнини бошқаришда режалаштириш.....	201
9.	Таъминот логистикасининг стратегик жиҳатлари	235
10.	Таъминот жараёнида товарлар ва товарлар сиёсатини бошқариш.....	256
11.	Таъминот логистикасида харид қилишни бошқариш	294
	Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати.....	347
	ГЛОССАРИЙЛАР.....	350

КИРИШ

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида таъминот жараёнларини бошқариш фаолияти "...shtab funksiyasi" rolini bajaradi. Bu shtabda raqobat fronti kurashining uzoq, muddatli rejaları ishlab chiqiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH. Mirziyoevning O'zbekiston Respublikasi parlamenti-Oliy Majlisga Murojaatnomasida "...tadbirkorlar safini kengaytirish, jumladan, yuqori texnologiyalar, ilm-fanning eng so'ngi yutuqlariga asoslangan texnika va asbob-uskunalarni mamlakatimizga olib kelish va joriy etish uchun ularga munosib sharoitlar yaratish bizning birinchi galdagi vazifamiz bo'lishi shart"¹ -ekanligini ta'kidlab o'tganliklari, bu borada ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar orasidagi o'zaro iqtisodiy munosabatlar, xususan, mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish sohalarida maqsadli investitsion dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Мамлакатимизда ўтказилаётган радикал иқтисодий ислохотларнинг муваффақияти, кўп жиҳатдан, муомала соҳасининг самарали фаолияти, ишлаб чиқариш воситалари билан улгуржи савдонинг кенг ривожланиши, ишлаб чиқариш техникасига мўлжалланган маҳсулотларни ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасидаги тўғри алоқалар, ҳудудларнинг халқ хўжалик тармоқлари, турли мулк шаклларидаги ишлаб чиқариш ва тижорат субъектларига хизмат кўрсатувчи логистик таъминот жараёнлар сифати билан кўпроқ боғлиқ бўлиб, миллий иқтисодиётимизда таъминот жараёнларини бошқариш салоҳиятини жадал ривожланиб, тобора рақобатга бардошли бўлиб бораётгани эришилган асосий натижаларимиздан бири бўлиб қолмоқда.

Бу борада, давлатимиз раҳбари Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги Фармоннинг учинчи бўлимида иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишларида «фермер хўжаликлари, энг аввало, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш

¹ Sh. Mirziyoev. O'zbekiston Respublikasi parlamenti-Oliy Majlisga Murojaatnomasi (2017 yil 22 dekabr). <http://www.uzreport.com/>.

билан бир қаторда, қайта ишлаш, тайёрлаш, сақлаш, сотиш, қурилиш ишлари ва хизматлар кўрсатиш билан шуғулланаётган кўп тармоқли фермер хўжаликларини рағбатлантириш ва ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш»²-долзарблигини таъкидлаб ўтдилар.

“Таъминот жараёнларини бошқариш” ўқув қўлланмаси ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш соҳасидаги йўналиш бўлиб, бу мақсадларга эришиш учун, ривожланган мамлакатларнинг тажрибасини ўрганиш билан бирга, ватанимизда логистика таъминот жараёнлари соҳасида бозор иқтисодиётида турли мулкчилик шакллари ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш муносабатлари соҳасида маҳсулот ҳаракатларини оптималлаштиришнинг илғор йўналишларидан фойдаланиш ҳам маълум бир аҳамиятга эга бўлади.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 07 февралдаги ”Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича “Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947 сонли Фармони.

Ўқув қўлланма билан ишлаш қоидалари !

Назарий ва амлий машғулотларида ўқучилар қўшимча янги маълумотлар билан тўлдириб бориши зарур бўлганда бўлиши зарур

Аудитория машғулотларида:

- Назарий ва амалий машғулотларида диққатингизни жамлашга ҳаракат қилинг;
- қўлланмадан мавжуд матнни семинар/амалий машғулотларда фойдали ва муҳим бўлган янги материаллар билан тўлдилинг (слайдли презентация, ўқитувчининг маърузаси ҳамда турли чиқиш ва презентациялари асосида);
- нафақат ўқитувчи, балки ўзингизни ҳам тинглашга ўрганинг: Қўлланмадаги матнларни ўз фикр ва мулоҳазаларингиз билан тўлдилинг ва мустақил фикрингизни билдилинг.

Ҳар бир мавзунини ўзлаштиришдан олдин ўрганинг:

- Ўқув қўлланмада баён этилган мавзунинг ахборот мажмуини;
- тавсия этилаётган адабиёт ва манбалар ҳамда эҳтиёж сезганда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат ва инструкциялар ёрдамида қуйидагиларга таянинг:

- 1) назарий саволларга жавоб беринг;
- 2) масалаларни ечинг ва машқларни бажаринг;
- 3) мустақил амалий вазифаларни бажаринг.

Берилган саволларга жавоб беринг:

- манбалар иқтибосларига таянган ҳолда қисқа, тўлиқ ва чуқур жавоб беринг (агар топшириқда кўрсатилган бўлса);
- агар иложи бўлса, матнли маълумотларни қайта ишлаш учун график (жадвал, схема, диаграмма) шаклларида фойдаланинг.

Машқларни бажаришда ҳужжатларни тайёрлаш ёки рўйхатга олиш шакллари тўлдириш билан боғлиқ бўлган, лингвистик ҳужжатли, реквизитларни тўғри расмийлаштириш ва ҳужжатни форматлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратинг.

Мустақил иш учун амалий вазифалар (А4) стандарт қоғоз вароғларида

бажаринг ва ўқучининг ютуқлари ўз шахсий Портфолиосида – файл папкага жойлаштиринг.

Қийинчиликлар тугилганда муаллифларга маслаҳат учун мурожаат қилинг.

“Таъминот жараёнларини бошқариш” ўқув қўлланмасини ўзлаштиришингизда омад тилаймиз.

Муаллиф

1-Мавзу	1-мавзу. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси асосида “Таъминот жараёнини бошқариш” нинг мазмуни ва иқтисодий моҳияти
---------	--

РЕЖА:

1.1. “Таъминот жараёнларини бошқариш” тушунчасининг иқтисодий моҳияти,мақсади ва вазифалари.

1.2.Таъминот жараёнларини бошқариш объекти ва субъекти. Таъминот жараёнларини бошқариш операциялари.

1.3.Таъминот жараёнларини бошқаришда моддий, ахборот, иқтисодий оқимлар тушунчаси.

1.1. “Таъминот жараёнларини бошқариш” тушунчасининг иқтисодий моҳияти,мақсади ва вазифалари.

Ҳар қандай транспорт корхонасининг фаолияти ишлаб чиқариш жараёни ҳамда ижтимоий ҳаётда юк ва йўловчиларнинг самарали оқимини таъминлаш мақсадида мол етказиб берувчилар ҳамда транспорт хизматлариистеъмолчилари билан иқтисодий, ижтимоий, ҳудудий,экологик, технологик ва ташкилий-ҳуқуқиймуносабатлартизимидан иборат.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида барча турдаги транспорти тизими ривож иқтисодиёт ва ижтимоий соҳанинг бошқа тармоқлари тараққиёти билан узвий боғлиқ бўлиб, унга ушбу тармоқлар томонидан юк ва йўловчилар ташиш ҳажми ва сифатига қўйиладиган талаблар билан бир қаторда, соҳанинг ўз-ўзини ривожлантира олиш имкониятлари, яъни етарлича даромад олиши ва унинг ҳисобидан соҳага инвестициялар жалб қила олиш талаблари қўйилади.

Таъминот логистикаси – биринчи локал логистик тизим бўлиб, унинг асосий мақсади – корхона ёки ташкилотнинг материал-ресурсларга бўлган эҳтиёжини қондириш жараёнида материал оқим ва хизматларни бошқаришдан иборатдир.

Умумлаштирилган ҳолда таъминотнинг мақсади – корхона (ташкилот) нинг материалларга бўлган эҳтиёжини лозим бўлган ҳажмда, керакли муддатда сифатли материаллар (хомашё, яримфабрикат маҳсулотлар) билан юқори хизмат даражаси ҳамда энг кам харажатлар эвазига таъминлашдан иборатдир (3.1 чизма).

Демак, миллий иқтисодиёт хўжалик юритувчи субъектларининг ўзаро алоқаларини кенгайтириш ва аҳоли мобиллигини ошириш талабларидан келиб чиқиб, транспорт корхоналарини ривожлантириш қуйидаги вазифаларни самарали ҳал қилиш билан амалга оширилиши мумкин:

– транспорт-логистика хизматлари ҳажмини ошириш ва янгиларини таклиф этиш;

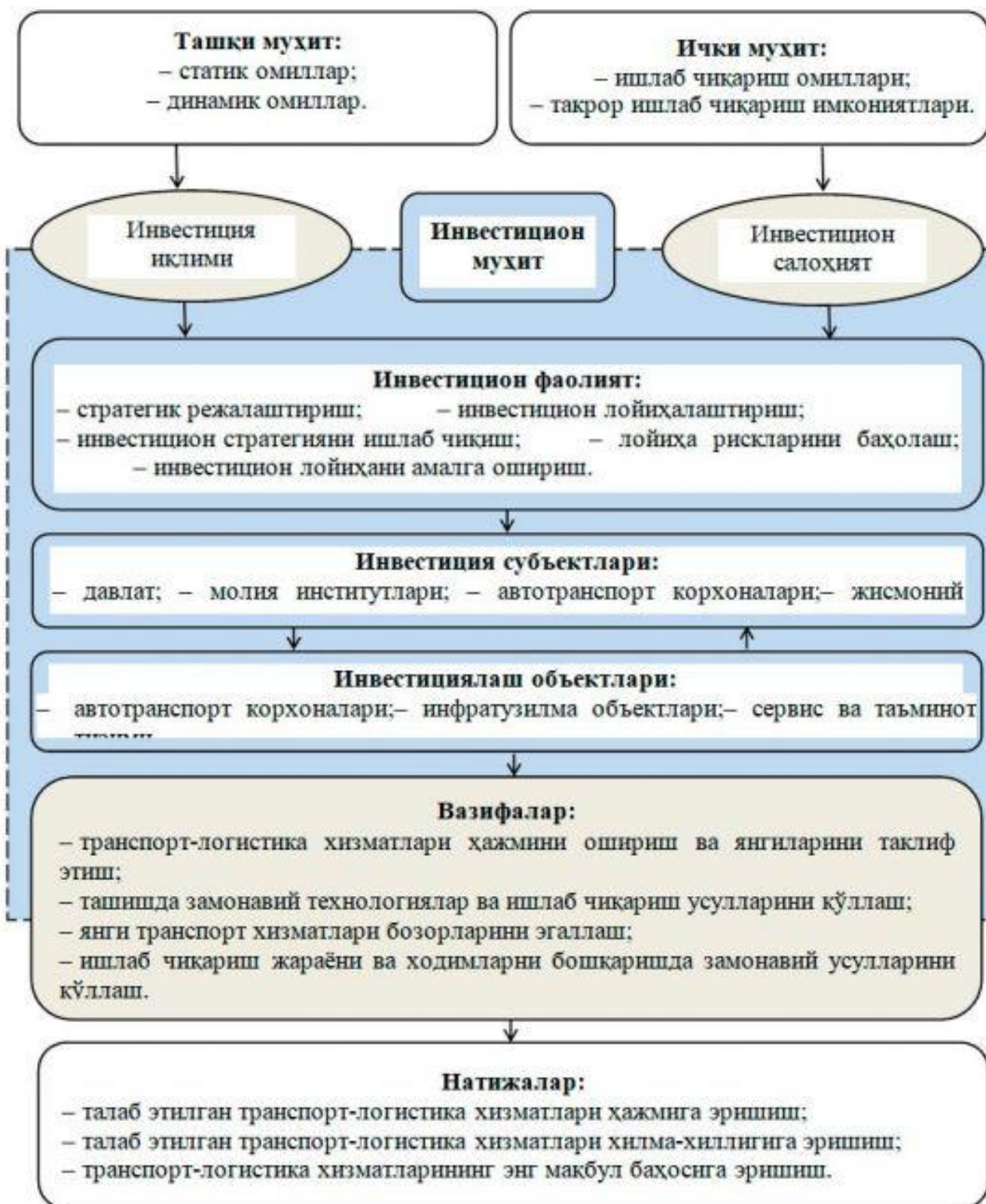
– ташишда замонавий транспорт воситалари, технологиялар ва ишлаб чиқариш усулларини қўллаш;

– янги транспорт хизматлари бозорларини эгаллаш;

– техник, таъмирлаш ва сервис, транспорт-логистика хизматларини кўрсатиш жараёнлари ҳамда ходимларни бошқаришда замонавий усулларини қўллаш.

Мазкур вазифалар истикболли инвестицион лойиҳаларини амалга ошириш билан ҳал этилади. Унинг асосини автомобиль транспортига жалб қилинувчи инвестиция ҳажми, энг аввало, транспорт хизмати кўрсатиш бозорида юк ва йўловчи ташишга бўлган талабни сифат ва миқдор жиҳатдан қондира оладиган замонавий автомобиль транспорти воситалари, йўл инфратузилмаси тармоқлари ва бошқа моддий-техника базасига бўлган эҳтиёж ташкил этади.

Таъминот жараёнининг асосий омиллари ва уларнинг ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқиб, тизимли ёндашув асосида автомобиль транспорти корхоналарида инвестициявий жараёнларни ташкил этишга элементларининг ўзаро алоқадорликдагитаркибий механизми сифатидақараш мумкин (1-чизма).

1-чизма. Транспорти таъминоти корхоналарида инвестициявий жараёнларни ташкил этишнинг таркибий механизми.

Мазкур механизмнинг асосий элементлари қуйидагилардан иборатдир:

1) инвестиция жараёнига таъсир қилувчи ички ва ташқи омиллар мажмуи;

2) инвестиция иқлими ва мавжуд инвестицион салоҳият доирасида шаклланадиган инвестицион муҳит;

3) инвестицион салоҳият –корхонани барқарор ривожлантиришни таъминлаш учун мавжуд инвестиция муҳитининг жамланма омилларидан фойдаланиш имконияти;

4) инвестицион муҳит – корхоналарда инвестицион жараёнларнинг мақсадга мувофиқлигини таъминловчи ва капитални кўпайтиришга таъсир қилувчи ижтимоий, иқтисодий, ташкилий, ҳуқуқий ва бошқа муносабатлар тизими.

Маълумки, жаҳон иқтисодиётида етакчи ўрин тутадиган мамлакатлар тажрибасида, глобал рақобатдошликка эришиш ва дунё бозорларига чиқиш, биринчи навбатда, иқтисодиётни изчил ислоҳ этиш ва таркибий жиҳатдан ўзгартиришларнинг барчаси транспорт логистика хизматлари бозорини ривожланиши билан боғлиқ. Ўзбекистон иқтисодиётининг ҳар бир соҳаси, шу жумладан, транспорт тизимини янада жадал ривожлантиришда логистика хизматларининг аҳамияти беқиёс. Шу боисдан, нуфузли халқаро ташкилотларнинг иқтисодиётимиз ривожланишига бўлган эътибори ва шу билан биргаликда хорижий инвесторларни жалб этиш, кўплаб қўшма корхоналар ва уларнинг филиаллари фаолиятини ташкил этилиши янги ҳудудларни ўзлаштириш ва халқаро бозорларга чиқишни тақозо этмоқда.

Бунинг учун авваломбор, транспорт йўлаклари ва замонавий транспорт-логистика марказларига эга бўлиш лозим. Бугунги кунда замон талабидан келиб чиқиб республикамиз транспорт тизимидан самарали фойдаланиш, мультимодал ва интермодал ташувларининг ривожланиши, янги инфратузилма объектларини барпо этишни, яъни ташиш терминалларини шакллантиришни талаб этади. Халқаро миқёсда ушбу мультимодал ташиш терминалларининг кенгайиши натижасида логистик марказларга айланиши, шу билан биргаликда халқаро ташув ва логистик жараёнларини ўзига қамраб олишига асос бўлди.

Мазкур механизмда таъминот жараёнлари муайян вақт ва маконда мавжуд инвестицион муҳит шароитида инвестор томонидан юқори даромад олиш

учунмоддий ва молиявий ресурсларни сафарбар қилиш фаолияти сифатида намоён бўлиб, унинг ташкил этиш ва бошқариш билан боғлиқ бўлган фаолияти жараёни ҳаракатлантирувчиасосий дастак бўлиб хизмат қилади. Фикримизча, инвестицион фаолиятга инвестициялашобъектининг келажақда ҳам барқарор фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган инвестиция жараёнидаги иқтисодий муносабатларнинг шакли ва мазмунини белгиловчи тизимлаштирилган тартиб ва қоидаларнинг мажмуаси сифатида қараш ҳам мумкин. Таъминот жараёнлари жараёнига ташқи ва ички муҳитнинг омиллари ва шарт-шароитлари таъсир кўрсатади.

Ташқи омилларни жараёнларнинг динамикаси нуқтаи назаридан шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин: статик ва динамик омиллар.

Статик омиллар вақт ўтиши билан инвестиция жараёнига ўз таъсирини ўзгартирмайдилар. Уларга табиий-иқлим, географик, ҳуқуқий, технологик ҳамда инвестиция объектларининг қўлами киради.

Динамик омилларга бозорнинг муайян бир ҳолатида унинг иштирокчилари ўртасидаги муносабатлар ва инвестиция жараёнларнинг жадаллигини (рақобатчилар, етказиб берувчилар, мижозлар) киритиш мумкин.

Таъминот жараёнининг ички муҳити корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятини бошқарув соҳасидаги мавжуд омилларнингтўғридан-тўғри таъсири остида шаклланади. Бунда капитал айланиши жараёнида ишлаб чиқариш омилларидан (капитал, иш кучи, тадбиркорлик қобилияти)фойдаланиш ва такрор ишлаб чиқаришни кенгайтиришдаги инвестицион фаоллик билан боғлиқ омиллар киради.

Турли иқтисодий адабиётларда олим ва мутахассислар томонидан инвестициялаш ва унингмуайян бир йўналишлари бўйича атрофлича фикр юритилганлигини эътироф этган ҳолда, автомобиль транспортида инвестициялашга қуйидагича муаллифлик таърифини беришни лозим деб топдик: автомобиль транспортида инвестициялашиқтисодиёт тармоқлари ва аҳолининг талаб этилган ҳажмда, хилма-хилликда ва мувофиқлаштирилган баҳода транспорт-логистика хизматларига бўлган талабини қондиришга йўналтирилган

корхона ривожланиши ва капиталининг ўсишини таъминловчи узок муддатлиресурс салоҳиятидан фойдаланиш жараёнидир.

Таъминот жараёнлари фаолиятини амалга ошириш жараёнида инвестиция режалари ва молиявий имкониятларни мувофиқлаштириш учун уларнинг самарадорлигини баҳолаш мезонларини қўллаш зарурияти туғилади. Бунда инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини миқдорий баҳолашда энг асосий эътибор инвестицион фаолиятдан олинган фойданингсарф этилган капиталга нисбатига қаратилади.

Транспорт таъминоти компаниялари юкларни жўнатувчилар ва қабул қилувчилар транспорт хизматлари сифатини (юкларни жўнатиш жадвалларига риоя қилиш, қўшимча хизматлар кўрсатиш, ер шарининг исталган нуктасига юкларни етказиш) ошириш, халқаро юкларни ташишда транспорт-логистика тизимини такомиллаштириш ҳамда транспорт воситаларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишга таъсир этувчи илмий техникавий, ижтимоий ва инфратузилма билан боғлиқ омилларга алоҳида эътибор бериши зарур. Замонавий транспорт-логистик марказларни ташкил этиш ва ривожлантириш доирасида инфратузилмавий муаммоларни ечимини топиш, шу билан бирга замонавий транспорт-логистик инфратузилма мажмуасини барпо этиш халқаро талаблардан бири ҳисобланади(1-расм).

1-расм. Замоनावий транспорт-логистика таъминоти жараёнлари инфратузилмасининг умумий кўриниши

Транспорт-логистик таъминот жараёни, яъни логистик хизматларни ташкил этиш учун ахборот тўплаш ва улардан самарали фойдаланиш, омборхона, транспорт ва уларнинг таъминоти логистик фаолиятни ривожлантириш ҳамда халқаро логистик рақобатга дош берадиган асосий восита бўлиб хизмат қилади. Хорижий тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, транспорт-логистик фаолияти ташкил этиши биринчи халқаро даражадаги рақобатга логистик инфратузилма талаблари томонидан жавоб бериши билан ўзига хос хусусиятини намоён қилади. Л.Б. Миротин ва А.Н.Родниковларнинг тадқиқотига кўра замоनावий транспорт - логистик хизматлар инфратузилма билан боғлиқ бўлиб, моддий ва ахборот оқимларини биринчи манбадан якуний истеъмолчигача масофа ва вақтдаги ҳаракатини режалаштириш, замоनावий транспорт таркибини ташкил қилиш, бошқариш, назорат қилиш ва тартибга солишдир” деб таъриф берган.

Умуман олганда замоनावий транспорт-логистика хизматларини ташкил этишнинг халқаро даражадаги вазифаларига қуйидагилар киради: - материал, ахборот ва бошқа керакли оқимларни интеграллашган комплекс тизимларини яратиш;

- ишлаб чиқариш ва муомала соҳаларида логистик имкониятлардан фойдаланишни назоратга олиш, уларни режалаштириш ва стратегик мувофиқлаштириш;

- бозор муҳитини ҳисобга олган ҳолда танлаб олинган стратегия доирасида логистик конвенцияни доимий мукамаллаштириш;

- транспорт-логистика жараёнлари технологиясини сифатли таъминлай оладиган малакали кадрлар билан таъминлаш;

- халқаро йўналишларда хизмат кўрсатувчи транспорт корхоналарининг рақобатдошлигини ошириш бўйича самарали чора-тадбирларни қўллаш;

- республикамизда транспорт-логистик марказлар ва хизмат кўрсатувчи инфратузилма объектларининг оптимал жойлашувини таъминлаш;

- транспорт - логистик хизматлари кўрсатиш операторларининг инвестициявий жозибдорлигини ошириш;

- соҳада инновацион муҳитни яратиш орқали миллий операторларнинг ахборот технологиялари ва воситалари билан таъминоти ва бошқарувда улардан кенг фойдаланишни таъминлаш; - транспорт-логистик тизим иштирокчиларининг халқаро иқтисодий алоқаларини оқилона ташкил этиш ва бошқалар.

Замонавий транспорт-логистика хизматларининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагиларни ўзида мужассам этади: -замон талабидан келиб чиқиб маҳсулотларни янги ташиш технологияларида сифатли етказишни ташкил этишда;

- транспорт-логистик хизматлари жараёнида инновацион технологиялардан фойдаланилишида; -захираларни омборда сақлаш ва уларни оптималлаштириш жараёнида;

- моддий ресурслар ва тайёр маҳсулотлар захирасининг назорати;

- ортиш ва тушириш ишларида ;

- ахборот оқимларини йўналтиришда;

- фаолиятда менежмент ва маркетингнинг замонавий усулларидан самарали фойдаланишида.

5.2- расм. Юк ташишнинг технологик схемаларига мисоллар:
а) битта транспорт турида; б) бир неча транспорт турида.

Сўнгги йилларда таъминот жараёни транспорт – логистика хизмати билан фаолият юритувчи кичик корхоналар кўпроқ кичик сервис хизматлари билан чекланиб қолиб, улар нафақат хорижий корхоналар билан транспортда ташиш хизматини аутсорсинг қилиб, кам даромадли хизмат кўрсатиш билан шуғулланмоқда. Аммо, транспорт – логистиканинг асосий даромадли фаолияти ҳалқаро бозорларга экспорт-импорт маҳсулотларини транспортда етказиб бериш бўлсада, замонавий ташиш технологияларига эга бўлмаганлиги сабаб, валюта оқимини олиб келиши муваффақиятсиз яқунланяпти.

Бозор иқтисодиётини ривожланиши ва кенг таъминот жараёни логистика инфратузилмаси тармоғини шаклланиши албатта, умумиқтисодий тармоқлар ичида албатта транспорт хизматини улушини ошишига олиб келади.

1.2.Таъминот жараёнларини бошқариш объекти ва субъекти.

Таъминот жараёнларини бошқариш операциялари.

Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш кўп бўғинли инфратузилмани яратишни талаб килади. Инфратузилма турли хил вазифаларни бажарувчи таркибий қисмлар, унсурлардан иборат тизимини намоён этади. Шунга мос ҳолда, инфратузилманинг таркибий қисмларини белгилаб олиш, уларнинг ҳар бирининг аҳамиятини ўрганиш, иқтисодий табиатини очиб бериш муҳим ҳисобланади. Ҳозирги кунда инфратузилма таркибини белгилаш, мазкур тизимга кирувчи унсурларни кўрсатиб беришда маълум номувофиқликлар мавжуд. Жумладан, бирқатор иқтисодчи олимлар томонидан инфратузилма алоқаларини ўрнатишга ва самарали юритишга хизмат қилувчи корхона, ташкилот ва муассасалар мажмуи сифатида қараб, уни беш бўғинга ажратадилар:

- Ишлаб чиқаришга хизмат қилувчи инфратузилма (транспорт, алоқа, омбор хўжалиги, йўл хўжалиги, сув ва энергетика кабилар)

- Товарлар ва хизматлар муомаласига, яъни савдо-сотик ишларига хизмат қилувчи инфратузилма (биржалар, савдо уйлари, аукционлар, тижоратчилик идоралари, реклама фирмалари ва агентликлари, давлатнинг савдо-сотик ва уларни назорат этувчи муассасалари)

- молия-кредит муносабатларига хизмат қилувчи инфратузилма (тижорат банклари, ўз-ўзини кредитлаш идоралари, суғурта компаниялари, молия компаниялари, солиқ ундириш маҳкамалари, ҳар хил пул фондлари)

- аҳолига хизмат қилувчи ёки социал инфратузилма (уй-жой, коммунал ва транспорт хизмати, маориф, маданият ҳамда соғлиқни сақлаш

муассасалари, аҳолини ишга жойлаштириш фирмалари ва идоралари)

- ахборот хизмати (иктисодий фаолият учун зарур бўлган ҳар хил ахборотлар – маълумотлар ва хабарларни тўплаш, умумлаштириш ва сотиш билан шуғулланувчи турли компаниялар, фирмалар, маслаҳат идоралари, давлат муассасалари).

Таъминот логистикасининг объекти –таъминотнинг функционал циклида ҳаракатланувчи материал ресурслар ва хизматлар оқимидир. Корхонада истеъмол қилинадиган материал ресурслар асосий ва ёрдамчи ресурсларга бўлинади.

Асосий ресурсларга қуйидагилар киради:

-дастлабки ишловдан ўтмаган хомашё материаллар;

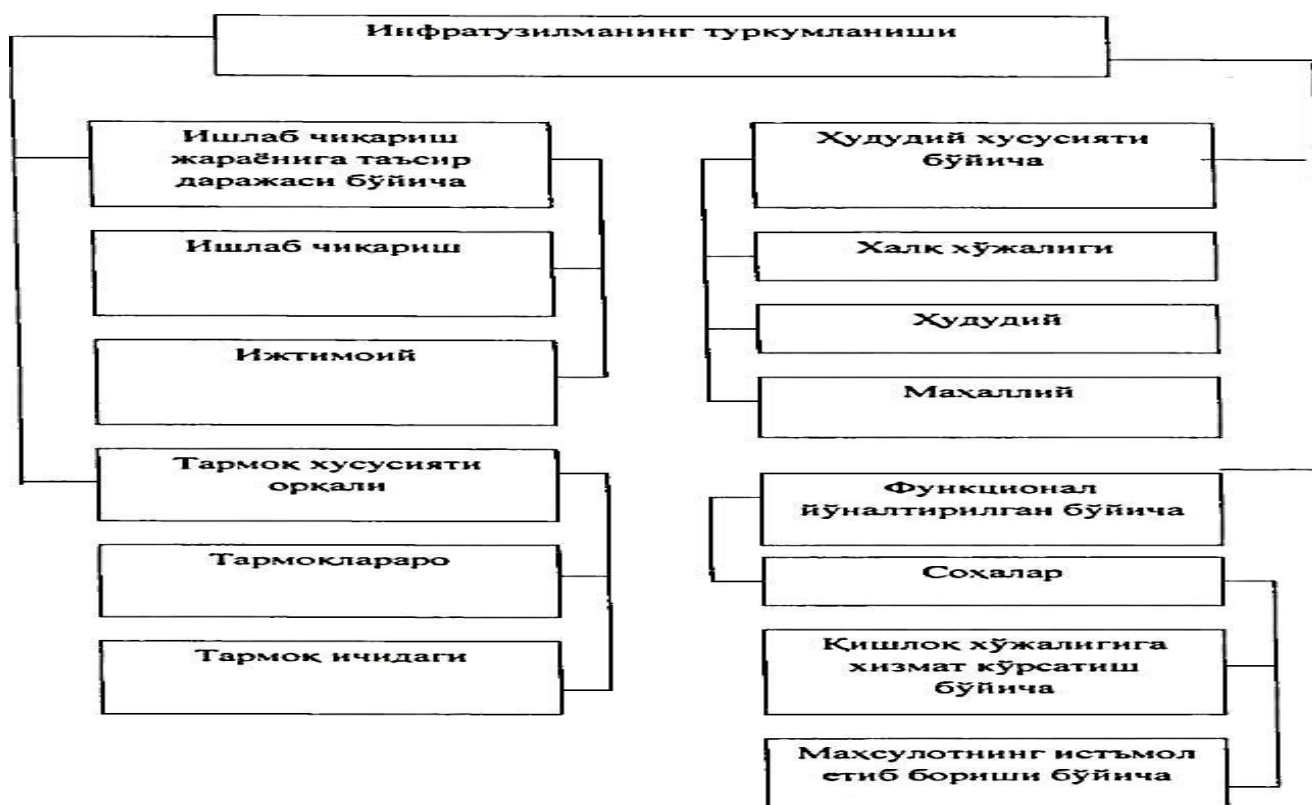
-маълум ишловдан ўтган дастлабки материаллар (ярим фабрикатлар).

Ёрдамчи маҳсулотларга эса турли металл буюмлар, бутловчи қисмлар, маҳкамловчи болтлар, бундан ташқари, ишлаб чиқариш учун лозим бўладиган, машина ва қурилмалар учун зарур турли эксплуатацион материаллар (ёқилғи, мойлаш материаллари, совитувчи суюқликлар, электроэнергия ва ш.к)

Илмий тадқиқотларда инфратузилмани таърифлашда, ривожланган инфратузилмага эга бўлган мамлакатлар тажрибасини таҳлил қилиш Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги услубий ёндашувлар тавсия этилади:

- функционал
- тармоқ
- бозорларга хизмат қилиш
- ҳудудий фаолияти
- мулк шакллари
- ривожланганлик даражаси.

Инфратузилманинг функционал белгиси такрор ишлаб чиқариш жараёнини узлуксизлигини таъминлашдаги ролини тўлиқ очиқ беради, яъни: савдо воситачилик, молия-кредит, иктисодий-ахборот, иктисодий- ҳуқуқий, ташқи иктисодий қабиларни.

1-чизма. Инфратузилма тизимининг тузилиши

Бозорларга хизмат қилиш белгиси бўйича – тижорат банклари, суғурта компаниялари, маслаҳат, аудиторлик фирмалари, ахборот муассасалари.

Жумладан, солиқ идораси, суғурта муассасасинингбаъзи турлари, божхона, эмиссия банки каби тузилмалар бевосита давлат томонидан ташкил қилинган бўлиб, улар иктисодий фаолиятнинг зарур меъёр ва тартибларда олиб борилишининг аъминлашга хизмат қиладилар.

Инфратузилма тизимининг тузилишини ва туркумланишини қуйидаги чизмаларда ўз аксини топган.

2-чизма. Ишлаб чиқариш инфратузилмасининг шаклланиши.

Республикада транспорт - логистик таъминот жараёнларини бошқариш хизматларини ташкил этиш стратегиясида авваламбор, транспорт салоҳиятидан фойдаланиш даражаси ва янги логистик марказларга муҳтожлигимиз кўрсатиб ўтилган.

Транспорт-логистик хизматлар бозорини янада ривожлантириш ва бозорни тўйинтириш, инфратузилмани яхшилаш ва самарали ташишни ташкил этиш билан боғлиқ масалалар стратегияда таклиф этилган.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, халқаро иқтисодий ва савдо-сотиқ алоқаларини янада ривожлантиришда транспорт-логистик марказларининг ташкил этилиши, айти пайтда барча муаммоларни ечимини топувчи катта тизимдир. Айтиан шу тизимни ривожлантириш мақсадида мамлакатимизда бир қатор ишлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 29 декабрдаги “2016-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини янада ислоҳ қилиш ва ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-2460-сонли қарорига асосан худудларида меvasабзавот маҳсулотларини харид қилиш, сақлаш, бирламчи ишлов бериш, Транспорт-логистика хизматлари:

1. Комплекс логистик хизматлар 2. Мультимодаь ташиш 3. Юкларни божхонадан расмийлаштириш 4. Юкларни транспортда ташиш хизматлари 5. Терминал-омборхона хизматлари 6. Етказиб бериш ҳаракат таркиби 7. Тўпланган юкларни ташиш Навоий халқаро интермодал логистика маркази(1, 2) Ангрн логистика маркази (1,2,4, 5, 6, 7) Халқаро ташувдаги автотранспорт корхоналари (4,6, 7) «Ўзбекистон темир йўллари» АК(2, 4, 7) “Ўзбекистон ҳаво йўллари”Авиа компанияси(1,2,3) Янги ташкил қилиниши керак бўлган ЛОГИСТИК марказлар (1,2,4, 5, 6, 7) Ягона дарча тизими барча ҳудулар бўйича (3) халқаро ташувдаги янги автомобиль транспорти корхоналар фаолиятини ташкил қилиш (4,6,7) транспортировка қилиш ва экспортга чиқариш ишларини амалга оширишга ихтисослаштирилган 17 та логистик марказларни ташкил этиш белгиланди .

3-чизма. Ижтимоий инфратузилма унсурлари.

Ушбу қарорга асосан 2016 йилнинг ўзида 4 та логистик марказ, жумладан Андижон, Наманган, Сурхандарё ва Қашқадарё вилоятларида ташкил этилиши юзасидан сай-ҳаракатлар бошланган. Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, Республикамизда замонавий транспорт-логистик хизматларининг ташкил этилиши ва шу билан биргаликда ушбу хизматларнинг миллий иқтисодиётимизни янада ривожлантириши, айнан транспорт-логистик инфратузилма масалалари билан боғлиқдир.

Замонавий транспорт-логистик марказларда барпо этилаётган экспорт-импорт юklarини ташувчи транспорт мажмуалар, омборлар ва озиқ-овқат маҳсулотларини совуткичларда сақловчи терминалларни ташкил этилиши,

биричи навбатда, экспортга йўналтирилган корхоналар фаолиятини янада ривожлантиришга, иккинчидан, кичик бизнес субъектлари сонини ортиши ва шу билан биргаликда иқтисодиётимизни барча тармоқларини жадал ривожлантиришга хизмат қилади.

1.3.Таъминот жараёнларини бошқаришда моддий, ахборот, иқтисодий оқимлар тушунчаси.

Логистик таъминот жараёнларини бошқаришда транспорт тизими корхоналарда логистик фаолиятнинг икки жихати ажралиб туради.

Биринчиси *саноат инжиниринги* тушунчаси билан боғлиқ бўлиб, транспорт воситалари ва омборларни ишлатиш, юклаш мосламаларини ишлатиш ва танлаш, кадоқдаш усули, ахборот бошқарув тизимларининг ишлаш муаммоларини ечади.

Иккинчи жихат *моддий оқимьярғи* макро ва микро даражаларда бошқариш ва ташкил этишнинг уз ига тегишли бўлиб, логистик тизимнинг амал қилиш жараёнида хар хил омилларнинг узаро таъсири тахлилига асосланади.

Умуман, бозор иқтисодиёта логистикага корхона бошқарувининг бозорга йўналтирилганлигини таъминлаб берувчи тизим сифатида қдралади ва шу орқали корхонанинг истеъмолчи билан алоқаларни урнатиш фаолиятининг таркиби аниқданади.

Шу соҳада амалга ошириладиган ишларнинг асосий йуналишлари куйидагилардир:

- бозорни урганиш ва аниқ турдаги махсулотларга буладиган талабни башорат қилиш;
- махсулот ишлаб чиқарилиши учун зарур булган моддий ресурсларни харид қилиш, захираларнинг хажми хақида қарорлар қабул қилиш ва захираларни бошқариш;
- ишлаб чиқаришда моддий оқимларни ташкил этиш;
- товар таксимотини ташкил этиш: тайёр махсулотни кадоқдаш ва танлаш, уни аниқ; манзилга ташиш, истеъмолчига махсулотни етказиб бериш, зарур булган

хужжатларни чизмаийлаштириш.

Логистика узининг тушуниш аппаратига эга булиб, унинг таркибига логистикага хос булган категориялар, тушунчалар, атамалар киради.

Моддий оқим тушунчаси логистикада муҳим урин тутади.

Моддий оқим - бу вақт оралиғига келтирилган ва ҳар хил логистик амалларни жорий этиш жараёнида куриб чиқилаётган товар-моддий бойликларнинг йигиндисидир.

Молиявий оқим - бу логистика тизимлари ичида, улар уртасида ва ташқи муҳитда ҳаракатланувчи ҳамда моддий оқимларнинг самарали ҳаракатини таъминловчи молиявий маблағларнинг мақсадли ҳаракатидир.

Ахборот оқими - бу логистика ичида ва ташқи муҳит орасида айланаётган ҳамда логистик жараёнларни бошқариш учун зарур булган маълумотлар йигиндисидир.

Логистик операция - бу моддий ёки ахборот оқимини қўйта ишлашга қаратилган, ихтисослашган амаллар йигиндисидир.

Моддий оқимлар устидан логистик операцияларга омборга жойлаштириш, ташиш, кадоқдаш ва бонщаларни мисол қилиш мумкин.

Ахборот оқимлари устидан логистик операциялар таркибига зарур ахборотни йигиш, қўйта ишлаш ва утқизиш киради.

Логистик операцияларнинг ички ва ташқи турлари ажратилади.

Ташқи логистик операцияларга таъминот ва тайёр маҳсулотни сотиш соҳасидаги барча ҳаракатлар тааллуқди, ички операцияларга эса - ишлаб чиқаришда моддий оқимни бопщариш киради.

Бундан тапщари логистик операция бир томонлама ёки икки томонлама булиши мумкин, бунда маҳсулотга эгаллик қилиш ҳуқуқи бир юридик шахсдан иккинчисига утади.

Таъминот жараёнларини бошқаришда моддий, ахборот, иқтисодий оқимлар тизими назарий жиҳатдан қуйидаги оқимлар ва логистик занжирлар тизимида шаклланган.

Логистик функция - бу логистик тизимнинг мақсадларини амалга оширишга қаратилган логистик операцияларнинг йириклаштирилган гуруҳидир. Логистиканинг ҳар бир функцияси амалларнинг бир бутун (мақсад нуқтаи назаридан) йиғиндисини ташкил этади.

Логистик функцияларнинг асосийлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: ишлаб чиқаришнинг моддий таъминотини режалаштириш; ишлаб чиқариш буюртмаларини бажарилиш тартибини бопқариш; захираларни функцияларга башоратлаш ва назорат қилиш хдм қиради.

Логистик занжир. Моддий оқимни етказиб берувчиси ва истеъмолчиси умумий ҳолда иккита микрологистик тизимни ташкил этади ва логистик занжир деб аталувчи тизим оқдди боғланган бўлади.

Логистик занжир - бу ишлаб чиқдрилиш истеъмолидан ташки моддий оқимнинг бир логистик тизимдан иккинчисига ёки шахсий ноишлаб чиқариш истеъмолидан охириги истеъмолчигача утиб бориши бўйича логистик операцияларни амалга оширувчи жисмоний ёки юридик шахсларнинг қизикди қелтирилган микдоридир.

Логистик занжирнинг асосий бугинлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- материал етказиб берувчилар;
- оқборхоналар;
- транспорт;
- таксимот бўлим (марказ)лари;
- маҳсулот ишлаб чиқарувчилар;
- маҳсулот истеъмолчилари.

Логистик тизим у ёки бу логистик функцияларни амалга оширувчи, тесқари алоқдга эга бўлган оддий тизимдан иборатдир. У, асосан, бир нечта тизим остилардан ташкил топади ва ташки муҳит билан ривожланган алоқаларга эга бўлади.

Ҳозирги даврда логистика тутган урнининг ошиши биринчи навбатда иқтисодий сабабларга боғлиқ. Саноат ишлаб чиқдрилиш ҳажмининг ошиши ва миллий, ҳамда жаҳон ҳужалиги алоқаларининг қенгайиши бозор соҳасидаги ҳаражатларинг қамайтирилишига қупрок, эътибор қдратилишини талаб этмоқда.

Ғарб мамлакатларида хом ашёнинг биринчи манбаидан то охиригга истеъмолчигача булган махсулот харакат вақтининг 93%и унинг моддий-техник таъминотининг турли каналларидан утишига тугри келади. Товар ишлаб чиқарилиши умумий вақтининг атиги 2%ини олса, уни ташиш эса -5%ини олади. Товар харакатининг ушбу мамлакатлар махсулотидаги улуши миллий даромаднинг 20%дан ортигини ташкил этади.

1-жадвал

Ғарб мамлакатларида товар харакатининг таркибий тузилмаси ____

<i>№</i>	<i>Товар ҳараати босқичи</i>	<i>Улуши, %</i>
1.	Хом ашё, материаллар	44 %
	Ёрдамчи материаллар	16 %
	Магистрал ташиш	23 %
2.	Махсулотларни етказиб бериш ва технологик ташиш	9 %
	Ярим тайёр махсулотлар ва тайёр махсулотларни саклаш	8 %

Манба: Умарова Д.М. ва б. Логистика: Уқув қуланма. - Т.: ТДТУ, 2006.

Логистиканинг ривожланиши биринчи навбатда товар харакати билан боғлиқ булган вақтинчалик ва пул харажатларини камайтиришга интилиш билан боғлиқ,

Шу билан бирга логистикага булган кизиқишнинг ортиши қуйидаги *омиллар* таъминоти билан боғлиқ:

- савдо бозоридан истеъмолчи бозорига утиш, бунда истеъмолчилар эҳтиёжи ишлаб чиқариш дастурларини ишлаб чиқариш асос булади ва товар харакати тизимининг яратилиш заруриятини асослаб беради;

- ишлаб чиқариш ва сотиш фаолиятини ташкил этишни логистик асосларини қўллаётган корхоналарнинг рақобатбардошлигини таъминлаш;

- логистика тизимида техник ривожланиш ютуқларини ишлатиш учун объектив имкониятлар яратиш;

- амалларни урганишнинг янги услуб ва назарияларини ишлаб чиқиш, масалан, логистика жараёнларини оптималлаштириш учун асос булган тизимлар ва муросалар назариясини қўллаш-

Логистика фаолиятини такомиллаштиришнинг 3 босқичи ажратилади.

Биринчи босқич - XX асрнинг 60-йиллари - омбор хужалигининг транспорт билан интеграциялашуви ҳамда уларни ишлатишда бир-бирига мослаштириш билан характерланади.

Бу босқичда факат юклаш-тушириш амаллари билан боғлиқ, булган транспорт билан омбор яқин узаро алоқаларга эга була бошлайди. Улар бир график ва солиштирилган технология буйича бир иқтисодий натижага ишлашни бошлайди.

Иккинчи босқич XX асрнинг 80-йиллари бошига тугри келиб, бунда омборга жойлаштириш ва транспорт ишларининг узаро ҳамжихатлигига ишлаб чиқаришни режалаштириш кушила бошлайди.

Ишлаб чиқариш цеҳи, транспорт ва омборлар бир бутун механизм **сифатида** ишлашни бошлайди. Шу йул билан харидорларга хизмат курсатиш сифатини бопщариш,

мосламаларнинг ишлаш самарадорлигини ошириш имконияти вужудга келади.

Учинчи босқич XX асрнинг 80-йиллари урталарига тугри келади ва материал утказувчи тармокни ҳамма бугинларининг интеграциялашуви билан характерланади. Логистика концепциясининг асоси булган интеграциялашув заруриятини, таъминот, ишлаб чиқдриш ва таксимот бугинларининг купчилик қдгаашчилари тан ола бошлайди.

Ҳар бир мамлакат иқтисодиётининг ривожланишида унинг қон томири бўлган логистика тизими жуда муҳим аҳамиятга эга. Самарадор логистика тизими ички бозорда тайёр маҳсулот ва хом-ашё ҳаракатини оптималлаштириш орқали товар ва хизматларнинг харидорлар учун қулай шароит ва арзон нархларда етказиб берилишини таъминлайди, бозордаги рақобатни рағбатлантиради. Ташқи бозорда эса мамлакатнинг иқтисодий рақобатбардошлигини оширади ва жаҳон иқтисодиётига интеграция жараёнини тезлаштиради. Ривожланиб бораётган мамлакатимиз учун самарадор логистика тизимини ташкил қилиш жуда ҳам муҳим.

Жаҳон Банки томонидан 2018 йилда чоп этилган логистика самарадорлиги ҳисоботида Ўзбекистон 160 давлат орасида 99-ўринни эгаллади. Ҳисоботни ишлаб чиқишда божхона самарадорлиги, транспорт инфратузилмаси сифати,

халқаро ташималарни ташкил қилиш осонлиги, соҳа мутахассисларининг билим ва салоҳияти, юкларни кузатиш имконияти ва юкларни ўз вақтида етказиш даражаси каби меъзонлар ҳисобга олинган. Афсуски минтақамиз ЛПИ даражаси мақтанарли даражада эмас. Бу борада республикаимиз минтақада Қозоғистондан кейинги иккинчи ўринни эгаллайди. Қуйида ЛПИ рейтингида биринчи ўринни эгаллаган Германия ва Ўзбекистоннинг меъзонлар бўйича фарқини кўришингиз мумкин:

Натижаларга қарайдиган бўлсак, соҳани ривожлантириш учун ҳали жуда ҳам кўп ишлар қилиниши кераклигини тушуниш қийин эмас. Бунда асосан чегара ва мамлакат ҳудудига божхона жараёнлари самарадорлигини ошириш, соҳа мутахассисларини кўпайтириш, тизимга инновацион ёндашувни татбиқ қилиш муҳим.

Логистика самарадорлигининг иқтисодиётга таъсири

Логистика самарадорлигини ошириш транспорт-жўғрофий ноқулай жойлашган ва энг арзон транспорт тури бўлган денгиз портларига тўғридан-тўғри, ҳатто чегарадош давлатлар орқали ҳам чиқиш имкониятига эга бўлмаган бизнинг мамлакатда айниқса долзарбдир.

Республикаимиз экспортининг катта қисмини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва хом-ашё ташкил этади. Улар ишлаб чиқариш маҳсулотлари (manufactured goods) қараганда транспорт бирлигига нисбатан (масалан бир тонна пахта ва бир тонна тайёр юқори сифатли тўқимачилик маҳсулоти) жуда арзондир. Бундан келиб чиқадики, экспорт маҳсулотларимизнинг сўнгги нархларида транспорт харажатларининг фоиз улуши юқори ва бу логистика самарадорлиги иқтисодиётимизда ривожланган давлатларга таққослаганда муҳимроқ эканлигини англатади.

Қуйидаги графикда Швецияда турли маҳсулотлар туркумининг даромадидаги транспорт харажатларининг улушини кўриш мумкин:

Самарадор логистика тизимини тушунтириш учун жуда оддий икки мисолни келтириб ўтаман.

Занжирнинг бирор-бир нуқтасида муаммо пайдо бўлиши фойданинг камайишига ва ҳатто тадбиркорнинг зарарга киришга сабаб бўлиши мумкин. Бунга маҳлусотни вақтида йиғиб олмаслик, нотўғри қадоқлаш, нотўғри сақлаш, транспорт воситасининг вақтида мавжуд эмаслиги/носозлиги ёки кераклича жиҳозланмагани ва шунга ўхшаш кўплаб муаммолар сабаб бўлиши мумкин.

Назорат учун саволлар:

1. Таъминот жараёнларини бошқаришнинг иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамиятини, унинг меъёрий асосларини конспект қилинг.

2. Мамлакатимзда иқтисодиётни модернизациялаш шароитидан таъминот жараёнларини бошқаришнинг ўрни ва моҳиятини изоҳлаб беринг.

3. Таъминот жараёнларини бошқаришнинг тизими ва асосий классификацияларини ва уларнинг мазмунини изоҳлаб беринг

4. “Таъминот жараёнларини бошқаришнинг соҳа ва тармоқларда тутган ўрни”

2-мавзу: Иқтисодий диверсификациялаш ва модернизациялаш шароитида мамлакат таъминот жараёнларини бошқаришнинг ҳуқуқий меъёрий асослари

РЕЖА:

2.1. Таъминот жараёнларини бошқаришнинг тамойиллари, ҳуқуқий меъёрий асослари ва логистикасининг хўжалик алоқалари хусусияти

2.2. Таъминот жараёнларини бошқаришда транспорт ҳужжатлари, класификацияси ва уларнинг тавсифи

2.3. Автомобиль транспорти орқали юк ташиш харажатларини қиқартиришнинг асосий йўналишлари.

2.1. Таъминот жараёнларини бошқаришнинг тамойиллари, ҳуқуқий меъёрий асослари ва логистикасининг хўжалик алоқалари хусусияти

Логистик тизимда таъминот жараёнларини бошқаришда, умуман барча ишлаб чиқарувчилар иқтисодий фаолият юритишни бошлар эканлар, улар учун зарур юкларни белгиланган манзилга тез ва зарарсиз етказиш асосий мақсадга айланади.

Логистика тамойиллари бошлангич нукталарни ташкил этади ва улар асосида логистик тизимларнинг ишлаши ва қурилиши амалга оширилади.

1. *Тизимийлик тамойили* ишлаб чиқдрилиш-сотиш тизими чегарасида моддий оқимларни бошқаришнинг интеграллашган тизимини шакллантиришни кузда тутади. Бу тамойил ишлаб чиқдрилиш буюртмаларини харид қилиш, ишлаб чиқдрилиш ва маҳсулотни сотиш босқичларида бир бутун технологик жараённи ишлаб чиқдрилишида ва амалиётда қулланилишида уз аксини топади.

2. *Тесқари алоқа тамойили*. Бу тамойилга асосан логистик тизимнинг мақсад ва вазифалари маҳсулот ва хизматлар бозори талабларига биноан аниқланади. Қутилаётган буюртмалар миқдори, талаб этилаётган сифат даражаси ва етказиб

бериш муддатидан келиб чиккан холда ишлаб чикарилатган махсулот миқдори ва ассортименти, материалларга буюртмалар шаклланади. Уз навбатида, қабул қилинган харид стратегиясидан келиб чиккан холда зарур бўлган захдралар миқдори аниқланади. Тескари

алоқа тамойилини амалга ошириш логистик тизим таркибида махсус бўлим ажратилишини талаб этади, бу бўлим бонщарув тизимининг самарадорлиги ва махсулот бозори талаблари ҳақида маълумотларни йиғиш ва қайта ишлашни амалга оширади.

1. Оптималлик (мақбуллик) тамойили - товар ҳаракати жараёнининг босқичлари ва катнашчилари уртасида шундай узаро келишилганликка эришиладики, бунда корхонанинг ишлаб чиқариш-сотиш тизими сифатида фаолиятнинг энг катта самарадорлиги таъминланади.

2. Эгилувчанлик (мойиллик) тамойили - логистик тизимни фаолият курсатиш шароитларига ва истеъмолчиларнинг узига ҳос талабларига юқори даражада мослашувчанликни назарда тутаяди. Эгилувчанлик тамойилини амалга оширишда ташқи иқтисодий муҳитнинг узгариш тенденция (йўналиш)ларини баҳоратлаш ва уларга қарши ҳатти-ҳаракатларни ишлаб чиқариш бўйича амалларни олиб бориш талаб этилади.

3. Келиб тушишининг ҳавфсизлигини таъминлаш тамойили - логистиканинг тамойили сифатида шундай ташкилий-иқтисодий шароитларни яратишни кузда тутаядики, унда корхона зарур моддий ресурслар билан узлуксиз таъминланиш ва тайёр махсулотни етказиб бериш муддатларини сузсиз бажарилиши таъминлаб берилиши зарур. Келиб тушишининг ҳавфсизлигини таъминлаш тамойили товар ҳаракатининг барча босқичларини «синхронлаштириш», келиб тушиш ва юк ташишни бонщариш бўйича фаолиятларни бир-бирига мослаштириш, ишлаб чиқариш ва захира миқдорларини ташкил этиш зарурлигини кузда тутаяди.

4. Компьютерлаштириш тамойили - логистик функциялар ва умуман товар ҳаракати жараёнларини автоматлаштириш максимал даражада бажарилиши лозимлигидан иборат. Автоматлаштирилган тизим материаллар ҳаракатини назорат қилиш ва ярим тайёр махсулотлар, тайёр махсулотларнинг ишлаб

чиқарилиши, ишлаб чиқариш захираларининг ҳолати, келиб тушишнинг ҳажми, буюртмаларнинг бажарилиш даражаси ва бонщалар ҳақида маълумот туплаш учун хизмат килади. Вактни зичлаштиришнинг энг катта самараси ва истеъмолчиларга юқри даражада хизмат курсатилиш гаровини ахборот-бонщарув тизимлари беради. Бу тизимлар хом ашё харид килинишидан то тайёр маҳсулотни истеъмолчига етиб боргунича товар ҳаракати устидан назоратни амалга оширади.

Концепция - бу ёндашувлар тизими, ходисаларни, жараёнларни у ёки бу тарзда тушунишдир. Моддий оқимларни бошқаришни оқилона ташкил этиш йули билан хужалик фаолиятини такомиллаштиришга ёндашувлар тизими логистиканинг концепциясини характерлайди.

Бу концепциянинг ташкил этувчилари булиб қуйидагилар ҳисобланади:

- логистика масалаларини ечишда тизимли ёндашув тамойилини амалга ошириш;
- иктисодий келишувлар асосида қарорлар қабул қилиш;
- бутун логистик занжир давомида ҳаражатларни ҳисобга олиш;
- логистикага қорхоналарнинг рақобатбардошлигини оширувчи омил сифатида ёндашиш.

Мамлакат транспорт тизимининг ривожланишига бир қанча ички ва ташқи омиллар таъсир кўрсатади

Тизимли ёндашиш тамойилини амалга ошириш.

Логистикада тизимли ёндашиш хужалик юритувчи субъектларни узаро боғлиқ тизим остида комплекс - ишлаб чиқариш, сотиш ва харид қилиш бўлинмалари сифатида қуриб чиқишни назарда тутади, улар ташқи муҳитдан олинадиган ва узатиладиган маълумотлар асосида бонқарилади. Логистик тизимларнинг фаолияти мураккаб асос - натижа алоқаларининг ҳам тизимлар ичида, ҳам ташқи муҳит билан муносабатларида вужудга келиши билан характерланади. Бундай шароитларда тизимлар фаолиятининг умумий мақсадларини ҳисобга олмасдан, алоҳида қарорлар қабул қилиш етарли эмас ёки хато бўлиши мумкин.

1-мисол. Корхонанинг бошқарув бўлими шакарни цоғоз пакетларга жойлаштириши ҳақида қарор қабул қилади. Кўпларга қадоқланган шакарни ташишига, юклашига ва бошқа технологик амалларни бажаришига мослаштирилган умуман товар ҳаракати тизими бу қарорга қандай муносабатда бўлади?

Тизимли ёндашишга биноан ишлаб чиқарувчи корхонада шакарни қадоқлаш ҳақидаги қарорлар транспорт ва савдо-сотиқ ташкилотларининг талабларини

ҳисобга олган ҳолда қабул қилиниши зарур ва мақсади моддий оқимни оптималлаштиришдан иборат бўлиши керак. Мазкур жараёнда транспорт ташувларида қўлланиладиган транспорт ва савдо ҳужжатларини юритишни мукамал билиш, транспорт ташувларида иштирок этаётган барча тарафларнинг ишини енгиллаштиради ва мазкур транспорт ташувини юқори сифатда бажарилишига асос яратади.

Юкларни ташишда транспорт-экспедиторлик хизматлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ✓ Кемаларни фрахтлаш ва фрахтлар бўйича ҳисоб-китоблар қилиш;
- ✓ Ташқи савдо опрециялари битимлари бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш;
- ✓ Ҳисоб-китоб ва экспедиторлик операциялари бўйича консултациялар;
- ✓ Юкларни божхона декларациясини амалга ошириш;
- ✓ Юкларни тушириш ишлари;
- ✓ Автомобил ташувлари;
- ✓ Маҳсулот ҳужжатларини расмийлаштириш;
- ✓ Юкларни суғурталаш;

Тўғри ташкил этилган ташиш ишининг амалий бошқаруви, тўғри ташкил этилган ҳужжатлаштириш ва ҳужжат айланмаси ҳамда барча транспорт жараёнларини ахборотлаштириш ва компьютерлаштириш ёрдамида амалга оширилади. Халқаро юк ташувларида маҳсулотнинг транспорт ҳужжатлари танланган транспорт воситаси турига қараб, халқаро муомалада қўлланиладиган тилда тайёрланади. Бундай ҳужжатларга мисоллар:

- ✓ Авиацион йўл варақаси (Air Waybill);
- ✓ Халқаро автомобилюкхати (CMR);
- ✓ Коносамент (Bill of Lading);
- ✓ Юк ведомости (Cargo Manifest);
- ✓ Тир-Карнет (TIR-Carnet)
- ✓ Ва бошқалар.

Юк ташуви жараёнида экспедиторлик хизматидан фойдаланилганлик ягона транспорт ҳужжати ёки ҳужжатлар тўпламининг (темир йўл, автомобил йўллари, авиацион йўл варақаси, коносамент ва шунга ўхшаш) тақдимоти билан исботланилади, бу ҳужжатларда юкнинг бошланғич ҳаракат нуқтасидан то якуний манзилигача ҳаракат йўналиши кўрсатилган бўлади.

Маълум транспорт турида ташиш ишини тартибга солувчи амалдаги умумий кодекс ва низомлар билан бир қаторда ҳар бир аниқ ҳолда ҳам ташиш шартномаси тузилади. Бу ҳужжатда юк ташувчи айтилган юкни белгиланган муддатда берилган манзилгача ташиб бериш, жўнатувчи эса белгиланган тартибда юк ташувчи ишига ҳақ тўлаш мажбуриятларини оладилар.

Интегарциялашувчи функция. Товарларни етказиб берувчидан истеъмолчигача булган ҳаракати давомида моддий оқим материалларни сотиб олиш, махсулотни ишлаб чиқариш ва таксимлаш (сотиш) боскичларидан утади. Товар ҳаракатининг ҳар бир боскичи уз ига хос хусусиятлар билан характерланади ва фақат унга тегишли булган масалаларни ечади. Лекин уларнинг биронтаси ҳдм товар ҳаракати жараёнидан ташқирда мустиқил куриб чиқилиши мумкин эмас. Бу жараёнда муҳим уринни сотиш эгаллайди, у ишлаб чиқаришнинг ташкилий ва иқтисодий хусусиятларини, материаллар харидининг ҳдммини ва номенклатурасини ҳамда бу боскичларнинг бир - бирига муносабатларини асослаб беради.

Шу билан бирга товар ҳаракатининг ҳар бир боскичи, уз урнида ҳам ишлаб чиқариш жараёнига, ҳам умуман товар ҳаракати жараёнининг утишига таъсир утказади. Масалан, савдо бозорининг кенгайиши ишлаб чиқариш ва харид қилиш ҳажмининг усишига олиб келади. Материаллар етказиб берилишининг вақтинчалик тухташи ёки уларга қуйилган тақлифнинг кескин ошиб кетиши, материалларни катта миқдорда ва арзонроқ нарҳда сотиб олиш ҳдсобига захдралар миқдорининг ортиб кетишига олиб келади.

Логистика харид қилиш, ишлаб чиқариш ва сотиш боскичларини битта умумий жараёнга бирлаштиради.

Логистика оркали материаллар оқимини бошқариш бир бутун, интеграциялашган тизим сифатида амалга оширилади, у хом ашё манбаларини қайта ишлашнинг бир нечта босқичларини ва тайёр маҳсулотни сотишни қамраб олади. Тизим остининг алоҳида, локал (хусусий) масалаларидан ишлаб чиқариш ташкилотининг глобал (умумий) мақсадларига ўтиш амалга оширилади.

Ташкиллаштирувчи функция. Товар ҳаракати жараёнида етказиб берувчилар, ишлаб чиқарувчилар ва сотувчилар ўртасида ҳўжалик алоқалари ташкил этилади ва амалга оширилади. Ҳўжалик алоқаларининг объектив асоси бўлиб меҳнатни товар ҳаракати босқичлари бўйича бўлиниши хизмат қилади, бу эса жараёнларнинг алоҳидалашувиغا олиб келади ва турли алоқа тизимлари бирлаштирувчиларини соzлаш талабини вужудга келтиради. Бу масаланинг ечими бир бутун оқимли жараён ичида материаллар ва аҳборотнинг ишлаб чиқарувчи - истеъмолчи занжири бўйича ҳаракатини ташкил этиш, алоҳида босқичларини узаро таъсирини таъминлаш ва товар ҳаракати қатнашчилари ҳаракатларини мослаштириш оркали амалга оширилади.

Бошқарувчи функция. Қуриб чиқилаётган жараённинг ҳамма қисмларини бир-бирига мувофиқлаштириш ва узаро мақбул ҳаракатига эришиш учун уларни бошқариш зарур. Логистик бошқарув ҳамма турдаги ресурсларнинг иқтисодига, товар ҳаракати босқичларида жонли ва бўюмлаштирилган меҳнатга кетадиган ҳаражатларни қамайтиришга қаратилган. Қенг маънода логистиканинг материаллар ҳаракати жараёнига бошқарув таъсири материал утқазувчи тизим параметрларини берилган чегарада сакдашдан иборат.

Шундай қилиш, логистика товар ҳаракати жараёнининг шаклланишини, логистик жараённинг алоҳида босқичлар ва қатнашчилари ўртасида зарур ҳўжалик алоқаларини ўрнатиш йўли билан унинг самарали ишлашини ва материаллар оқими ҳаракатининг бошқарувини таъминлаб беради.

Иқтисодий компромисс (қелишув)лар асосида қарорлар қабул қил иш - иқтисодий ққелишувларни ишлатиш ҳамда логистик жараёнда қатнашувчи ҳамма ишлаб чиқариш ташкилотларининг қизиқиш доирасини намоён қилувчи ҳисоботларда ақс этади. Иқтисодий компромисслар асосида қарорлар қабул қилиш, товар ҳаракатининг алоҳида босқичларини туташув жойларида

логистиканинг аралаш функциялари талабларини ҳисобга олиш заруриятини кузда тутди. Бу келиб тушишининг ҳажми, тезлиги ва унга кетадиган харажатлардаги курсаткичларнинг узаро боғлиқ ҳолда қуриб чиқилиши, харидлар миқдори ҳақида қарорлар эса буюртмани бажаришга кетадиган харажатлар ва захираларни сақдашга кетадиган харажатлар ҳисобга олинган ҳолда қабул қилиниши зарурлигини билдиради.

Бутун логистик занжир давомида харажатлар ҳисоби. Логистиканинг асосий мақсадларидан бири - моддий оқимнинг бирламчи ҳом ашёдан то охиригача истеъмолчигача етказиб беришга кетадиган харажатларни бошқаришдир. Лекин товар ҳаракати жараёнида харажатларни бошқариш фақатгина чуқур ҳисобот амалга оширилсагина мумкин бўлади. Логистик жараёнлар ва ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш тизими, логистик функцияларни амалга ошириш жараёнида юзага келадиган харажатларни ажратиши, энг муҳим харажатлар ҳақида, ҳамда уларнинг узаро таъсири ҳақида маълумотларни шакллантириши зарур. Бу шарт бажарилса, логистик тизимнинг оптимал шаклининг асосий мезонини ишлатиш имконияти вужудга келади - бутун логистик занжир давомида энг кам харажатлар йиғиндиси ҳосил бўлади.

Логистикага қорхонанинг рақобатбардошлигини оширувчи омил сифатида ёндашиш. Логистиканинг рақобатбардошлиқ омили сифатида қуриб чиқилиши, шу соҳада қўл келинаётган қарорлар, маҳсулот сотишдан тушадиган фойдага курсатадиган таъсири нуқтаи назаридан баҳолалиши зарурлигини кузда тутди. Шунинг учун логистикани қорхона ишининг асосий иқтисодий ва молиявий курсаткичлар билан боғлиқлигини ақс эттирувчи курсаткичларини қидириш масаласи юзага келади.

Логистиканинг асосий мақсадлари. Иккинчи даражали мақсадлар логистиканинг бош мақсадига эришиш воситалари бўлиб ҳисобланади ҳамда асосий мақсадларга хизматқилиб, уларни логистика соҳасидаги қорхонанинг фаолияти аниқдаб беради.

Маълумки, сотишни ташкил этишда асосий муаммо бўлиб буюртма олиш ҳисобланади. Бу муаммо истеъмолчилар билан алоқаларни урнатиш ва қидириш, уларга сервис (хизмат) курсатишни ташкил этиш орқали ҳал этилади. Асосий

этибор куйидаги саволларга кдратилади: корхонада ишлаб чикдрилган махсулот устидан назорат килиш; сотиб олинган техникани, унинг кафолатланган хизмат курсатиш муддатига мое холда ипшатиш ва созлаш. Бу сохадаги ишларнинг асосий йуналипшари булиб куйидагилар хисобланади: хизмат курсатиш услубларини такомиллаштириш; махсулот сифатини урганиш ва аниқдаш; созлаш булинмаларнинг эхтиёт кисмлари билан марказлашган таъминотини ташкил этиш.

Республикада таъминот жараёнларини ривожлантириш борасида Ўзбекистон Республикаси транспорт Вазирининг Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 мартдаги ПҚ-4230-сон “Юк ва йўловчи ташишлари тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори билан тасдиқланган юк ва йўловчи ташишлари тизимини янада такомиллаштириш бўйича “Йўл ҳаритаси”нинг 2-бандини амалга ошириш мақсадида “Ташиш жараёнларини бошқариш бўйича дастурий таъминот ва электрон тизим ишлашининг ягона минимал стандартларини тасдиқлаш тўғрисидаги Буйруғи бўйича вуйидаги чора-тадбирлар ишлаб чиқилди.

Транспорт воситаларининг йўлларда ҳаракатланиш тезлиги, техник ҳолатини масофадан кузатиш ва автотранспорт воситаларининг йўналишга чиқиш олдидан техник кўриқдан ўтишини ҳамда ҳайдовчиларнинг тиббий кўриқдан ўтишини назорат қилиш имкониятини яратувчи ташиш жараёнларини бошқариш бўйича дастурий таъминот ва электрон тизим архитектураси мижоз-сервер принципида амалга оширилади.

2. Тизимда куйидаги имкониятлар жойлаштирилиши лозим:

автоматлаштирилаёдган функциялар рўйхатини кенгайтириш;
қонунчилик нормаларининг ва тегишли равишда,
автоматлаштирилаёдган жараёнларнинг ўзгаришларига мослаштириш;
бошка тизимлар билан ўзаро ҳамкорлик;
маълумотларни яратиш ва сақлаш;
маълумотларни тезкор қидириш;

олинган маълумотларни таҳлил қилиш;
ҳисоб олиш ва мониторингкилиш.

3. Тизимдаги мижоз қисмида, Ўзбекистон Республикасининг “Электрон рақамли имзо тўғрисида” ҳамда “Электрон ҳужжат айланиши тўғрисида” ги Қонунлари талабларига мувофиқ, Электрон рақамли имзо (кейинги ўринларда – ЭРИ деб юритилади) қўлланилади. ЭРИни тизимда шакллантириш ва текшириш “Электрон рақамли имзони шакллантириш ва текшириш жараёнлари” О’зДСт 1092 давлат стандартига мувофиқ амалга оширилади.

ЭРИни текширишда ЭРИнинг очиқ калити сертификатининг ҳақиқийлиги ва амал қилиш муддати текширилади ҳамда сертификат мақомини (ҳақиқий, тўхтатилган, бекор қилинган) чақириб олинган сертификатлар рўйхатидан сертификатни текшириш йўли билан текшириш.

4. Тизимдаги мижоз қисми талаблари:

фойдаланиш интерфейс экранли шаклини расмийлаштиришнинг ягона стили:

бошқариш элементлари, экранли шакллар ва уларнинг маълумот элементларини (ойналар, панеллари ва бошқа), асосий бошқарув ва навигация элементларини бир ҳил жойлаштирган ҳолда тақдим этиш;

ўхшаш тартиб-таомилларни белгилаш учун ўхшаш график белгилар, тугмачалар ва бошқа бошқарувчи (навигация) элементлардан фойдаланилади. Намунавий тартиб таомилларни (маълумот моҳиятини қўшиш, маълумотлар майдонини таҳрирлаш) ҳамда уларни бажаришда фойдаланувчининг ҳаракатларининг изчиллигини белгилаш учун фойдаланиладиган атамалар уйғунлаштирилади;

интерфейснинг ўхшаш элементларининг ташқи хатти-ҳарактлари (“сичқонча” кўрсаткичининг йўналтирилишига муносабати, фокус ўзгариши, тугманинг босилиши) бир типдаги элементлар учун бир ҳилда амалга оширилади;

фойдаланувчининг тизим билан ўзаро ҳамкорлиги икки тилда ўзбек ва рус тилларида амалга оширилади;

экранда фақатгина муайян фойдаланувчи учун унинг тизимдаги функционал ролига мувофиқ рухсат этилган имкониятлар акс эттирилган;

иш жараёнида фойдаланувчига вазифанинг муваффақиятли/муваффақиятсиз бажарилганлиги тўғрисида маълумот тақдим этилади;

агар фойдаланувчининг иши муайян ҳужжатлардан фойдаланишни назарда тутган тақдирда, фойдаланувчининг интерфейси мазкур ҳужжатларнинг хусусиятлари билан мужассамлаштирилади, аммо бу талаб ҳужжатлар шакллари яхшилашни таъқиқламайди, аксинча, қўйилган мақсадларни бажариш учун уларни қулайроқ даражага келтиради;

фойдаланувчининг автоматлаштирилган иш жойида ишлаган вақтида марказлаштирилган диспетчерлик бошқармаси (кейинги ўринларда – МДБ деб юритилади) фойдаланувчининг қўлланмага мурожаат қилиш ва бошқа ташқи маълумотлардан фойдаланиш заруриятлари минимал даражага тушади; маълумотларни киритиш шакли АИЖ МДБ фойдаланувчисига кутилаётган киритиш шакли ҳақида маълумот тақдим этади;

агар АИЖ МДБ фойдаланувчиси ҳаракатларига тизимнинг муносабати аниқ вақти АИЖ МДБ фойдаланувчиси томонидан қўтилаётган вақтдан анча фаркланадиган бўлса, бу ҳақда фойдаланувчи хабардор қилинади;

фойдаланувчига тақдим этилаётган қайтма алоқа ёки хабарлар тушунарли тарзда рамийлаштирилади ва тақдим этилади;

фақат рухсат этилган киритиш-чиқариш воситаларидан фойдаланиш имконияти;

хатоларга мустаҳкамлиги. Хатоларга бардошликга қуйидагилар ёрдамида эришиш мумкин:

хатоларни назорат қилиш;

хатоларни тузатиш;

хатоларни тузатиш учун уларга ишлов беришни бошқариш;

аълумотларни киритиш жараёнида ҳатоларни аниқлаш ва олдини олишда фойланувчига ёрдам кўрсатишни таъминлаш, масалан, фойдаланувчи томонидан тўлдирилмаган мажбурий майдонларни унга кўрсатиш;

фойдаланувчи тизимда ишлаган вақтида у бажарилган ҳаракатларни автосақлаш функциясига эга.

5. Тизимда маълумотлар ҳимояси эркин рухсатни чегаралаш воситалари билан амалга оширилади. Тизимдан фойдаланишга эркин рухсат қуйидаги параметрларга мувофиқлик текширилганидан сўнг тақдим этилади: IP-манзиллар, MAC-манзиллар, ЭРИ, логин ва парол.

6. МДБда электрон ҳужжатнинг (сўров бўйича ҳисоботлар, статистика) даҳлсизлиги (ўзгармаганлиги)ни текшириш ноёб рақамдан фойдаланилган ҳолда фойдаланувчига боғлаб, амалга оширилади.

2.2. Таъминот жараёнларини бошқаришда транспорт ҳужжатлари, классификацияси ва уларнинг тавсифи

Ҳозирги кунда транспорт жараёнининг юқори даражада ахборотлаштирилишига асосланган ҳолда логистик фаолиятларни ривожланиши билан аралаш контейнер темир йўл-автомобил-сув ташиш услубини амалга ошириш имконияти туғилди. Юкларнинг йирик партияларини минтақаларо ташишга ихтисослашган автомобил транспорти компаниялари ўзларининг юқори тезликка ва катта юк кўтариш имкониятига эга тиркамали автомобилларини ҳамда катта юк кўтара оладиган ярим тиркамалари мавжуд кучли тягачларини ишлатадилар.

Бундай юк кўтара оладиган ва юқори унумдорликга эга техникани тўлиқ ишлатиш учун юк ташувчи компаниялар бошланғич манзилда ташиладиган юкларни йиғадилар, охириги манзилда эса уларни кичик партиялар билан қабул қилувчиларга етказадилар.

Транспортнинг ҳар хил турлари учун юк ташиш ишларини ҳужжатлаштиришга доир ўз атамалари мавжуд, ҳамда тузилаётган юклаш ҳужжатлари ўз хусусиятларига эга.

Ҳар хил транспорт турлари учун юк ташиш ҳужжатларининг классификацияси 2.1-расмда келтирилган. 2.1 - расмга кўра темир йўл транспорта учун, шартнома кучига эга бўлган бирламчи ҳужжат бу накладной. У жўнатувчи томонидан тузилади.

Шунингдек керакли ҳужжатларга йўл ведомости, йўл ведомости корешоги ва юкни қабул қилганлик тўғрисида квитанция ҳам киради.

2.1-расм. Ҳар хил транспорт турларида юкларни ташишни ташкил этишда лозим бўлган ҳужжатларнинг тавсифланиши.

Темир йўл ишини назорат қилиш учун асосий ҳужжат бўлиб йўл ведомости корешоги хизмат қилади. Юкни автомобил транспортида жўнатганда, ташиш учун намунавий шартнома асосий ҳужжат ҳисобланади. Буюртмачи ва автотранспорт ташкилоти ўртасидаги ҳисоб-китоблар учун товар-транспорт юкхати тузилади. Денгиз транспортида юк доимий ҳаракатланувчи кема орқали ташилса мазмуни бўйича юкхатига ўхшаш коносамент деб аталувчи ҳужжат тузилади. Агарда кема доимий шу йўналишда ҳаракатланмаса, у ҳолда чартер шартномаси тузилади. Портлараро юк ташиш ҳолати юз берганда эса бирламчи ҳужжат бўлиб ортиш ордери хизмат қилади.

Ички дарё транспортида асосий ҳужжат бу навигацион шартномалардир. Бу шартномалар мавсумий бўлиб навигация (кемалар юриши) бошланишидан олдин тузилади. Бу ҳолда ҳам юкни кузатувчи ҳужжат бўлиб накладной хизмат қилади ва ниҳоят ҳаво транспортида ҳам юк ташиш ўзига хос ҳолда тўлдирилган накладнойлар орқали амалга оширилади.

Халқаро ва қитъалараро бозорларнинг ривожланиши билан денгиз йўли орқали ташишни амалга ошириш катта аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Ҳар хил транспорт турларини ўзаро ҳамкорликда фаолиятини амалга ошириш учун порт иншоотларини, ортиш-тушириш терминалларини, омбор иншоотларини, кириш йўлларини, саралаш мосламаларини, ҳаракатланиш воситаларини ҳамда ортиш-тушириш механизми ва ускуналарини ривожланган тармоғи зарур бўлади. Шунинг учун ҳам ташишнинг тижорат операцияларини (юкларни тайёрлаш ва қабул қилиш, ҳужжатларни тўлдириш, тўлов ва ҳар хил йиғимларни ундириш, пломбалаш, манзил ўзгартиришни расмийлаштириш, қабул қилувчиларга топшириш) бошқариш билан бир каторда ташишнинг технологик жараёнини бошқариш ҳам амалга оширилади.

Юк ташишни ташкил этишда воситачиларни танлаш жараёни келтирилган схемадан кўриниб турибдики, ташувларни ташкил этиш жараёнида кўмак берувчи шерикларни танлаш қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ташиш услубини (турини) танлаш (махсус адабиётларда ташиш усули ёки юкларни етказиш тизими деб ҳам юритилади);

-транспорт турини (бир нечта турларини) танлаш;

-ташишда кўмаклашувчи асосий ва ёрдамчи шерикларни танлаш.

Барча жараёнлар, ташқи логистик тизимга қўйилган чеклашларга риоя қилинганда, битта мезон ёки мезонлар тизими асосида амалга оширилади. Бу чеклашлар ёки ташқи (интеграллашган) логистик тизимларнинг мақсадли функциялари билан ёки макро ва микроиқтисодий муҳитнинг омиллари билан шартли тарзда боғланган. Ташиш услубига: унимодалли, аралаш, комбинациялашган, интермодал, терминалли, мультимодал ва бошқалар киради. Асосий кўмак берувчиларни бевосита ташиш билан шуғулланувчи фирмалар ташкил этса, ёрдамчи кўмак берувчиларга: суғурталовчи, қўриқловчи, молиявий ва бошқа ҳар хил ёрдамчи хизматларни амалга оширувчи фирмалар киради. Асосий кўмак берувчиларни танланганда қайси транспорт туридан (темир йўл, автомобил, дарё, денгиз) фойдаланишни ҳам эътиборга олиш лозим. Шунингдек ҳар бир транспорт турининг хусусиятларига қараб қандай ташиш услубидан фойдаланиш мумкинлиги ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Таъминот жараёнларидаги ҳужжатлари, турли транспорт ташувлари хажми ва улардан фойдаланишга кетадиган харажатлар қуйидаги тартибда шаклланади ва амалга оширилади.

Халқаро транспорт жараёнларида ҳужжатлар тизимида транспортга тегишли ҳужжатлардан ташқари транспортировкани енгиллатувчи товарга илова қилинадиган бошқа ҳужжатлар ҳам мавжуд. Бундай ҳужжатларни бирхиллаштириш билан Халқаро савдо палатаси ва Халқаро савдо тартибларини соддалаштириш қўмитаси (SITRO) шуғулланади. Юк ташувларида қуйидаги товарга илова қилинадиган ҳужжатлардан фойдаланилади:

Счет-фактура (invoice) – ҳамisha товарларни жўнатишда тузиладиган тижорат ҳисоб-варағи. Мазкур ҳужжатнинг асосий вазифаси тўлов суммасини кўрсатишдир. Ундан ташқари счет-фактура товар накладнойи сифатида ишлатилиши мумкин. Божхона органлари талабига кўра, счет-фактура белгиланган шаклда тўлдирилади ва бир вақтнинг ўзида товарнинг келиб чиқиш сертификати сифатида қўлланилади. Счет-фактурада қуйидаги маълумотлар

берилган бўлади:

- Битимда иштирок этаётган томонлар номи ва манзили;
- Товарга эгалик ҳуқуқини берадиган битим тўғрисидаги маълумот (номер ва сана),;
- Юк тавсифи ва товар кодлари;
- Юк жойлари миқдори;
- Юкнинг брутто ва нетто оғирлиги;
- Юк бирлигининг баҳоси ва умумий баҳо;
- “Инкотермс” бўйича етказиб бериш шартлари.

Счет-фактурада юкни етказиб бериш усули тўғрисида баъзи кўрсатмалар ҳам берилади. Счет-фактура юборувчининг бланкасида расмийлаштирилади ва бошқа ҳужжат билан алмаштириб бўлмайди. Счет-фактурада кўрсатилган ҳамма маълумотлар ташувдаги бошқа маълумотлар билан бир хил бўлиши керак. Ҳар бир юк жўнатишда алоҳида счет-фактура тузилади. Агар юклар контейнерларда ташилса, ҳар бир контейнерга алоҳида счет-фактура тузилади. Халқаро савдодаги бошқа барча ҳужжатлар счет-фактура асосида расмийлаштирилади.

Консуллик счет-фактуралари (consularinvoice) – счет-фактураларнинг, одатда, юклар экспортида керак бўлувчи транзит ёки охириги манзилидаги давлат тилига таржима қилинган нусхасидир. Ҳар бир давлат счет-фактуранинг ўз тилидаги нусхасини талаб қилиши мумкин. Импорт – қилувчи давлатлар келаётган счет фактуралар ўзларининг экспорт қилаётган давлатлардаги консулликларида рухсат олган бўлишларини талаб қиладилар.

Қадоқлаш варағи (packinglist, упаковочный лист)- товарга илова қилинадиган асосий ҳужжатлардан бири. Қадоқлаш варағи, одатда, қадоқда махсус жойга солинади. Қадоқлаш варағида қуйидаги маълумотлар бўлади:

- ҳар бир навдаги товар миқдори (қадоқдаги дона)
- қадоқ номери (жойи)

Қадоқлаш варағи битта қадоқда турли ассортиментдаги товарлар бўлганда счет-фактурага қўшимча тарзда ишлатилади. Счет-фактура ва қадоқлаш варағи бир-бирига яқин бўлади, фақат қадоқлаш варағида нарх кўрсатилмайди.

Тушириш спецификацияси (shippingspecification, отгрузочная спецификация) – берилган партияга тегишли барча товарлар турлари ва навлари рўйхатини ўзига олувчи тижорат ҳужжатидир. Бу ҳужжатда ҳар бир жойнинг миқдори ва товар тури кўрсатилган бўлади. Спецификация турли турдаги ва навдаги товарларни етказиб беришда ташувлар сифатли ўтишини ва барча товарлар ўз жойидалигини текшириш учун катта аҳамиятга эга.

Юк манифести (manifestocargo) – бирон транспорт воситасида ташилаётган товарлар рўйхати бериладиган ҳужжатдир. Юк манифестида товар ҳақидаги қуйидаги маълумотлар берилади:

- транспорт ҳужжатларининг рақами;
- юк олувчи ва юк жўнатувчиларнинг номи;
- Маркировка, миқдор, масса ;
- Товарлар таснифи ва миқдори.

Бордеро (bordero) – юк манифестига ўхшаш ҳужжат, автомобил ташувларида қўлланилади, СМРда келтирилган юк рўйхати ёзилган бўлади.

Товарнинг келиб чиқиш сертификати (certificateoforigin, Сертификат происхождения товара), давлатлар орасида имтиёзли бож тўловлари бўлганда фойдаланилади. Келиб чиқиш давлати – товар ишлаб чиқарилиб, қайта ишланган жой ҳисобланади.

Товар сифати тўғрисида сертификат(certificateofquality) битта юк ташиш ҳужжатида жўнатилаётган ҳар бир товар партиясига берилад. Одатда, бу ҳужжат озиқ-овқат маҳсулотларига, косметика маҳсулотларига зарур.

Бу сертификатда қуйидагилар кўратилади:

- Сертификатни берган ташкилот;
- Сертификат номери;
- Сертификат берилган сана;
- Товар номи;
- Етказиб беривчи номи;
- Олувчи номи;
- Товар характеристикаси ва унинг нави;

- Товар миқдори ва жой сони;
- Товар ишлаб чиқарилган сана;
- Товарнинг маълум стандартга мовофиқлиги.

Фитосанитар сертификат (phytosanitarycertificate) экспорт қилаётган давлатдаги карантин ёки ўсимликлар химояси органлари томонидан карантин бўйича сертификат олиши керак бўлган товарларга (уруғ ва ўсимликлар, ҳайвонлар, жун маҳсулотлари, ёнғоқлар, ун, дон, ёрмалар, табака, доривор ўсимликлар ва ҳоказо) берилади. Сертификат юкни кузатиб борувчи транспорт ҳужжатларига илова қилиниши керак.

Фумигацион сертификат (fumigationcertificate) маҳсулотларда (гуруч, чой, табака, ёнғоқ, ун ва ҳоказо) мавжуд бўлган ҳашаротларни йўқ қилинишига қаратилган ишловдан ўтганлигини тасдиқлаш учун берилади. Фумигацион сертификатда қуйидаги маълумотлар келтирилади:

- Юк олувчи ва жўнатувчининг номи;
- Белгиланган порт;
- Юк ва қадоғи тавсифи;
- Брутто ва нетто оғирлиги;
- Фумигант номи, обработка температураси ва ишлов беришнинг бошқа

ахборотлари.

Гигиена сертификати (сертификат анализов, certificateofanalysis) киши саломатлигига зарар етказиши мумкин бўлган маҳсулотларга талаб этилади. Бундай маҳсулотлар рўйхати ҳар хил давлатларда турлича бўлиши мумкин. Масалан, Ўзбекистонда бундай товарларга озиқ-овқат маҳсулотлари, болалар товарлари, косметик маҳсулотлар ва бошқалар киради.

Ветеринар сертификати (veterinarycertificate) ҳайвонлар, гўшт маҳсулотлари импортида расмийлаштирилади:

- юк олувчи ва жўнатувчи номи;
- юк миқдори ва оғирлиги;
- сертификат берган ташкилот номи;
- юк тавсифи;

-сақлаш шартлари.

Хавфли юклар сертификати (certificate of dangerous goods) хавфли юк тўғри характерланганини исботлайди. Бу сертификат:

-жўнатилаётган юк аниқ техник ном билан номланганини;

- юк ташишда хавф туғдирмайдиган қилиб кадоқланганини;

-юк хавфли юклар талаби бўйича маркирлангани ва кадоқланганлигини тасдиқлайди.

2.3. Автомобиль транспорти орқали юк ташиш харажатларини қикартиришнинг асосий йўналишлари

Глобал логистик тизимларда юк ташишнинг замонавий амалиёти ягона диспетчерлик маркази ва ягона транспорт ҳужжати орқали (мультимодал, интермодал, трансмодал, аралашма, сегментал ва ҳ.к) битта (экспедитор) оператор томонидан амалга оширилувчи технологияларни жорий этиш юк ташиш кўламини оширишнинг омили ҳисобланади.

Таъкидлаб ўтиш лозимки, шу вақтгача дунёда юк ташишнинг юқорида айтиб ўтилган турлари бўйича аниқ белгиланган атама бўлмаганлиги учун бу ҳолат шу жумладан, юк ташишнинг унимодал, мураккаб ва аралаш турларига ҳам тааллуқлидир.

Илмий адабиётда интермодал атамасининг қуйидаги таърифи келтирилади: битта оператор бошқарувида ягона юк ташиш ҳужжати асосида ягона фрахт ставкасини тўғридан-тўғри қўллаш билан амалга ошираладиган аралаш "door to door" (эшикдан эшиккача) юк ташишга айтилади.

UNCTAD тавсиясига кўра, интермодал ташув деб, бир нечта турдаги транспортда юк ташишни ташкил этишга айтилади. Бунда юкларни етказиб беришда юк ташувчилардан бири томонидан юкни А пунктдан Б пунктгача бир ёки ундан ортиқ пунктлар орқали етказиб беришини ташкил этишга айтилади ва юк ташиш учун жавобгарликнинг тақсимланишига кўра, турли хил транспорт ҳужжатлари берилади, мультимодал ташувда эса юк ташишни ташкил қилган

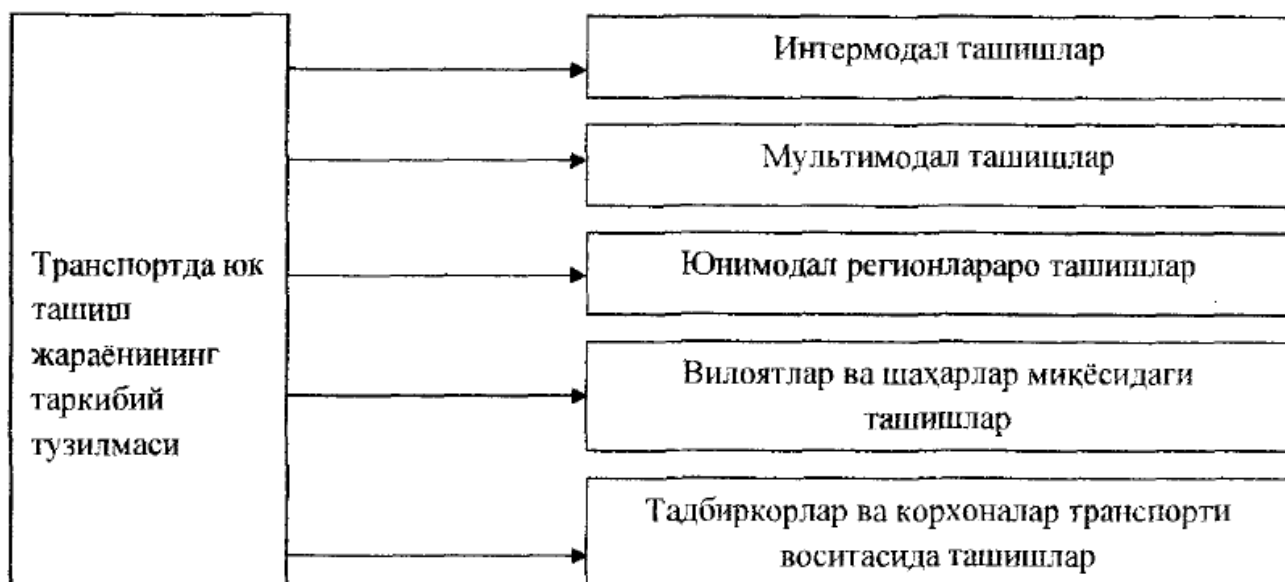
шахс бутун йўл давомида ягона юк ташиш ҳужжатини расмийлаштириш билан иштирок этаётган транспорт сонидан қатъий назар, жавобгарликни ўз зиммасига олади.

Аралаш юк ташишда асосий логистик воситачи юк жўнатувчи (юк эгаси) ва юк қабул қилувчи аралашма (мульти ва интермодал) юк ташиш оператори ҳисобланади. У юк эгаси билан шартнома тузади ва юкни шартномада кўзда тутилган харидор омборигача ёки бошқа нуқтагача етказиб беришни ўз зиммасига олади.

Оператор турли хил транспортда юк ташувчилар билан шартномалар орқали боғланган бўлиб, юкнинг йўқолиши ёки зарарланиши ҳамда етказиб беришдаги кечикишлар натижасида ҳам етказилган зарар учун жавобгардир. Интермодал юк ташишни амалга оширишнинг ҳуқуқий мувофиқлашувини БМТнинг юкларни халқаро мултимодал ташишлар тўғрисидаги 1980 йилда қабул қилинган Женева Конвенциясига мувофиқ амалга оширилади.

Мазкур Конвенция, интермодал юк ташишнинг битта транспорт ҳужжати коносамент бўйича белгиланганлигини назарда тутаяди.

Интермодал юк ташиш операторлари (ИЮТО) - турли хилдаги транспорт корхоналари, юк жўнатувчилар билан тўғридан-тўғри алоқаси бўлган экспедиторлик-транспорт фирмалари бўлиши мумкин. Бу уларга йирик юк оқимлари ва жўнатишни уйғунлаштириб ҳамда бирлаштириб назорат қилиш имконини яратаяди.

5.1- расм. Транспортда юк ташиш жараёнининг таркибий тузилмаси

Интермодал ва мультимодал юк ташиш белгилари:

- логистик занжирнинг бошидан охиригача етказиб бериш операторининг мавжудлиги;

- фрахтнинг ягона, тўғридан-тўғри ставкаси;

- юк учун ва юк ташиш шартномасининг бажарилиши учун ягона жавобгарлик.

Юк ташишнинг интермодал ва мультимодал тизимларининг асосий тамойиллари куйидагилар:

- ягона турдаги тижорат-ҳуқуқий тартиб;

- юк ташишни ташкил этишнинг молиявий-иқтисодий масалаларини ҳал этишда тизимли ёндашув;

- телекоммуникация тармоқлари ва электрон ҳужжатлари айланмаси тизимидан юқори даражада фойдаланиш;

- юк ташиш устидан бошқарувнинг ягона ташкилий-технологик тамойили ва юк ташишда иштирок этувчи барча логистик воситачилар ҳаракатларини мувофиқлаштириш;

- логистик воситачиларнинг интеграциялашуви;

- транспорт турлари билан юк ташиш инфратузилмасини комплекс ривожлантириш.

Юкларни ташишнинг аралаш тури одатда транспортнинг икки турида амалга оширилади, масалан: темир йўл – автомобиль ёки дарё - автомобиль, ёки денгиз - темир йўл орқали ва ҳокозо. Бунда юк транспортининг биринчи турида ташиб бориш манзилига ёки юк терминалида сақлашсиз ёки қисқа муддатли сақлаш билан етказилади ва кейинчалик транспортнинг бошқа турига юкланади. Аралаш юк ташишнинг ўзига хослиги автомобиль транспорти фирмалари томонидан транспорт тармоғининг темир йўл станциялари ёки денгиз (дарё) портларига хизмат кўрсатишдир.

Аралаш юк ташишнинг алоҳида белгилари: бир неча транспорт ҳужжатларининг мавжудлиги, фрахт ягона тариф сеткасининг йўқлиги, транспорт жараёни иштирокчиларининг ўзаро ҳаракати схемасининг кетма- кетлиги билан белгиланади. Тўғридан-тўғри аралаш юк ташишда юк эгаси биринчи юк ташувчи билан шартнома тузади ва биринчи юк ташувчи кейинги

юк ташувчи мажбуриятларига жавобгар, шу билан бирга уларнинг ҳар бири юк эгаси билан ҳисоб-китоб қилади, ўз юкининг сақланишига юк ташиш йўналишининг фақат тегишли қисми учунгина жавобгарликка эга бўлади.

Мураккаб ёки аралаш юк ташиш иккитадан кўп транспортнинг мавжудлиги билан фарқланади. Мураккаб ташиш атамаси билан юкларнинг бир юк бирлиги бир неча транспорт турларидан фойдаланиш орқали, таркибига йирик тонналик контейнерлар, олиб кўйиладиган кузовлар, ярим прицеплар ва автомобиль транспорти воситалари киради.

Интермодал юк ташиш шартномаси бўйича юкларни етказиб бериш йирик логистик тизимида юк жўнатувчилар учун бир қатор афзалликларга эгадир. Одатда, интермодал юк ташиш операторлари ўзига йирик мижоз сифатида, бошқа логистик воситачилардан оладиган ставка ва тарифнинг асосий ставкасидаги фарқни фақат бир қисмини олиб қолади. Транспорт харажатлари иқтисодининг бундай тақсимланиши, ИЮТО (Интермодал юк ташуви операторлари) ва юк жўнатувчилар ўртасида икки томон учун ҳам шартноманинг самарали бўлишини

таъминлайди. Бундан ташқари, миждоз ИЮТОдан бошқа шахслар билан молиявий ҳисоб-китоб олиб бориш мажбуриятдан озод бўлади. Шунингдек, юк жўнатувчи ва ташишнинг ҳар бир иштирокчиси билан шартнома тузишдан ҳам, бундай юк ташишнинг ҳар босқичи бўйича транспорт ҳужжатини расмийлаштиришдан ҳам холи бўлади.

Барча логистик воситачилар билан тузиладиган шартномаларга ИЮТО (Интермодал юк ташиш операторлари) фақат ўз номидан имзо чеккани сабабли миждоз юк ташишнинг кўп сонли иштирокчилари билан ҳуқуқий муносабатларга киришиши ҳам зарур бўлмайди. Юкнинг йўқолиши ёки унга зарар етказилган ҳолларда ўз даъвосини фақатгина ИЮТО (интермодал юк ташиш операторлари) га қаратади.

Жаҳоннинг кўпгина банклари, интермодал коносаментни товар-таксимлаш ҳужжати сифатида қабул қилади. Сотувчи, маҳсулотни ўз омборидан ИЮТО томонидан тақдим этилган автомобиль транспорти, темир йўл вагонлари ёки денгиз кемаларига ортгач ёки маҳсулотни ИЮТО терминалига топширгач, ундан интер-мультимодал коносаментни олади ва бу коносаментни банкка тақдим этиб, аккредитивни очиши, яъни савдо шартномасига кўра маҳсулотнинг нархи бўйича ҳақ олиши мумкин ва маҳсулотни экспорт қилувчининг маҳсулотини сотишдан келадиган даромадининг тезкор олиниши таъминланади. Ўз навбатида, харидор, интер- мультимодал коносаментни олгач, маҳсулотни денгиз кемаси ортилишидан анча аввал ундан фойдаланиш имконини беради.

ИЮТО юк эгасини юкининг ҳаракати ҳақида мунтазам маълумот билан таъминлайди. ИЮТО етказиб бериш жойларида юкларнинг туриб қолишини қисқартиради ва маҳсулотни график бўйича аниқ муддатда қатъий суръатда етказиб берилишини ташкил қилади бу эса маҳсулотни сақлаш учун кетадиган харажатларни қисқартиради.

Интермодал юк ташишлар, контейнерларда кичик юк партияларини LCL/FCL ва LCL/LCL (LCL/I-less container load) етказиб беришга шароит яратади, яъни юк ташиш ва юкни ташиб бериш нархи камаяди ва унинг сақланишини таъминлайди.

Ундан ташқари, денгизда юк ташиш бўйича UNCTAD қўмитаси котибиятига омилкор тижорат ташкилотлари ва халқаро органлар билан ҳамкорликда мавжуд меъёр ва қоидалар асосида, юкни аралаш ташиш ҳужжатлари тўғрисидаги низомни ишлаб чиқишни топширади. Натижада аралаш юк ташиш ҳужжатида оид UNCTAD қоидалари ишлаб чиқилади. Улардан бутун дунёда халқаро савдо соҳасида фойдаланилади ва халқаро банклар томонидан қабул қилиниши мумкин, чунки улар қайта кўриб чиқилган автомобиль транспорти корхоналарнинг (АТК) унификация қилиш қоидаларининг охириги вариантларига тўла мос келади.

Автомобил транспортида халқаро ташувларда қуйидаги ҳужжатлар тўлдирилади:

Товар-транспорт юкхати *CMR*, бу ҳужжат юкни ташувчи томонидан олингани ва битим шартлари исботи бўлиб хизмат қилади. Юкхати формаси Халқаро автомобиль транспорти уюшмаси томонидан ишлаб чиқилган.

CMR юкхати бўш графалардан иборат 12 варақдан ташкил топган. Биринчи тўртта нусхаси номерланган ва юк жўнатувчи, юк олувчи, ташувчи ва ҳисоблар учун ажратилган. *CMR*нинг биринчи 3та варағигина юридик кучга эга. Бошқа варақлари давлатлар божхоналари, чегараларидан ўтишда фойдаланилади.

Юкларни қабул қилишда ташувчи юкхатидаги барча ёзувларни текшириб чиқиши лозим. Юк жўнатувчи юкхатига барча зарур илова ҳужжатларни қўшиб бериши шарт. Халқаро авиа ташувларда асосий ҳужжатлар бўлиб, авиаюкхати ва юк манифести ҳисобланади.

Авиа юк хати (*airwaybill*) – жўнатувчи ва ташувчи орасида битим тузилганлигини кўрсатувчи ҳужжат. Юкхати асосий молиявий ва битим ҳужжати, у илова ҳисобланмайди.

Юк жўнатувчи авиаюкхатини инглиз тилида тўлдириб, юк билан бирга ташувчига топширади. Авиаюкхати 3та рангда 12 варақда тузилади (3та биринчиси оригинал)

Юк манифести ҳар бир авиаюкхати учун тузилади:

-ташувчи номи ва миллати;

- рейс санаси ва номери;
- жўнатиш ва қабул қилиш пунктлари;
- жой миқдори, оғирлиги ва юк номи

Аэропортда юк нечта жойда туширилса, шунча юк манифести тайёрлаб қўйилиши керак.

Темир йўл транспортида транспорт юкхати ва унинг дубликати ички ва халқаро ташувларда асосий ҳужжат ҳисобланади. Темир йўл юкхати юк олувчи номига расмийлаштирилади ва то охири манзилгача юк билан бирга боради.

Йирик логистик тизимларда юк ташиш усулини танлашда юк ташиш билан боғлиқ харажатларни тўғри белгилаш катта аҳамиятга эгадир. Масалан, юкларни халқаро ташиш билан боғлиқ харажатларни логистик ташкил этувчилари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- маҳсулотни жўнатишга тайёрлаш (сифатини, сонини, маркировкаси, қадоқланиши ва ҳ.к ни текшириш);
- мамлакатда ортиш-тушириш;
- юкларни жўнатиш нуқталарида, терминалларда сақлаш, вақтинчалик сақлаш омборларида ва ҳ.к;
- юкларни чегарадан олиб ўтиш, портлар ва хорижда жўновчи транспорт воситаларига етказиш;
- транспорт воситаларига ортиш (автомобиль, кема ва вагон), шу жумладан чегарадан ўтиш нуқтасида ҳам;
- халқаро транспорт орқали ташиш;
- суғурта ва божхона декларацияси учун ҳақ тўлаш;
- белгиланган пунктда юкни тушириш;
- божхона тўловлари, солиқ ва йиғимларни тўлаш;
- юкларни қабул қилувчи омборига етказилгани учун ҳақ тўлаш ва бошқалар.

Юкларни етказишда аниқ харажатлар йиғиндисининг мавжудлиги сотиш-сотиб олиш шартномаси билан белгиланган асосий шарт - шароитлардан келиб чиқади.

1-расм. Терминалларда юкларни ташишни ташкил этиш схемаси.

Жаҳоннинг экспорт-импорт амалиётларида маҳсулот нархининг транспорт ташкил қилувчиси, одатда, сотувчи ёки харидор давлатнинг франко-чегараси шарт-шароити билан белгиланади. Юк ташишдаги алоҳида логистик харажатлар етказиб беришнинг йирик занжиридаги алоҳида белгиланган бўғинлари бўйича гуруҳлантирилган ёки дифференциаллаштирилган бўлиши мумкин.

Сотиб олиш-сотиш шартномасида одатда, транспорт шартлари деган алоҳида бўлим кўзда тутилган. Халқаро юкларни йирик логистик тизимларда ташиш (экспорт-импорт савдо амалиётлари) шартномасида қуйидагилар келишиб олинади: ташиш тартиби, ортиш-тушириш шартлари ва муддатлари, ҳақ тўлашнинг миқдори ва тартиби ва бошқалар. Шартларнинг мазмуни транспорт тури, ташиш усули, юк (маҳсулот тури), битим тури, етказиб беришнинг асосий шартлари ва бошқа омилларга кўра тузилади ва ўз ичига қуйидагиларни олади. Масалан:

- маҳсулотни жўнатиш муддатлари;
- маҳсулотни сотувчи харидорга топшириш жойи ва тартиби;
- ташувчининг номи;

- портлар, темир йўл станциялари, чегарадан ўтиш нуқталари, қайта ортиш нуқталари ва ҳ.к номи;

- ортиш-тушириш ва бошқа харажатлар бўйича ҳақ тўловчи томонларни аниқлаш;

- учинчи давлатлар ҳудудида транзит йўл билан ташиш учун ҳисоб-китоблар тартиби;

- агентлар, брокерлар, операторлар, экспедиторлар ва бошқа воситачилар билан ҳисоб-китоб қилиш тартиби;

- транспорт тавакалчилигини суғурталаш тартиби;

- юклар учун ҳужжатлар ва ҳ.к

Йирик логистик тизимда юк ташиш билан боғлиқ логистик харажатларга жиддий таъсир этувчи асосий омиллардан бири маҳсулотларни етказиш қабул қилиш бўйича мажбуриятлар етказиб бериш базаси ҳисобланади. Етказиб беришнинг базис шартларини ифодалаш халқаро амалиётда “Инкотермс-2000” (жойи, муддати, етказиб бериш усули, тавакалчилик тақсимооти, суғурта) халқаро ташувларни амалга оширишнинг стандарт шартларига мувофиқ амалга оширилади.

"Инкотермс-2000" ни қўлланилишида ҳужжатларни қайта ишлаш ва UN-EDIFACT стандартининг татбиқ этилиши билан халқаро юк ташиш амалиёти янги логистик технологиялар асосида йўлга қўйила бошлаган.

Назорат саволлари:

1. Таъминот жараёнларини бошқаришнинг мазмуни ва мақсадини тушунтириб беринг.

2. Firma tovarlarini differentsiyalashtirish borasidagi muvaffaqiyatli strategiyani amalga oshirishi nimaga olib keladi?

3. Таъминот жараёнларини бошқаришнинг иқтисодиётда туган ўрни аҳамиятини тушунтириб беринг.

4. Таъминот жараёнларини бошқаришнинг усулларини изоҳлаб беринг.

5. Коносамент нима?

6.Авиа ташувларида фойдаланиладиган ҳужжатларни сананг ва тавсифлаб беринг

7. Темир йўл транспорти ташувларида олувчи юк келиб тушиш жойини ўзгартиришга ҳақи борми

7.Автомобил транспорти ташувларида асосий ҳужжатлар ва илова ҳужжатларни санаб беринг.

3-мавзу: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 7-февралда “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли фармони бўйича таъминот жараёнларини оптималлаштириш чора-тадбирлари.

РЕЖА:

3.1.Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари” Ҳаракатлар стратегияси бўйича таъминот жараёнларини оптималлаштириш моҳияти ва ва аҳамияти.

3.2.Таъминот жараёнини бошқариш бўйича “Ҳаракатлар стратегиясининг асосий йўналишлари.

3.3. Иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлаш борасида таъминот жараёнини бошқаришнинг асосий чора-тадбирлари

3.1.Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари” Ҳаракатлар стратегияси бўйича таъминот жараёнларини оптималлаштириш моҳияти ва ва аҳамияти.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда транспорт ва транспорт коммуникациялари соҳасини ривожлантириш, ташишларнинг юқори даражадаги

хавфсизлигини таъминлаш, транспорт соҳасидаги бошқарув тизимини такомиллаштириш, соҳа учун малакали мутахассисларни тайёрлашга йўналтирилган кенг кўламли чора-тадбирлар амалга оширилди.

“Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни кўллаб-қувватлаш йили” деб эълон қилинган 2018 йилда мамлакатимизда иқтисодиёт, ижтимоий соҳа ва давлат бошқарувига замонавий илм-фан ютуқлари, инновацион ғоя ва технологияларни жорий этиш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилди.

Қабул қилинган тегишли Давлат дастурини рўёбга чиқариш доирасида 21 триллион сўм ва 1 миллиард АҚШ долларига тенг 76 мингта лойиҳа амалга оширилди.

“Обод қишлоқ” ва “Обод маҳалла” дастурларига мувофиқ 400 дан ортиқ қишлоқ ва маҳаллаларда муносиб турмуш шароитларини яратишга қаратилган қурилиш ва ободонлаштириш ишларига 3 триллион сўм маблағ йўналтирилди.

“Ҳар бир оила – тадбиркор” ва “Yoshlar – kelajagimiz” дастурлари доирасида 2 триллион сўмга яқин маблағ ажратилиб, жойларда 2 минг 600 дан ортиқ бизнес лойиҳалар амалга оширилди.

Ижтимоий соҳани ривожлантириш, жумладан ижтимоий ҳимояни кучайтириш ва меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини янада такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилди ва бу аҳолининг реал даромадларини 2017 йилга нисбатан 12 фоизга ошириш имконини берди.

Янги ўқув йўналишлари очилгани ва қабул квоталари оширилгани туфайли олий таълим олиш имкониятлари салмоқли даражада кенгайтирилди.

Иқтисодий ривожланишни рағбатлантириш, ишбилармонлик муҳити ва инвестициявий жозибадорликни яхшилаш, аҳоли даромадларини ошириш ва бизнес учун солиқ юкини камайтиришга қаратилган Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепцияси қабул қилинди.

Хусусан, ягона ижтимоий тўлов ставкасининг 12 фоизгача пасайтирилиши ҳамда юридик шахсларнинг айланмаси (тушуми)дан ундириладиган давлат

мақсадли жамғармаларига мажбурий ажратмаларнинг бекор қилиниши корхоналар ихтиёрида қўшимча маблағлар қолиши учун шарт-шароит яратди.

Солиқ маъмуриятчилигининг моҳиятан янги тартиби жорий этилгани сабабли солиқларнинг прогноздан ошириб бажарилган қисми ҳисобидан маҳаллий бюджетлар ихтиёрида 5,5 триллион сўм маблағ қолдирилди. Бу ўтган йилги кўрсаткичларга нисбатан 6 баробар, 2016 йилга нисбатан эса 32 баробар кўпдир.

Бугунги кунда юртимизда чет эл инвестициялари ҳисобидан қиймати 23 миллиард АҚШ доллари миқдоридаги 456 та лойиҳа амалга оширилмоқда.

2018 йилда 18 та давлатлараро расмий ташрифлар амалга оширилди ва 1 080 та лойиҳа бўйича 52 миллиард АҚШ долларига тенг келишувларга эришилди.

Шу билан бирга, халқ билан очиқ мулоқот ва амалга оширилган ишларнинг танқидий таҳлили натижалари инвестицияларни фаол жалб этиш ва ижтимоий ривожланиш вазифаларини самарали ҳал қилишга тўсқинлик қилаётган қатор муаммолар мавжудлигини кўрсатди.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси ижросини таъминлаш, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 28 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида белгиланган вазифаларни амалга ошириш мақсадида:

**Йўллارни қуриш, таъмирлаш ва реконструкция
қилиш бўйича амалий чора-тадбирлар.**

Давлат аҳамиятидаги ҳамда маҳаллий йўллارни қуриш, таъмирлаш	Автомобиль йўллари давлат қўмитаси,	1,7 трлн сўм	Давлат бюджети маблағлари	Бунда 2019 йилда 46,2 км халқаро, 18,7 км давлат аҳамиятидаги, 60 км намунавий қишлоқ аҳоли пунктлари ва хизмат уйлари,
	Молия вазирлиги,	94,5 млн	Халқаро молия	
	Қорақалпоғистон Республикаси	АҚШ доллар	институтлари ва	

ва реконструкция қилиш.	Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари	и	хорижий ҳукуматлар молия ташкilotла ри маблағлари	шунингдек 65 км эркин иқтисодий, кичик саноат, эркин саноат иқтисодий ва эркин иқтисодий фарм зоналар ва 35,6 км маҳаллий йўлларни қуриш, таъмирлаш ва реконструкция қилиш ишлари амалга оширилади.
------------------------------------	--	---	--	--

Иқтисодиётни ривожлантиришнинг замонавий тенденциялари ва амалга оширилаётган ислохотлар республиканинг географик жойлашувини инобатга олган ҳолда транспорт хизматларининг сифатлилиги ва оммабоплигини таъминлашга йўналтирилган ягона транспорт сиёсатини шакллантириш ва амалга ошириш, соҳани бошқаришнинг замонавий технологиялари ва интеллектуал тизимларини жорий этишда алоҳида аҳамиятга эга эканлигини кўрсатмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев, 1 февраль куни “Транспорт соҳасида давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонни имзолади.

Транспорт соҳасидаги давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш, республиканинг инвестициявий жозибадорлиги ва экспорт салоҳиятини ошириш, транспорт коммуникацияларини стратегик ривожлантириш ва барқарор фаолият кўрсатишини таъминлаш мақсадида, шунингдек, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифаларга мувофиқ:

Мазку қарорга асосан Ўзбекистон автомобиль транспорти агентлиги негизда Ўзбекистон Республикаси Транспорт вазирлиги ташкил этилди.

Бу ўз навбатида ҳозирги пайтда мамлакатда транспорт воситаларидан фойдаланишнинг муҳим омилларини белгилаб берди.

Вазирлик автомобиль, темир йўл, ҳаво, дарё транспортлари, метрополитен, шунингдек, йўл хўжалигини ривожлантириш соҳасидаги ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича давлат бошқаруви органи ҳисобланади;

Вазирлик транспорт ва йўл хўжалиги соҳасидаги ташкилотлар фаолиятини норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш, лицензия ва рухсатномалар бериш, сертификатлаштириш, самарали техник ва тариф сиёсатини амалга ошириш йўли орқали давлат томонидан тартибга солиш вазифасини амалга оширади;

Фаол инвестиция сиёсатини амалга ошириш ва инвесторлар ишончини оқлаш мақсадида:

<p>Ўзбекистон Республикаси инвестиция сиёсати стратегиясини ишлаб чиқиш.</p>	<p>2019 йил 1 июнь</p>	<p>Иқтисодиёт вазирлиги, Инвестициялар бўйича давлат қўмитаси, Лойиҳа бошқаруви миллий агентлиги</p>	<p>Норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаси. Лойиҳада: ҳар бир ҳудуднинг ихтисослашуви ва уларга жалб қилинадиган инвестициялар йўналишлари; юқори технологияли ишлаб чиқаришни талаб этадиган тўғридан-тўғри инвестиция жалб қилиниши лозим бўлган соҳаларни белгилаш ва уларни қўллаб-қувватлаш механизмлари; жалб этиладиган инвестицияларнинг соҳа ва ҳудудлар кесимида манбаларини шакллари белгилаш назарда тутилади.</p>
---	------------------------------------	--	---

Вазирлик томонидан ўз ваколати доирасида қабул қилинган қарорларнинг ижроси давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари,

бошқа ташкилотлар ва уларнинг мансабдор шахслари, шунингдек, фуқаролар учун мажбурий ҳисобланади.

Транспорт-логистик хизматларини кўрсатиш тузилмаси авваламбор, тузилманинг энг юқорисида интермодаь, кейин мультимодаь, ундан кейин юнимодаь регионалараро ташишлар, кейин вилоятлар ва шаҳарлар миқёсидаги ташишлар, энг охирида эса алоҳида транспорт ташкилоти ҳисобланмайдиган корхоналар тасарруфидаги транспорт воситаларида бажариладиган юк ташишлар кўзда тутилади.

Республикамызда ташкил этилган ва режалаштирилган логистика марказларининг истеъмолчиларга транспорт хизматини кўрсатиш қуйидагиларни бажарилишини таклиф этади:

- ♣ товар (юк)лар хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уларни тегишли тарзда ўрам (упаковка) воситаларини танлаш;

- ♣ упаковкадаги юк пакетларига тегишли ёзувлар ва белгилар киритиш, яъни тамғалаш;

- ♣ махсус таралардан фойдаланишни кўзда тутиш, уларга тегишли белгилаш ва кодларни киритиш, юк бирликларини шакллантириш, юкларни пакетлаштириш ва контейнерлаштириш;

- ♣ самарали ташиш тури ва воситаларини танлаш;

- ♣ транспорт воситаларига юк ортиш ва тушириш ишларини бажаришда рационал технологияларга амал қилиш;

- ♣ юк омбори ва терминалларда товарларни рационал жойлаштириш, уларни ҳисобга олиш ва захираларни шакллантириш;

- ♣ замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш;

- ♣ илмий-тадқиқот ишлардан фойдаланган ҳолда инновациялар яратиш ва амалиётга қўллаш. Замонавий логистик марказлар товар ва йўловчиларни манзилга етказиб беришда иштирок этувчи транспорт турларини сони бўйича юк ташиш тизими юнимодаь(бир турли), мультимодаь ва интермодаь(кўп турли) транспортда ташиш кўринишга эга бўлиш керак.

Мазкур тадбирларни амалга ошириш натижасида қуйидагилар транспорт тизимининг асосий вазифалари этиб белгиланди:

транспортнинг барча турларини ягона транспорт тармоғига интеграциялашуви ва янги самарали транспорт-логистика тизимларидан фойдаланган ҳолда уйғунликда ривожлантиришга йўналтирилган ягона давлат транспорт сиёсатини ишлаб чиқиш;

транспорт ва логистика хизматлари бозорини ривожлантиришни рағбатлантириш, уларнинг барча тоифадаги истеъмолчилар учун оммабоплигини таъминлаш, шунингдек, соҳага инвестицияларни жалб этишга йўналтирилган транспорт соҳасидаги ягона тариф сиёсатини амалга ошириш;

-халқаро транспорт коридорларини ривожлантириш, логистика тизимини такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш ва чора-тадбирларни амалга ошириш, мамлакат транспорт салоҳиятидан самарали фойдаланиш, тадбиркорлик субъектларининг транспорт-логистика хизматларидан фойдаланишдаги сарф-харажатларини камайтириш;

-транспорт ва йўл хўжалиги соҳасида давлат-хусусий шерикликни ривожлантириш ва мамлакат инвестициявий жозибадорлигини ошириш;

-бутун транспорт тизимини рақамлаштириш бўйича илғор ахборот технологияларини жорий этиш, Ўзбекистон Республикаси Транспорт тизимининг бир-бирига боғланган ягона тизимини истиқболли ривожлантириш стратегияларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

-автомобиль йўллари соҳасида ягона техника сиёсатини амалга ошириш, фойдаланувчилар манфаатларини ҳисобга олган ҳолда, автомобиль йўллари, аэродромлар ва аэропортлар, вокзаллар, темир йўллар ва транспорт инфратузилмасининг бошқа объектларини молиялаштириш, лойиҳалаш, қуриш, таъмирлаш ва фойдаланиш масалаларининг комплекс ечимини таъминлаш;

транспорт соҳасида назоратни амалга ошириш, фуқаро авиацияси ва экспериментал ҳаво кемаларидаги ҳалокатлар ва бахтсиз ҳодисаларни, шунингдек, темир йўл ва дарё транспортидаги авария ва ҳалокатлар бўйича текширувларни ташкил этиш ва амалга ошириш;

транспорт ва йўл хўжалиги соҳасидаги халқаро ва ҳудудий ҳамкорликни ривожлантириш ҳисобига транспорт хизматлари жаҳон бозорида Ўзбекистон Республикасининг миллий манфаатларини таъминлаш;

транспорт соҳасидаги жорий ва истиқболли эҳтиёжларни инобатга олган ҳолда таълим, кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишнинг илғор усулларини тизимли равишда жорий этиш.

Мазкур тадбирларни амалга ошириш мақсадида қуйидаги чора-тадбирлар ишлаб чиқилган.

**Ички йўллари капитал ва жорий таъмирлаш бўйича
амалий чора-тадбирлар**

<p>Шаҳар кўчалари ва бошқа аҳоли пунктларининг ички йўллари капитал ва жорий таъмирлаш.</p>	<p>Йил давомида</p>	<p>Автомобиль йўллари давлат қўмитаси, Молия вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги, Инвестициялар бўйича давлат қўмитаси, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари</p>	<p>250 млрд сўм</p>	<p>Давлат бюджети маблағлари</p>	<p>Бунда қишлоқ, шаҳар, шаҳар посёлкалари ва овул йўллари капитал ва жорий таъмирлаш ишлари амалга оширилади.</p>
--	---------------------	--	---------------------	----------------------------------	---

Магистрал телекоммуникация транспорт тармоқларини кенгайтириш бўйича амалий чора-тадбирлар.

Магистрал телекоммуникация транспорт тармоқлари кенгайтириш.	Йил давомида	Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги	Ҳисоб-китобларга асосан	Ижрочилар, Ахборот-коммуникация технологиялари ривожлантириш жамғармаси ва халқаро молия институтлари маблағлари	Бунда: “Ўзбектелеком” АК магистрал телекоммуникация тармоғи ўтказувчанлигини вилоят марказларигача 100 Гбит/с дан 400 Гбит/с гача, туман марказларигача 10 Гбит/с дан 100 Гбит/с гача ошириш чоралари кўрилади.
---	--------------	--	-------------------------	--	---

Мазкур ягона минимал стандартлар билан, транспорт воситаларининг йўлларда ҳаракатланиш тезлиги, техник ҳолатини масофадан кузатиш ва автотранспорт воситаларининг йўналишга чиқиш олдидан техник кўрикдан ўтишини ҳамда ҳайдовчиларнинг тиббий кўрикдан ўтишини назорат қилиш имкониятини яратувчи, транспорт ташишлари борасидаги лойиҳаларни амалга оширишда ташиш жараёнларини бошқариш тизими қисмида дастурий маҳсулотларни ишлаб чиқиш, жорий этиш бўйича асосий талаблар ўрнатилади.

Транспорт воситаларининг йўлларда ҳаракатланиш тезлиги, техник ҳолатини масофадан кузатиш ва автотранспорт воситаларининг йўналишга чиқиш олдидан техник кўрикдан ўтишини ҳамда ҳайдовчиларнинг тиббий кўрикдан ўтишини назорат қилиш имкониятини яратувчи ташиш жараёнларини бошқариш бўйича дастурий таъминот ва электрон тизим архитектураси мижоз-сервер принципида амалга оширилади.

3.2. Таъминот жараёнини бошқариш бўйича “Ҳаракатлар стратегиясининг асосий йўналишлари.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasida Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbarni – bu Bosh vazir yoki uning o'rinbosarlari bo'ladimi, hukumat a'zosi yoki hududlar hokimi bo'ladimi, ular faoliyatining kundalik qoidasi bo'lib qolishi kerak. Ana shu

talabni, shuningdek, 2017-2021 yillarda O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha Harakat strategiyasi loyahasini keng muhokama qilish davomida kelib tushgan takliflarni inobatga olgan holda, 2017 yil uchun mo'ljallangan iqtisodiy va ijtimoiy dasturning o'n bitta eng muhim ustuvor vazifasini belgilashni taklif etaman. Endi har birimiz, eng avvalo, davlat boshqaruvi organlari rahbarlarining vazifasi – o'zimiz mas'ul bo'lgan soha va tarmoqda ishlarning ahvolini tanqidiy baholash asosida zimmamizga yuklatilgan vazifalarni mas'uliyat bilan bajarishni ta'minlashdan iborat "Nol" qiymati bo'yicha 1 ming 27 ta ob'ekt sotilgan. Albatta, bu yaxshi, biroq nima uchun ularning ko'pchiligi, ba'zilarini hisobga olmaganda, ishga tushirilmagan va vayrona holida yotibdi? Biz ularning o'rniga nimani tashkil etdik, qanday quvvatlar va ishlab chiqarishlar barpo etildi, qancha odam ish bilan band.

Nima uchun sotilishi lozim bo'lgan 119 ta akstiyadorlik jamiyatidan faqat yarmining 15 foizlik ulushi xorijiy investorlarga sotilgan.

Bo'lib o'tgan muhokamadan so'ng O'zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoev majlisga yakun yasab, quyidagi fikrlarni ta'kidladi “–Aziz do'stlar, hozir sizlar bilan belgilab olgan maqsad va vazifalarga erishish uchun ishimizni yangicha asosda tashkil etib, har birimiz o'z joyimizda mas'uliyatni chuqur his qilib, qattiq ish olib borishimiz kerak

“Bugungi majlisda bildirilgan barcha tahliliy va tanqidiy fikrlar ertangi kun uchun, yangi marralarni egallashimiz uchun mustahkam zamin bo’lib xizmat qiladi. Hammamizga bir haqiqat ravshan bo’lishi lozim: biz mavjud rivojlanish sur’atlari bilan o’z oldimizga qo’ygan yuksak maqsadlarga erisha olmaymiz. Bugun

**2017-2021 yillarda
O’zbekiston Respublikasini
rivojlantirishning beshta ustuvor
yo’nalishlari bo’yicha
HARAKATLAR STRATEGIYASI**

zamon o’zgarimoqda, uning talabi, oldimizga qo’yayotgan vazifalari tobora ortib bormoqda. Mana shunday murakkab sharoitda “Sen – menga tegma, men – senga tegmayman” degan kayfiyat bilan ishlashning vaqti o’tdi. Biz “vaziyat yomon, vaziyat og’ir” deb bahona qidirishga o’rganib qolganmiz. Lekin shu vaziyatni kim o’zgartiradi, kim izga soladi, degan savolni, keling, o’zimizga beraylik. Vaziyatni o’zimiz, o’z aql-zakovatimiz, mehnatimiz bilan o’zgartirmasak, hech kim chetdan kelib bu ishni biz uchun qilib bermaydi. Bugun bu majlisda hamma narsa o’z nomi bilan aytilib, iqtisodiyotimizdagi mavjud ahvol xolis tahlil qilindi, kelgusi rejalar belgilab olindi. Eng muhim vazifamiz – mamlakatimizda tinchlik va farovonlikni mustahkamlash, odamlarni, xalqimizni hayotdan rozi qilishdan iborat. Buning uchun el-yurtimiz avvalo biz – rahbarlarning faoliyatidan rozi bo’lishi kerak. Buning uchun har bir rahbar o’z aravasini o’zi tortishi, o’z sohasidagi ishlarning ahvoli uchun o’zi shaxsan javob berishi kerak. Shundan keyin jamiyatimizda o’zgarish bo’ladi, rivojlanish bo’ladi.³

1.2. 2017-2021 yillarda O’zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo’nalishlari bo’yicha harakatlar strategiyasi doirasida korporativ boshqaruvning zamonaviy standart va usullarini joriy etish, korxonalarni strategik boshqarishda akstiyadorlarning rolini kuchaytirish maqsadlari

2017-2021 yillarda O’zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo’nalishlari bo’yicha harakatlar strategiyasi doirasida korporativ boshqaruvning zamonaviy standart va usullarini joriy etish, korxonalarni strategik boshqarishda akstiyadorlarning rolini kuchaytirish maqsadida harakatlar strategiyasining 3-bo’lim, 4-bandida quyidagi masalalar ko’rib o’tilgan:

³ www.uz.uz <http://www.press-service.uz/uz/news/5451/>

3.4. Iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uni ustuvor mavqeiini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirishga qaratilgan institustional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish:

- xususiy mulkning huquq va kafolatlarini ishonchli himoya qilishni ta'minlash, barcha turdagi to'siq va cheklovlarni bartaraf etish, xususiy tadbirkorlik va kichik biznes rivojiga to'liq erkinlik berish, «Agar xalq boy bo'lsa, davlat ham boy va kuchli bo'ladi» degan prinsipni amalga oshirish;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish, tadbirkorlik tuzilmalarining faoliyatiga davlat, nazorat va huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan noqonuniy aralashuvlarning qat'iy oldini olish;

- davlat mulkini xususiylashtirishni kengaytirish va uning tartib-taomillarini yanada soddalashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning ustav jamg'armalarida davlat ishtirokini kamaytirish, davlat mulki xususiylashtirilgan ob'ektlar bazasida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

- investistiya muhitini takomillashtirish, mamlakat iqtisodiyoti tarmoqlariga va hududlariga xorijiy, eng avvalo, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investistiyalarni faol jalb qilish;

- korporativ boshqaruvning zamonaviy standart va usullarini joriy etish, korxonalarini strategik boshqarishda akstiyadorlarning rolini kuchaytirish;

- tadbirkorlik sub'yektlarining muhandislik tarmoqlariga ulanishi bo'yicha tartib-taomil va mexanizmlarni takomillashtirish va soddalashtirish;

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini tartibga solishda davlat ishtirokini kamaytirish, davlat boshqaruvi tizimini markazlashtirishdan chiqarish va demokratlashtirish, davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish, nodavlat, jamoat tashkilotlari va o'zini o'zi boshqarish organlarining rolini oshirish.

Транспорт таъминот жараёнларини бошқаришда Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетидан молиялаштириладиган Ўзбекистон Республикаси Транспорт вазирлиги хузуридаги Транспорт ва логистикани

ривожлантириш муаммоларини ўрганиш маркази ташкил этилди.

Вазирлик Ўзбекистон автомобиль транспорти агентлигининг барча ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, шунингдек, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги, Автомобиль йўллари давлат қўмитаси, Парвозлар хавфсизлигини назорат қилиш давлат инспекцияси, Темир йўлларда юк ва йўловчилар ташиш хавфсизлигини назорат қилиш давлат инспекцияси, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Йўл-қурилиш ишлари сифатини назорат қилиш инспекциясининг транспорт ва йўл хўжалиги соҳасидаги қабул қилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари ва Ўзбекистон Республикаси томонидан имзоланган халқаро шартномалари, шунингдек, мазкур Фармонга мувофиқ ўтказилаётган бошқа ваколатлари борасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари бўйича ҳуқуқий вориси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Автомобиль транспортини бошқариш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида қарорига асосан сўнгги йилларда республика иқтисодиёти ва аҳолисига автотранспорт хизмати кўрсатишни яхшилаш бўйича кенг кўламли ишлар амалга оширилганлиги қайд этилсин. Йўловчи ташиш йўналишлари тармоғи 2006 йилга нисбатан 1,4 бараварга ортди, республикада 117 та йўловчи автовокзали ва автостанцияси фаолият кўрсатмоқда, ташувлар хавфсизлигини таъминлаш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Шу билан бирга автотранспорт хизматлари соҳасини жадал ривожлантиришнинг мавжуд имкониятлари ва захираларидан тўлиқ фойдаланилмаяпти. Автотранспорт хўжалиklarини модернизация қилиш замонавий талаблар даражасида эмас, соҳада илғор ахборот-коммуникация технологиялари ва интеллектуал транспорт тизимлари етарли даражада жорий этилмаяпти. Оғир юк ташувчи автотранспорт воситаларининг ҳаракатдаги таркиби паркининг эскирганлиги юқориликча қолмоқда. Мамлакатнинг автотранспорт хизматлари экспорти ва транзитини ошириш салоҳиятининг имкониятлари ва захираларидан тўлақонли фойдаланилмаяпти.

Ташиш жараёнлари, қатнов жадвалларига риоя этилиши, йўловчилар томонидан йўл ҳақини электрон тарзда тўлаш самарадорлиги, тушумнинг йиғилиши ва тўлалиги устидан марказлаштирилган диспетчерлик бошқаруви ва назорати тизими мавжуд эмас. Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги амалга ошираётган ишлар минтакалардаги йўловчи транспортини бошқариш бўйича махсус ваколатли органлар томонидан деярли такрорланмоқда.

Автомобилда ташишлар ва йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш юзасидан назорат чораларининг тубдан кучайтирилиши йўловчилар автотранспортида фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш бўйича профилактик чоралар кўришни талаб этади.

Мазкур тадбирларни амалга ошириш учун “Ҳаракатлар стратегияси” дастури асосида қайидаги чора-тадбирлар амалга ошириш белгилаб берилган.

Стратегик маркетингда бош ўринда асосий харидорлар, яъни чакана савдо корхоналари туради. Худудий улгуржи савдо ташкилотлари улар билан тузиладиган шартнома муносабатларини такомиллаштиришлари, жойлардаги маҳаллий улгуржи савдо корхоналари самарали маркетинг тадқиқотларини олиб боришлари зарур. Ғарб экспертлари хулосаларига кўра, сўнгги йилларда маркетинг тадқиқотлари учун харажатлар 3-4 бараварга ошмоқда. Бу объектив ҳолат, чунки аниқ ва тўлиқ маълумотларсиз улгуржи савдони муваффақиятли амалга ошириб бўлмайди. Маркетинг тадқиқотлари “Ким сотиб олади?”, “Бу товарни қаердан сотиб олишади?”, “Ушбу товарни нега харид қилишади?” деган саволларга жавоб бериши керак.

Улгуржи савдо корхоналари маҳсулот етказиб берувчилар ва турли воситачилар билан алоқаларни мустаҳкамлашлари лозим. Улгуржи савдо бўйича танланган стратегиянинг даромадлилик даражаси ва пул келтириш имкониятига таъсири таҳлилини (*PIMS — the Profit Impact of Market Strategy*), шунингдек, SWOT таҳлилини ўтказиш (*SWOT — инглизча Strong ness — кучли томонлар, Weaknesses — заиф томонлар, Opportunities — имкониятлар ва Threats — таҳдидлар*) натижасида бозордаги имконият ва хавфлар, бизнеснинг кучли ва заиф

жиҳатларини аниқлаш имконияти вужудга келади. Улгуржи савдо корхоналари стратегияларида бу таҳлиллар натижалари албатта инобатга олинishi шарт.

Мамлакатимизда 2017 йилда улгуржи савдо товар айланмаси 45 410,0 млрд. сўмни ёки 2016 йилгига нисбатан 101,1 фоизни ташкил этди. Бироқ шу даврда йирик корхоналарнинг улгуржи савдо товар айланмаси 10,4 фоизга камайиб, 13 630,2 млрд. сўмга тўғри келгани кузатилди. Хусусан, Қорақалпоғистон Республикасида 88,8 фоиздан, Андижон вилоятида 87,8 фоиздан, Бухорода 97,5 фоиздан, Жиззахда 99,3 фоиздан, Қашқадарёда 90,6 фоиздан, Наманганда 84,1 фоиздан, Самарқандда 83,3 фоиздан, Тошкентда 88,7 фоиздан, Фарғонада 93,9 фоиздан, Тошкент шаҳрида 85,8 фоиздан ошмади. Кичик корхона ва микрофирмаларнинг улгуржи савдо товар айланмаси эса 7 фоизга кўпайиб, 31 779,8 млрд. сўмга етди ва умумий улгуржи савдо товар айланмасидаги улуши 70 фоиздан иборат бўлди (*1-жадвал*).

1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида 2017 йилги улгуржи савдо кўрсаткичлари

	млрд. сўм	Жамига нисбатан фоиз ҳисобида	2016 йил январь- декабрига нисбатан фоиз ҳисобида
Ўзбекистон Республикаси	45 410,0	100,0	101,1
Қорақалпоғистон Республикаси	897,9	2,0	96,9
вилоятлар:			
Андижон	1 376,0	3,0	95,9
Бухоро	1 844,1	4,1	100,1
Жиззах	769,6	1,7	107,8
Қашқадарё	2 238,4	4,9	100,2
Навоий	738,7	1,6	101,8
Наманган	1 547,0	3,4	99,3

Самарқанд	3 712,0	8,2	100,4
Сурхондарё	1 517,7	3,3	109,1
Сирдарё	1 055,7	2,3	106,2
Тошкент	5 495,9	12,1	99,5
Фарғона	2 719,0	6,0	103,5
Хоразм	934,4	2,1	103,5
Тошкент шаҳри	20 563,6	45,3	101,1

Манба: www.stat.uz.

Таҳлил натижаларидан кўриниб турибдики, юртимизда улгуржи савдо нотекис ривожланган. Демак, вилоятларда уни ривожлантириш чораларини кўриш, ҳудудларда улгуржи савдосамарадорлигини ошириш стратегияларини ишлаб чиқиш керак.

Юк терминалларининг махсулашуви мижозларнинг юк ташиши, сақлаши ва юкларни қайта ишлашга бўлган талабларини яхшироқ ҳисобга олиш ва логистик менежментнинг самарадорлиги, хизмат кўрсатиш сифатини ошириш, логистик харажатларни камайтириш имконини беради. Юк терминалларини махсулаштириш бўйича Япония ва Францияда катта тажриба тўпланган. Масалан, Японияда 3000 га яқин махсус терминал мавжуд. Терминал юк ташишнинг технологик жараёни учта асосий босқичдан иборат:

- юкларни терминалларга келтириш ва уларни терминаллардан тарқатиш;
- терминалда юкларни қайта ишлаш;
- терминаллараро юкларни тўғридан-тўғри ташиш.

Универсал ва махсулаштирилган терминаллар ва терминал мажмуалари, универсал терминаллар ўзида дистрибутив марказли омборлар гуруҳларини ифодалайди. Бу терминалларнинг вазифалари тўплаш, олиб келиш, тарқатиш, асосан майда жўнатишларда юкни қайта ишлаш, юкларни сақлаш ва бошқа логистик амалиётлар ҳисобланади. Универсал терминаллар махсус

омборхоналарга ва оғир вазндаги, узун, тез бузилувчи юкларни қайта ишлаш учун асбоб-ускуналар, шунингдек, контейнерлар майдонларига эга бўлиши зарур.

3.3. Иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлаш борасида таъминот жараёнини бошқаришнинг асосий чора-тадбирлари

Йўлларининг ўтказувчанлик ҳолатини ошириш бўйича чора-тадбирлар дастури.

Макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини сақлаб қолиш, жумладан, давлат бюджети барча даражада мутаносиб, миллий валюта ва ички бозордаги нарх даражаси барқарор бўлишини таъминлаш – энг муҳим устувор вазифамиздир.

Модернизация қилиш ва таркибий ўзгаришларни амалга ошириш учун 17 миллиард 300 миллион АҚШ доллари қийматидаги инвестициялар йўналтириш, уларнинг ўсиш суръатини 109,3 фоизга йетказиш белгиланган. Ана шу инвестицияларнинг 4 миллиард АҚШ долларидан ортигини хорижий инвестициялар ташкил қилади, бу 2017-йилга нисбатан 20,8 фоиз кўпдир.

Инвестицион фаолиятни йўлга қўйишда ҳар бир мулк эгаси биринчи навбатда ўз манфаатини кўзлаб ягона бир мақсадга, яъни фойда олишга ёки ижтимоий самара олишга интилади.

Автомобиль, темир йўл ва ҳаво трансп	Йил давом ида	Вазирлар Маҳкама си, Автомобиль йўллари	Ҳисоб - китоб ларга асосан	Давлат бюджет и ва лойиҳа га жалб қилинг	Дастурда: мамлакат ҳудуди бўйлаб ўтган халқаро даражадаги автомобиль йўлларининг, айниқса, давлат чегараси орқали ўтиш пунктларига олиб борадиган
---	---------------	---	----------------------------	--	---

<p>орти йўллар ининг ўтказу вчанли к ҳолати ни ошири ш.</p>		<p>давлат қўмитаси , “Ўзбекис тон темир йўллари” АЖ, “Ўзбекис тон ҳаво йўллари” МАК, Молия вазирлиг и, Иқтисод иёт вазирлиг и</p>		<p>ан тадбир корлар маблағ лари</p>	<p>тирбанд йўлларнинг ўтказувчанлик қобилиятини ошириш мақсадида лойиҳавий ечимларни ишлаб чиқиш; республиканинг транзит салоҳиятидан кенг фойдаланиш; давлат дастурларини шакллантиришда мавжуд темир йўл тармоқларининг ўтказувчанлиги оширишга эътибор қаратиш; ҳаво транспорти орқали экспорт ҳажмини ошириш ва мазкур соҳага хорижий ҳаво компанияларини кенг жалб қилиш назарда тутилади.</p>
--	--	---	--	---	---

Сўнгги йилларда йирик логистик боғлам ва тармоқларда айниқса мультитранспорт ва интермодал юк ташувларнинг технологияси юк терминаллари ва терминал мажмуаларидан фойдаланиш билан боғлиқ. Шунинг учун тегишли юк ташувлар терминал ташишлар номини олди. Бу юк ташиш турининг аҳамияти замонавий логистик тизимда ниҳоятда ортади, бу ундаги кўп сонли логистик вазифаларнинг интеграцияси билан белгиланди.

Терминал ташишлар, хорижда, аввало, юкларни етказиб беришнинг шаҳарлараро ва халқаро ҳамжамиятида йирик денгиз портлари, транспорт тармоқларида кейинчалик, Ғарбий Европа ва Шимолий Американинг юк ташувида пайдо бўлади. Терминал ташишларнинг ташкилотчиси ролида, одатда, транспорт экспедиция фирмалари ёки турли хилдаги ташишлар учун универсал

ёки махсус терминаллар ёки терминаллар мажмуидан фойдаланувчи турли хил транспорт операторлари мавжуд.

Юк терминаллари деб, ташкилий жиҳатдан ўзаро боғлиқ ва қабул қилиш, ортиш-тушириш, сақлаш, турларга ажратиш, турли партияли юкларни қайта ишлаш билан боғлиқ логистик операцияларни бажариш учун мўлжалланган иншоотлар, ходимлар, техник ва технологик асбоблар, шунингдек, юк қабул қилиб олувчилар, ташувчилар, унимодал, мультимодал, интермодал ва бошқа турдаги юкларни ташишда бошқа логистик воситачиларга тижорат-ахборот хизматлари кўрсатишнинг махсус мажмуига айтилади. Бугунги кунда терминаллар шунчаки юк жўнатиш пункти бўлиб қолмай, балки муҳим йирик логистик марказга айланиб, кўп миқдорда юкларни тақсимлаш марказлари ва таъминот базалари ролини ўйнайди.

2017-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг **бешта устувор йўналиши бўйича Харакатлар стратегиясини** “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастурига мувофиқ тасдиқланди, амалга ошириш стратегиялари белгилаб берилди. Булар қуйидагилардан иборатдир:

I. Давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари
II. Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-худуд тизимини янада ислох қилишнинг устувор йўналишлари
III. Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари
IV. Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари
V. Хавфсизлик, диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни таъминлаш ҳамда чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий ташқи сиёсат

Харакатлар стратегиясини ўз вақтида ва самарали амалга ошириш – барча давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳамда уларнинг мансабдор шахслари фаолиятининг **бирламчи вазифаси ва бош устувор йўналиши ҳисобланади.**

2010-2016-йилларда қарийб 20 миллиард АҚШ долларлик катта капитал кўйилмалар киритилганига қарамасдан, суюқ углеводород ва табиий газ қазиб олиш камайган.

Хомашё импорт қилиш 1,3 баробар кўпайган. Йирик ва ҳаётий муҳим лойиҳаларни амалга ошириш муддатлари доимо барбод қилинмоқда. 40 минг киши ишлайдиган “Ўзтрансгаз” компанияси тизимида муддати ўтган дебитор қарздорлик 14 фоизга ошган.

иккинчи – нафақат жорий йилда, балки яқин 3-5 йилда фойдаланишга топшириладиган барча стратегик муҳим объектларни ўз вақтида ишга тушириш даркор;

учинчи – нефт-газ маҳсулотлари экспортини кўпайтириш, импортни кескин камайтириш ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш ҳажмини ошириш учун кўшма корхона ташкил этиш бўйича пухта ишлаб чиқилган аниқ чора-тадбирлар комплексини тақдим этиш зарур.

Автомобилсозлик саноатида ишлаб чиқариш ҳажми кейинги уч йилда 2,8 баробар камайган⁴.

Саноат соҳасида импорт ҳажми экспортдан бир неча баробар юқори бўлиб, маҳаллийлаштириш даражаси эса импортга нисбатан 20 фоиздан ҳам паст бўлиб қолмоқда.

Кўпгина инвеститсия лойиҳаларини ишлаб чиқиш чўзиб юборилмоқда. Ички бозоримизнинг кўплаб товарларга бўлган эҳтиёжи 50 фоиз даражасида ҳам қондирилмаяпти. Экспорт бўйича топшириқлар барбод қилинган.

Ўтган йили жами 1 миллиард 540 миллион АҚШ долларилек прогноз кўрсаткичлари бажарилмай қолди. Шундан 570 миллион АҚШ доллари Вазирлар

⁴ Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. –Т.: Ўзбекистон, 2017.34-б.

Маҳкамаси комплексларига қарашли корхоналарга тўғри келади. 970 миллион АҚШ доллари миқдоридagi кўрсаткичлар эса ҳудудлардаги хўжалик юритувчи субъектлар томонидан бажарилмаган. Бизнинг маҳсулотимиз экспорт қилинадиган мамлакатлар сони 2010-йилга нисбатан 176 тадан 138 тага камайган²⁸.

Экспорт салоҳиятини ва машинасозлик, автомобил ва электротехника саноатини ривожлантириш, маҳсулотларни стандартлаштириш масалаларидаги мавжуд муаммо ва камчиликлар:

биринчи – автомобилсозлик саноатини ривожлантириш, унинг маҳсулотлари рақобатбардошлигини, енг аввало, яқин ва узоқ хорижий мамлакатлар бозорларида ошириш бо‘йича принципаал жиҳатдан янги тизим зарур
иккинчи – аҳоли учун мақбул нархда турли маиший электротехника буюмлари ишлаб чиқаришни та’минлашимиз керак
учинчи – “О‘загротахсаноатхолдинг” аксиядорлик жамияти фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш ва бу о‘та муҳим тармоқнинг барқарор иш юритишни та’минлаш
то‘ртинчи – мамлакатимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар замонавий халқаро стандартларга жавоб беришни та’минлаш учун бутун стандартлаштириш тизимини тубдан қайта қуриш

Тармоқлар бўйича таннарх ўртача 10 фоизга қисқартирилган бўлса-да, кимё ва енгил саноат, автомобилсозлик, қурилиш материаллари ва бошқа бир қатор тармоқларнинг айрим маҳсулотлари қимматлиги сабабли ташқи бозорларда рақобатдош бўла олмаяпти. Айрим корхоналар зарар билан ишламоқда.

“Экспорт салоҳиятини ва машинасозлик, автомобил ва электротехника саноатини ривожлантириш, маҳсулотларни стандартлаштириш масалаларидаги мавжуд муаммо ва камчиликлар:

<p>О‘тган йили жами 1 миллиард 540 миллион АҚШ долларлик прогноз ко‘рсаткичлари бажарилмай қолди. Шундан 570 миллион АҚШ доллари Вазирлар Маҳкамаси комплексларига қарашли корхоналарга то‘ғ‘ри келади. 970 миллион АҚШ доллари миқдоридаги ко‘рсаткичлар эса ҳудудлардаги хо‘жалик юритувчи субектлар томонидан бажарилмаган.</p> <p>Бизнинг маҳсулотимиз экспорт қилинадиган мамлакатлар сони 2010-йилга нисбатан 176 тадан 138 тага камайган</p>
<p>Айни вақтда машинасозлик комплекси, “О‘зфармсаноат” концерни ва “О‘збекенерго” аксиядорлик жамияти тизимидаги котхоналарда импорт ҳажми экспорт ҳажмидан о‘нлаб марта ко‘п</p>
<p>“О‘зқурилишматериаллари” аксиядорлик жамияти ва “О‘збекнефтгаз” компанияси тизимида маҳаллийлаштирилган маҳсулотлар ҳажми импорт миқдоридан нисбатан 25-30 фоиздан ошмайди</p>

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ҳаракатлар стратегиясида

назарда тутилган Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг устувор йўналишларини амалга ошириш бўйича комиссиялар билан биргаликда давлат ва хўжалик бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, нодавлат ноижорат ташкилотларининг Давлат дастурида назарда тутилган тадбирларни амалга ошириш бўйича фаолияти мувофиқлаштириб борилишини, шунингдек, унинг жойларда ижро этилиши устидан тизимли назоратни таъминлайди.

Автомобилсозлик саноатида ишлаб чиқариш ҳажми кейинги уч йилда 2,8 баробар камайган. Бу нафақат саноат маҳсулоти ўсиш суръатига, балки мамлакатимиз ялпи ички маҳсулоти ўсишига ҳам жиддий таъсир кўрсатмоқда. Бу соҳада импорт ҳажми экспортдан бир неча баробар юқори бўлиб, маҳаллийлаштириш даражаси эса импортга нисбатан 20 фоиздан ҳам паст бўлиб қолмоқда.

Бутун қишлоқ хўжалиги машинасозлиги тизимини тубдан қайта қуриш

таъминланмаган. Бу тизим ўз моҳиятига кўра нафақат қишлоқ хўжалигини механизатсиялаш ва фермер хўжаликлари меҳнатини энгиллаштиришнинг мустаҳкам пойдевори, айти вақтда мамлакатимиз валюта балансини тўлдириш бўйича кафолатланган манба бўлиши керак эди.

Экспорт қилинаётган маҳаллий маҳсулотларнинг хорижий давлатлардаги расмийлаштирув вақтини қисқартириш бўйича чора-тадбирлар дастури:

<p>Экспорт қилинаётган маҳаллий маҳсулотларнинг хорижий давлатлардаги расмийлаштирув вақтини қисқартириш чораларини кўриш.</p>	<p>2019 йил 1 ноябрь</p>	<p>Ташқи савдо вазирлиги, Давлат божхона кўмитаси, ТИВ, Адлия вазирлиги, Лойиха бошқаруви миллий агентлиги, “Ўзстандарт” агентлиги</p>	<p>Дастурда: экспорт қилинаётган маҳсулотлари чет давлатлари худудига етиб боришидан олдин рухсат этувчи (мувофиқлик ва ветеринария сертификатлари, карантин рухсатномаси ва бошқалар) ҳужжатларни реал вақт режимида алмашиш, уни ваколатли органлар ўртасида интеграциялаш бўйича дастурий таъминот ишлаб чиқиш; асосий экспорт қилинадиган, экспорт салоҳияти мавжуд давлатлардаги ваколатли органлар билан ўсимликлар карантини, санитар эпидемиологик назорат, стандарт ва ветеринария соҳасида халқаро шартномалар тузиш, мавжудларини қайта кўриб чиқиш орқали назоратни соддалаштириш назарда тутилади.</p>
--	--------------------------	--	--

Одатда йирик универсал терминаллар маъмурий бинолар, майда жўнатишларни қайта ишлаш омборлари, юкни узоқ сақлаш омборлари, юкларни божхона кўригидан ўтказиш ва халқаро ташишлар учун омборлар, тез бузилувчи юкларни қайта ишлаш учун омборлар, оғир вазнли, узун юклар ва контейнерлар учун майдончалар, ҳайдовчиларнинг дам олиш хонаси ва автопоездлар учун тўхташ майдончаларига эгадир.

Махсуслаштирилган терминаллар транспорт-логистик хизмат кўрсатиш ишларининг белгиланган тури ёки ассортиментига қараб амалга оширилади. Масалан, тез бузилувчи юклар, озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармонлар, қоғозлар ва ҳоказо.

Бугунги кунда Навоий аэропорти негизида ташкил этилган халқаро логистика маркази Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиёни Европа, Яқин Шарқ ва МДХ давлатлари билан боғлаш имконини бермоқда. Буни йўлга қўйилга рейслар

Юк терминаллари - бу, ташкилий жиҳатдан ўзаро боғлиқ ва қабул қилиш, ортиш-тушириш, сақлаш, турларга ажратиш, турли партияли юкларни қайта ишлаш билан боғлиқ логистик амалиётларни бажариш кўзда тутилган иншоотлар, ходимлар, техник ва технологик асбобларнинг, шунингдек юк қабул қилиб олувчилар, ташувчилар, уни-, мульти-, интермодал ва бошқа турдаги юкларни ташишда бошқа логистик воситачиларга тижорат-ахборот хизматлари кўрсатишнинг махсус мажмуасидир.

географияси ҳам тасдиқлаб турибди. Ҳозирги пайтда ушбу интермодал логистика маркази томонидан ўндан ортиқ мамлакатларга халқаро рейслар йўлга қўйилган.

2008 йилдан бошлаб Жанубий Кореянинг “Кореан Эйр” компанияси Сеул-Милан-Сеул маршрути бўйича юк ташувларини йўлга қўйган.

Россиянинг “Московия” авиакомпанияси Навоий-Тошкент-Москва йўналиши бўйича парвозларни амалга оширмоқда. 2010 йилда мамлакатимизда халқаро транспорт логистика марказларини ривожлантиришга оид ишлар ва лойиҳаларни амалга ошириш борасидаги саъй-ҳаракатлар давом эттирилди. Навоий шаҳридаги аэропортда фойдаланишга топширилган “Навоий” халқаро интермодал логистика марказининг юк терминали орқали 50,1 минг тонна юк ташилди. Бу 2018 йилга қараганда 3 баробар кўп демакдир.

Назорат саволлари:

1. Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари” Ҳаракатлар стратегияси бўйича таъминот жараёнларини оптималлаштириш моҳияти ва ва аҳамияти нималардан иборат?

2. “Ҳаракатлар стратегияси” бўйича автомобил йўлларни қуриш, таъмирлаш ва реконструкция қилиш бўйича асосий амалий чора-тадбирларини изоҳлаб беринг.

3. Фаол инвестиция сиёсатини амалга ошириш Дасутри асосида ТЖБ асосий омилларини кўрсатиб беринг.

4. Магистрал коммуникация транспорт тармоқларининг моҳияти ва уларнинг асосий йўналишларини изоҳлаб беринг.

**4-мавзу: Таъминот жараёнини бошқаришнинг назарий
асослари, транспорт ва коммуникация ривожлантириш
чора-тадбирлари**

4.1. Ишлаб чиқариш логистикаси моҳияти ва тамойиллари

**4.2. Логистика менеджменти. Стратегик, тактик ва оператив
мақсадлар**

**4.3. Корхонанинг бошқарув тизимида ишлаб чиқариш логистикаси
жараёнлари**

4.1. Ишлаб чиқариш логистикаси моҳияти ва тамойиллари

Ишлаб чиқаришни логистикаси деганда ишлаб чиқариш доирасида амалга ошириладиган раҳбарлик, ташкилотчилик ва маъмурий характердаги алоҳида фаолият тушунилади.

Ишлаб чиқаришни бошқаришда объект ва субъект тушунчалари

Ишлаб чиқариш икки турдаги бошқаришни ташкил қилади:

- буюмни, яъни меҳнат воситаларини бошқариш;
- одамлар (ишчилар)ни бошқариш.

Буюмни бошқариш унинг ўзини ишлаб чиқариш жараёнидан иборат. Бу жараёнда ишчилар моддий бойлик олиш мақсадида меҳнат буюмларига таъсир кўрсатадилар ва бошқариш субъекти ролини бажарадилар. Моддий бойлик олиш учун меҳнат буюмларига бевосита таъсир кўрсатадиган ишчилар: -бошқарувчи тизимда бошқаришнинг объекти (одамларни бошқариш); -бошқариладиган тизимда бошқаришнинг субъекти (буюмни бошқариш) сифатида иштирок этадилар

Бундай бошқаришда икки томон:

- ижтимоий-иқтисодий;
- ташкилий-техник томонлар фарқ қилинади. Бу ҳар иккала томонлар ўзаро боғлиқдир, лекин ишлаб чиқаришнинг боришига ижтимоий-иқтисодий томон ҳал

қилувчи таъсир кўрсатади, чунки ишлаб чиқаришни бошқариш энг аввало, одамларни, уларнинг меҳнатини бошқаришдир.

Ижтимоий меҳнат тақсимотига кўра бошқарув: саноат ишлаб чиқаришини, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини, транспортни, савдони ва хоказоларни бошқаришга бўлинади.

Моддий оқим, хом-ашёнинг биринчи манбасидан охиригистеъмомолчигача бўлган йўлида қатор ишлаб-чиқариш бўғинларидан ўтади. Бу босқичда моддий оқимларни бошқариш, ўзига хос хусусиятларига эга, ва ишлаб-чиқариш логистикаси деб аталади.

«Ишлаб-чиқариш» атамасининг маъносини эслатиб ўтамиз. Маълумки жамият ишлаб-чиқариши моддий ва номоддий қисмларга бўлинади.

Ишлаб-чиқариш логистикаси, моддий ишлаб-чиқариш соҳасида юз берадиган жараёнларни кўриб чиқади.

Ишлаб-чиқариш логистикасининг мақсади бу моддий бойликлар яратувчи ёки сақлаш, қадоклаш, жойлаш каби моддий хизматлар кўрсатувчи корхоналар ичидаги моддий оқимларни оптимизациялаштиришдир. Ишлаб-чиқариш логистикасида ўрга-ниладиган объектларнинг тавсифий белгиси – бу уларнинг ҳудудий ихчам жойла-шишидир. Адабиётларда уларни «логистиканинг орол объектлари» деб ҳам аташди.

Ишлаб-чиқариш логистикаси доирасидаги логистик жараён иштирокчиларини ички ишлаб-чиқариш муносабатлари боғлаб туради (товар-пул муносабатлари билан боғланган макродаражадаги логистик жараён иштирокчиларидан фарқли равишда).

Ишлаб-чиқариш логистикасида кўриладиган логистик тизимлар, ички ишлаб-чиқариш логистик тизимлари номи билан юритилади. Уларга: саноат корхоналарини, омбор иншоотларига эга улгуржи савдо корхоналарини, хўжалик ҳамда фермер хўжаликларини ва бошқаларни киритиш мумкин. Ички ишлаб-чиқариш логистик тизимларини микро ва макро даражаларда кўриб чиқиш мумкин.

Макродаражада ишлаб-чиқариш логистик тизимлари макрологистик тизимлар-нинг унсурлари сифатида намоён бўладилар. Улар моддий оқимлар манбалари бўлиб, ушбу тизимлар ишининг бир текис боришини таъминлайдилар. Макрологистик тизимларни ташқи муҳит ўзгаришларига мослашуви, уларнинг ичидаги ички ишлаб-чиқариш логистик тизимлари ишлаб-чиқарадиган маҳсулотнинг ассортименти ва миқдорини тез ўзгартира олиш қобилиятига боғлиқ.

Микродаражадаги ички ишлаб-чиқариш логистик тизимлари, бир-бири билан ўзаро муносабатда ва алоқаларда бўлиб, маълум бирликни, бутунликни вужудга келтирган тизимчалар қаторидир.

Бу тизимчалар: харидлар, омборлар, захиралар, ишлаб-чиқаришга хизмат кўрсатиш, транспорт, ахборот, сотиш ва кадрлардир. Улар моддий оқимни тизимга кириши, ундан ўтиши ва чиқиб кетишини таъминлайдилар.

Логистика концепциясига мувофиқ ички ишлаб-чиқариш логистик тизимларининг яратилиши, корхона ичидаги таъминот, ишлаб-чиқариш ва сотиш бўғинларининг режалари ва ишларини доимий равишда ўзаро келишилиши ва тўғриланиб бориши имкониятини таъминлаши лозим.

Ишлаб-чиқаришни ташкил этишнинг анъанавий ва логистик тамойиллари

Ишлаб-чиқаришни ташкил этишнинг логистик тамойиллари қуйидаги асосий ҳолатларни ўз ичига олади:

- ортиқча захиралардан воз кечиш;
- асосий ва транспорт-омбор операцияларини бажариш учун ортиқча вақтдан воз кечиш;
- истеъмолчи буюртмаси бўлмаган маҳсулотларни ишлаб-чиқаришдан воз кечиш;
- ускуналар тўхтаб туришини йўқ қилиш;
- сифатсиз маҳсулотларни йўқ қилиш;
- хўжалик ичидаги нораціонал ташишларни йўқ қилиш;
- етказиб берувчиларни ҳамкорларга айлантириш.

Логистикадан фарқли ўлароқ ишлаб-чиқаришни ташкил этишнинг анъанавий концепцияси қуйидагилардан иборат:

- маҳсулотни иложи борича йирик партияларда ишлаб-чиқариш;
- «ҳар эҳтимолга қарши» моддий ресурсларнинг максимал катта захирасига эга бўлиш.

Концептуал ҳолларнинг мазмуни шундан далолат берадики, ишлаб-чиқаришни ташкил этишнинг анъанавий концепцияси «сотувчи бозори» шароитлари учун энг қулай бўлса, логистик концепция «харидор бозори» шароитлари учун энг қулайдир.

Ишлаб чиқаришнинг аниқ; манбаидан то истеъмолчигача булган ораликда жойлашган бир турдаги ресурслар йигиндиси оддий моддий оқимни юзага келтиради. Корхонада шаклланадиган бир нечта оддий оқимлар корхонанинг меъёрий фаолиятини таъминлаб берувчи интеграллашган моддий оқимни ташкил этади.

Моддий оқимларнинг ҳаракатланиш схемаси 1-чизмада келтирилган.

Маҳсулот бозори		
Харид	Ишлаб чиқариш	Сотиш

1-чизма. Моддий оқимларнинг ҳаракатланиш схемаси.

Моддий оқимларнинг ташқи ва ички, қирувчи ва чиқувчи турлари ажратилади.

Ташқи моддий оқим - бу берилган логистик тизимга нисбатан ташқи муҳитда утадиган оқимдир.

Ички моддий оқим - бу берилган логистик тизимга нисбатан ички муҳитда утадиган оқимдир.

Қирувчи моддий оқим - бу берилган логистик тизимга қираётган ташқи оқимдир.

Чиқувчи моддий оқим - бу берилган логистик тизимдан ташқи муҳитга чиқаётган моддий оқимдир.

Моддий окимларни бонщариш материаллар харакатининг йуналиш параметрларини аниқдашни кузда тутати, улар каторига куйидагилар киради:

- моддий ресурсларнинг номланиши;
- моддий ресурсларнинг микдори;
- бошлангич нукта (таъминотчини танлаш);
- охирги нукта (истеъмолчини танлаш);
- вақт (буюртма бажарилиш муддати).

Ахборот окими моддийликка мое келади. Амалдаги логистик тизимларда моддий ва ахборот окимлари, баъзи ҳолларда бир - биридан узиб кетиши мумкин. Ахборот окими моддий оким билан бир хил (тугри) йуналишда ва унга карама - қарши (тескари) йуналишга эга булиши мумкин. Тугри йуналишда узиб кетаётган ахборот окими юқларни кутилаётган келиб тушиши хақида маълумотларга эга булади, тескари йуналишда эса - буюртма хақида маълумотларга. Моддий оким билан бир вақтда унга параллел равишда кучирилаётган ресурсларнинг сифат ва курсаткичлари хақида маълумот ҳам боради. Моддий кетидан тескари йуналишда юқни қабул қилиш натижалари хақида маълумот ҳамда норозиликлар ва тасдиқлар келиши мумкин.

Ахборот окимининг ички ва танци, қирувчи ва чиқувчи турлари ажратилади, уларнинг таснифи моддий оким таснифлари билан бир хилдир.

Ахборот окими вужудга келиш манбаи, йуналишлари, даврийлиги, ҳажми, утиш тезлиги ва ҳоказолар билан ажралиб туради. Ахборот окимини бошқариш узининг таркибига оким йуналишини узгартириш ва унинг параметрларини чекланши олади.

Логистикада молиявий окимларнинг узига ҳослиги мавжуд товар-моддий ва товар-номоддий бойликлар окимининг вақт ва маконда харакатланиш жараёнидаги хизматлар эҳтиёжларидан иборат булади.

3-жадвал

Молиявий окимларнинг таснифланиши

Таснифлаш белгиси	Молиявий оким тури
Логистик тизимнинг таркибий муносабатлари	Ички, ташқи, қирувчи, чиқувчи

Мулжалланиши	Харид жараёнига мулжалланган, инвестиция, ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришга, ишлаб чиқариш жараёни моддий харажатлари, маҳсулотни сотиш харажатлари
Товарнинг аванслашган кийматини ҳисоблаш буйича	Асосий фондлар ва айланма маблағлар ҳаракатига боғлиқ бўлган молиявий оқимлар
Хужалик алоқалари тури буйича	Горизонтал ва вертикал оқимлар
Ҳисоб-китоб шакли буйича	Пул (нақд), аҳборот-молия (нақдсиз), ҳисоб-молия (ишлаб чиқариш жараёни моддий харажатларининг шаклланиши)

Манба: Алесинская Т.В. Основы логистики (Общие вопросы логистического управления): Учебное пособие. - Таганрог: ТРТУ, 2005. с.22.

Ишлаб чиқаришда моддий оқимлар ҳаракатини бошқариш логистик тизимнинг «урама» модели ёрдамида амалга оширилиши мумкин. «Урама» - логистик занжирнинг алоҳида бугинларида моддий оқимлар ҳаракати жараёнининг соддалаштирилган таснифи учун хизмат қилади. Моделнинг ҳақиқий объект сифатида қуйидагилар олиниши мумкин: цех, участка, иш жойлари, омборлар ёки транспорт тизими.

Моддий оқимларнинг урамадан утишининг принципиал схемаси 2-чизмада курсатилган.

Урамага келиб тушаётган буюртмалар чизмада ҳар хил катталиқдаги шарлар қуринишида тасвирланган. Шар ҳажми буюртманинг меҳнат сизимига тугри қелади. Тизим максимал утқизиш имкониятига (қувватига) моддий оқимларни оқилона режаллаштириш (буюртмаларни режали давр буйича тақсимлаш ва ишларнинг бажарилиш кетма-кетлигини таъминлаш) шарти бажарилганда эришади.

Буюртмаларни келиб тушиши ва чикиб кетиши жараёни «ишга тушириш» ёки «ишлаб чиқаришнинг» синик чизиги куринишида тасвирланган.

4.2. Логистика менеджменти. Стратегик, тактик ва оператив мақсадлар

Логистик оқимларни бошқаришнинг рағбатлантирувчи моделлари, ишлаб-чиқаришни ташкил этишнинг анъанавий услублари учун характерлидир. ишлаб-чиқаришнинг логистик ташкил этилиши учун уларни қўллашнинг қулай имконияти, ҳисоблаш техникасини оммавий тарқалиши муносабати билан пайдо бўлди. Уларнинг биринчилари 60-йилларда ишлаб-чиқарган, хўжаликнинг барча бўлимлари (таъминот, ишлаб-чиқариш ва сотиш) режа ва харажатларини, келишилиши ва оператив тўғирланиши имконини беради (реал вақтдаги доимий ўзгариш-ларни ҳисобга – олган холда).

Ушбу тизимлар киритилиши натижаларини битта жумлада ифода этиш мумкин: «Бир неча ҳафтада ишлаб-чиқариладиган ишлаб-чиқариш режасини, эндиликда бир неча соатда ишлаб-чиқаришимиз мумкин».

Микроэлектроника ёрдамида мураккаб ишлаб-чиқариш механизминини бир бутун қилиш имкониятига эга итарувчи тизимлар, унга қарамасдан ўз имкониятларининг табиий чегара-ларига эга.

Бошқарув тизими, бўлимдаги ишлаб-чиқариш вазиятига таъсир этадиган омил-ларни қай даражада ҳисобга олса ва баҳоласа, ушбу бўлимдаги «итариб чиқариладиган» моддий оқим параметрлари ҳам шунчалик оптимал бўлади. Аммо бошқарув тизими корхона кўп сонли бўлимларининг ҳар бири бўйича қанча кўп омилларни ҳисобга олиши лозим бўлса, унинг дастурий, ахборот ва техник таъминоти ҳам шунчалик такомиллашган ва қиммат бўлади.

Амалиётда, рағбатлантирувчи тизимларнинг турли хил вариантлари мавжуддир. Уларнинг яратилиш имконияти ҳисоблаш техникасини оммавий қўлланилишига боғлиқдир. Итарувчи тизимлари бошқарув автоматизациясининг

юқори даражаси билан тавсифланади, ва бу автоматизация қўйидаги асосий функцияларни амалга ошириш имконини беради:

- ишлаб-чиқариш захираларининг жорий бошқаруви ва назоратини таъминлаш;

- корхонанинг таъминот, ишлаб-чиқариш, сотиш хизматлари режалари ва ҳаракатларини, реал вақт миқёсида, келишилиши ва оператив тўғирланиши. Рағбатлантирувчи тизимларининг замонавий, ривожланган вариантларида башорат қи-лишнинг ҳам турли хил масалалари ечилади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб-чиқариш логистикасида моддий оқимлар бошқарувининг етакловчи тизимлари.

Ишлаб-чиқаришдаги логистик жараёнларни ташкил этишнинг иккинчи варианты, мод-дий оқимларни бошқаришнинг принципиал бошқача усулига асосланган. У «етакловчи ти-зим» деб номланади. Бу ишлаб-чиқаришни ташкил этишнинг шундай тизимики, унда зарур маҳсулотлар кейинги бўғиндан олдингисига лозим бўлган тақдирдагина етказилади.

Бу ерда марказий бошқарув тизими корхонанинг ҳар хил бўлимлари орасидаги моддий оқимлар алмашинувида аралашмайди, ва улар учун жорий ишлаб-чиқариш вазифаларини белгиламайди. Айрим технологик бўғин ишлаб-чиқариш технологик занжирининг охириги бўғини олдида вазифа қўяди. Етакловчи тизимнинг амал қилиш механизмини тушуниш учун қўйидаги мисолни кўриб чқамиз:

Фараз қилайлик мева қайта ишлаш корхонаси 1500 бирлик маҳсулот (мева шарбати) ишлаб-чиқаришга буюртма қабул қилди. Бу буюртмани бошқарув тизими қадоқлаш (тайёр маҳсулот) бўлимига жўнатади.

Қадоқлаш бўлими буюртмани бажариш учун шарбат бўли-мидан 1500 та қадоқ маҳсулотга кетадиган шарбат сўрайди.

Шарбат бўлими ўз захирасидан сўралган маҳсулотни етказди ва уни ўрнини тўлдириш учун қайла бўлимидан 1500 та қадоқ шарбат ишлаб-чиқариш учун қайла сўрайди. Қайла бўлими ўз захираларидан сўралган маҳ-сулотни етказди ва уни ўрнини тўлдириш учун омбордан мева сўрайди. Шундай қилиб

мод-дий оқим ҳар бир олдинги бўғин томонидан «тортиб олинади».

Шартли белгилашлар:

- моддий оқим,
- ахборот оқими,
- а) - мева етказилиши б) - қайла етказилиши
- в) - шарбат етказилиши г) - тайёр маҳсулот
- д) - мевага буюртма е) - қайлага буюртма
- ж) - шарбатга буюртма

Бунда айрим бўлим ходимлари, марказий бошқарув тизимига нисбатан, оптимал буюртма ўлчамини аниқловчи, кўпроқ ўзига хос омилларни ҳисобга олиш имкония-тига эга.

Стратегик қарор (ечим) корхона ва ташкилот фаолиятининг умумий йуналишини белгиловчи муҳим қарор ҳисобланиб, узок муддатли таъсир кучига эга ҳамда қур ресур талаб қилади ва юқори даражадаги таваккалчилик хусусиятига эга.

Корхона (ташкилот) стратегияси, авваломбор, унинг миссиясидан, яъни умумий мақсадларидан келиб чиқади ва «корпоратив - бизнес -функционал» стратегиялар кетма-кетлиги тарзида шаккланади.

Корпоратив стратегия асосида диверсификация фаолиятини юритувчи корпорация уз миссиясини қай тарзда амалга оширишни режалаштиради.

Бизнес-стратегия бизнеснинг ҳар бир тури диверсификация фаолияти доирасида корпоратив стратегияга қай даражада хисса қушишини аниқлатади.

Функционал стратегия корхона ёки ташкилотда амалга ошириладиган ҳар қандай функция (хусусан, логистика функциялари) бўйича стратегик йуналишларни ифода қилади.

Шундай вазиятлар бўладики, аниқ; бир корхонада логистиканинг ривожланиш даражаси ушбу корхонанинг умумий стратегияси шаклланишига катта таъсир қурсатади.

Мисол (1-вазият):

АҚШнинг глобал экспресс-юк ташиш UPS (UnitedParcelServiceInc.) компанияси самарали логистик фаолият юритишига ишонч қилган ҳолда шундай бизнес-стратегияси ишлаб чиқдики, унинг мақсади мижозларигарга юқори даражадаги товар, маълумот ва сармоя етказиб бериш хизматини курсатишдан иборат бўлди. Натижада эса мазкур стратегия орқали ер шарининг исталган нуқтасига ташиладиган юқни жуда тезлик билан етказиб бериш имконияти яратилди. Шунга қура, UPS компаниясининг бож хизмати бўлимлари юқларни истеъмолчи-мамлакат ҳудудига келиб туширилишидан анча олдин вақтинчалик бож-декларациясини расмийлаштириб, эртасигаёқ уни юқни қабул қилувчига етказишади. Кейинги бир неча кун мобайнида эса юк UPS компаниясининг қафолати билан тулиқ бож-расмийлаштирилишидан утказилади. Бундан ташқари, компания мижозлари уз юқлари маршрутини ва етказилгани ҳақидаги тасдиқни Интернет орқали кузатиш имкониятига ҳам эга бўладилар. Ҳар бир юққа махсус штих коди қуйилиб, унинг бутун ҳаракати мобайнида сканерланиб бўрилади. Шу боисҳам уни компания web-сайти орқали кузати туриш жуда осон. Ҳозирда компаниянинг ушбу хизматидан ҳар қуни дунёнинг 4 миллионга яқин аҳолиси фойдаланмоқда...

Энг қуруч қилдиган логистик стратегиялар:

- Дифференциация стратегияси;
- Вақт улчамлари асосидаги стратегия;
- Атроф муҳит муҳофазаси стратегияси;
- Юқри унумдорлик стратегияси;
- Қушимча қиймат стратегияси;
- Диверсификация ёки ихтисослашув стратегияси;
- Фокуслаш стратегияси;
- Усиш стратегияси ва ҳ.к.

Логистик стратегияни ишлаб чиқиш омиллари қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

1) *ички омиллар гурухи*: махсулот, ходимлар; молия; кувват; истеъмолчилар билан муносабат; ташкил этиш; курилмалар; тахнология; жараёнлар; маркетинг; етказиб берувчилар; номоддий активлар; бопща омиллар;

2) *ташқи - бизнес муқити омиллари*: талаб тури; истеъмолчи тавсифи; бозор шарт-шароитлари; илмий-техник жараён; иктисодий мухит; хукукий чекловлар; ракобатчилар; акциядорлар; манфаатдор шахслар гурухлари; ижтимоий шарт-шароитлар; сиёсий шароит; бопща омиллар.

Мисол (2-вазият). *Бизнес фаолиятини юритиш мууити ваута му^им имкониятлар тугрисидаги ахборотларни олиш учун SWOT-та^лил сингари “логистик аудит ” у сули цулланилади...*

Мууокама учун савол: “SWOT-та^лил ” нима ва у цандай утказилади?

(мисоллар келтириб, “кичик гурух”ларда мухокама килинади).

Логистик стратегияга оид куйидаги тавсияларни келтириш мумкин:

1. логистик фаолиятда корхонанинг узок муддатли ракрбат позициясини яхшилашга йуналтирилган сохага устуворлик берилади;
2. киска муддатли бозор имкониятларига йуналтирилган тез-тез узгарувчан стратегиялар катта наф келтирмайди;
3. корхона имкониятларини чуқлаб куувчи, тез эскирувчи, ута кескин ва номутаносиб стратегияларни куллашдани эхтиёт булиш лозим;
4. энг оптимал (макбул) истикбол шароитидагина самара келтирувчи стратегияни танлашдан огох, булмок даркор;
5. ракобатчининг кучли жихатларини эмас, балки кучсиз жихатларига “хужум” килиш зарур.

Логистик стратегия тахлили куйи бошкарув бугинларида куйидаги мухим масалаларни х,ал этишга имкон яратади:

- Омбор ва транспорт амалларини узгартириш зарурми?
- Иш графигини режалаштириш ва тузишга ёндашув узгарадими?
- Зарурий ресурслар мавжудми, агарда йук булса - уларга кдндай эришиш мумкин булади?

- Тайёр мутахассис-ходим борми ва зарурият булганида уни кандай тайёрлаш мумкин?

- Танланган стратегия мавжуд ва булгуси истеъмолчиларга кандай таъсир курсатади?

- Мазкур стратегия ходимларга, фаолиятни ташкил этишга, технологияга ва бошка омилларга кандай таъсир этади?

Моддий оқимларни самарали бошқаришнинг муҳим шарти булиб, эҳтиёжларни олдиндан кура билиш ҳисобланади. Уларни аниқдаш учун куйидаги услублар кулланилади:

- ишлаб чиқариш режаси ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулот узига хос хусусиятлари билан мое ҳолда олиб бориладиган ҳисобнинг детерминант услублари;

- ҳисобнинг статистик услублари;

- мутахассисларнинг ҳулосаларига таянган ҳолда субъектив баҳолаш. Логистика менеджментининг **иккита жиҳати** мавжуд.

Биринчидан логистикани бозор конъюнктураларини инобатга олган ҳолда талабга, ишлаб чиқаришга, транспортга ва маҳсулотларни тақсимлашга асосланган иқтисодийнинг ишлаб чиқариш соҳаси деб ҳисобланади.

Иккинчидан логистикани маҳсулотни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига етказиб бериш жараёнида талабни қондириш учун материал ва ахборот оқимларини бошқариш усулларини ишлаб чиқишдаги янги илмий йўналиш деб қаралади.

Транспорт логистикасини ривожлантириш юк жўнатувчиларни, темир йўлини, ва юк олувчиларни иқтисодий манфаатларини транспорт – технологик тизимларини яратиш негизида (базасида) бирлашритишга асосланади, масалан технологик маршрутлар ташкил этиш, темир йўлини, юк жўнатувчи, юк олувчи ва хусусий (приват) ҳаракатдаги составларни кооперациялашган фойдаланиш.

Логистиканинг муҳим принципи истеъмолчида ва ташиш жараёнида харажатларни, хом ашё манбаа ва захираларини, ёқилғи ва тайёр маҳсулотларни

энг кам миқдорларгача ихчамлаштириш ҳисобланади. Шунинг учун юк ва тижорат ишларини илмий – техника тараққиёти негизида ривожлантириш муаммолари логистик принципларидан бирини амалга ошириш деб қараш ҳам мумкун. Юк ва тижорат ишларини магистраль транспорт чегараларидан ташқарига чиқиши ва ишлаб чиқарувчилар, истеъмолчилар ва бозор (маркетинг) фаолиятига бевосита муносабатда бўлиши, бу соҳа глобал логистик тизимнинг қисми эканлигидан гувоҳлик беради. Темир йўлининг барча тамоқларини самарали ишлаб туриши кўп жиҳатдан юк ва тижорат ишларини сифатига боғлиқ бўлади.

Буюртма циклининг уртача давомийлиги тугатилмаган ишлаб чиқариш хажмидан ва тизимнинг хақиқий утқизиш имкониятидан келиб чиққан ҳолда аниқланади:

$$T_{\text{ц}} = Z_m / \text{Щ}_{\text{pm}}$$

бу ер да $T_{\text{ц}}$ - буюртма бажарилиш циклининг уртача давомийлиги; Z_{T} -тугатилган ишлаб чиқаришнинг уртача миқдори; $N_{\text{урт}}$ - бир бирлик вақт ичида бажариладиган буюртманинг уртача сони.

Буюртма бажаришда биринчилик қоидалари. Логистик занжир бугинларидан буюртмаларнинг утиш кетма-кетлиги ишларнинг таксимланиш (буюртмаларнинг бажарилиш) қоидалари ёрдамида урнатилади, яъни бу қоидалар ишлар бажарилишнинг у ёки бу биринчилигини белгилайди. Моддий оқимларни бонщариш амалиётида қуйидаги биринчилик қоидалари қулланилади:

- FIFO: «биринчи келди, биринчи кетди», яъни тизимга биринчи булиб тушган буюртмага энг қатта эътибор қдратилади.

- LIFO: «охирги келди - биринчи кетди», яъни энг қатта эътибор охирги келиб тушган буюртмага қдратилади. Бу қоида омборлаштириш тизимида тез-тез қулланилади, чунки омборда материаллар шундай таҳланган булиши мумкинки, уларни факат юкоридан олиш имкони мавжуд булади.

- SPT: «энг қиска жараён қридаси» берилган бугинда энг қиска давомийлигига эга булган буюртма биринчи булиб бажарилади.

Қурсатилган қоидалар қутиш вақтини ва буюртма бажарилиш циклининг уртача давомийлигини қискартириш имконини беради.

Моддий окимларни бошқаришнинг мақсади етказиб беришнинг урнатилган муддатларини таъминлаш зарур булган холларда, буюртмалар бажарилиш вақти ҳақидаги маълумотларни ҳисобга оладиган бошқарув қоидалари қулланилади:

- MST: «минимал вақт захираси», энг кам вақт захирасига эга булган буюртмага энг катта эътибор қўйилади. Вақт захираси - буюртманинг бажарилиш муддатлари билан жараёнлар орасидаги тухташлар мавжуд булмаган ҳолатда, буюртма бажарилиши мумкин булган муддатлар орасидаги фарқ сифатида аниқланади.

- EDD: «бажарилишнинг энг қисқа муддати», яъни энг қисқа бажарилиш муддатига эга булган буюртма биринчи бўлиб бажарилади.

Бошқаришнинг туртилувчи ва тортилувчи тизимлари. Ички ишлаб чиқарувчи логистик тизимлар доирасида моддий окимларни бошқариш икки принципитал усул ёрдамида амалга оширилиши мумкин: буюртмани «туртиш» ёки «тортиб чиқариш» йуллари билан.

Моддий окимларни бошқаришнинг туртилувчи тизими логистик занжирнинг ҳар бир бугини учун зарур хом ашё, материаллар ва деталлар захираси миқдорини башорат қилишга асосланади. Бу башоратдан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқаришнинг бутун қуп босқичли жараёнини бошқариш амалга оширилади, бу қайта ишлашнинг ҳар бир босқичида моддий захираларнинг асосланган ҳажмини таъминлашдан иборат. Моддий окимларни бошқаришнинг бу тизимида меҳнат предметлари бир участкадан иккинчисига (технологик жараён бўйича кейинги) уни қайта ишлашга тайёрлигидан ва бу деталларга булган эҳтиёждан қатъий назар, яъни махсус буюртмасиз қучирилади. Моддий оким, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг марказий тизимидан келадиган буйруқ бўйича қабул қилувчига «итариб чиқарилгандай» бўлади (3-чизма).

Моддий окимларни бошқаришнинг бу усули мураккаб ишлаб чиқариш механизминини бир бутун тизимга бирлаштириш ҳамда ишлаб чиқаришда ишчиларни ва ускуналарни максимал имкониятларида қуллаш имконини беради. Лекин талаб кескин узғариб кетган ҳолда «туртилувчи» тизимни қуллаш ошқоча захирани ҳосил қилинишига ва ишлаб чиқаришнинг ҳар бир босқичини қайта режалаштириш

имконияти мавжуд булмагани учун товарларнинг тахлаб ташланишига олиб келади.

Тортилувчи тизим ишлаб чиқаришнинг ҳар бир босқичида захираларнинг минимал даражасини сақлашни ва буюртмани кейинги участкадан олдингига қаратилган ҳаракатини назарда тутати. Кейинги участка меъёрга ва маҳсулотларни истеъмол қилиниш вақтига мос равишда материалларга буюртма беради. Ишнинг режа графиги факат истеъмолчи-цеҳ учун урнатилади. Ишлаб чиқарувчи-цеҳ аниқ график ва режага эга эмас

ҳамда тушган буюртма буйича ишлайди. Шундай қилиш деталлар факат ҳақиқатан зарур бўлганда ва факат зарурият тугилганда ишлаб чиқарилади.

Мисол. Корхона 10 дона маҳсулот ишлаб чиқаришга буюртма олди деб фараз қилайлик. Бу буюртмани бонщарув тизими йиғиш цеҳига жунатди. Йиғиш цеҳи буюртмани бажариш учун 1-цеҳдан 10 та деталь сурайди. Узининг захирасидан 10 та деталь бериб, 1-цеҳ захирани тулдириш мақсадида 2-цеҳдан 10 та ярим тайёр маҳсулотга буюртма беради. 2-цеҳ эса 10 та ярим тайёр маҳсулотларни жунатиб, худди шу миқдордаги ярим тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун ҳам ашё омборидан материалларга буюртма беради, бу ҳам захирани тулдириш мақсадида амалга оширилади. Шундай қилиб, моддий оқим ҳар бир кейинги цеҳ томонидан «тортиб олинади».

Корхонада моддий оқимларни ташкил этиш ва уларни бонщариш бир -бири билан узлуксиз боғланган тизимни ҳосил қилади. Шундай қилиб олинган буюртмаларни бажариш жараёнида материаллар ҳаракати бошқарувсиз амалга ошмайди, бу бонщарув моддий ресурсларни тақсимлаш, хужапик апокаларини режапаштириш ва ҳоказо йуллар билан амалга оширилади, лекин шу билан бирга ташкиллаштиришни тапаб қилади: келиб тушишпарни ритмик бажарилишини таъминлаш; материаллар ташишнинг оптимал тизимини танлаш ва бошқалар. Ташкиллаштириш жараёнида элементар оқимларни бирлаштиришга эришилади ва ишлаб чиқарувчи логистик тизим самарапи ишпаши учун шароитлар яратилади. Моддий оқимларни бонщариш ишлаб чиқариш буюртмаларининг бажарилиши устидан доимий назоратни таъминлайди ва корхона олдига қуйилган мақсадга

эришиш учун логистик тизим параметрларини берилган чегараларда ушлаб турувчи таъсир утказди.

Ташиш этиш жараёнида жой ва вақт алоқалари. Моддий оқимларни қайта ишлаш жараёнининг алохида босқичлари (сакдаш, қайта ишлаш, ташиш), корхонада, алохидалашган булинмалар орқали амалга оширилади, уларнинг ҳар бири маълум функцияларни бажаради.

Стратегик режалаштириш жараёни.

Компания бизнесда муваффақият қозониши учун узи фаолият юритаётган бозордаги имкониятлардан яхши хабардор бўлиши, узининг бу ишида муваффақият қозониши учун зарар бўлган потенциалга эгаллиги, рақобатчиларнинг қучи, рақобат шароитлари тугрисида яхши маълумоъларга эга бўлиши, ишни ташкил этишда носозликларга йул қуймаслиги лозим булади. Шунингдек, янги корхонанинг фаолиятини ташкил этиш жараёнида стратегик режалаштиришда катта эътибор бериш керак булади.

Стратегияни шакллантириш.

Мақсадларни белгилашда баъзи корхоналар махсус стратегиялар яратишади. Майкл Портер уларни уч асосий турга ажратган:

Харажатларда етакчилик. Қупчилик корхоналар асосий мақсад қилиб – харажатларни пасайтириш қилиб белгилаб олишади ва бошқа барча нарсани шу мақсадга буйсундирадилар.

Бу стратегиянинг камчилиги шундаки, бошқа фирма ҳам уз олдиға шу мақсадни қуйиб, янад пастроқ харажатларга эришиши мумкин. Шу сабабли, дифференциалланган ҳамда марказлашган стратегияларни қуллаган холда рақобатлашувчи корхоналари орасида нисбатан камроқ харажатларга эришиши учун қурашиши лозим.

Дифференциаллашган стратегиялар. Бу стратегияға биноан корхона бозорнинг катта қисмини эгаллаган ҳамда истеъмолчилар учун энг манфаатли бўлган муҳим соҳаларға етакчи уринга эга бўлиш учун қучини сарфлайди.

Марказлашган стратегия. Бундай вазиятда корхона бозорнинг асосий қисмида эмас, унинг тор сегментида уз фаолиятини ривожлантиради. У бозор

эҳтиёжларини аниқлаб, шу сегментда таннархнинг энг паст даражасига эришишга ҳаракат қилади ва бунда лозим бўлса, дифференциаллашган стратегиядан ҳам фойдаланади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб-чиқаришда моддий оқимларни бошқаришга логистик ёндашувни қўллашнинг самарадорлиги.

Маълумки, ишлаб-чиқариш корхонасидаги материалнинг 95-98% вақти ортиш-тушириш ва транспорт-омбор ишларига тўғри келади.

«Бош», «Сименс», «Мицубиси» ва «Дженерал моторс» фирмалари маълумотла-рига кўра, корхонада моддий оқимларни бошқаришга логистик ёндашиш, логистик операциялар мажмуи бажарилишини максимал оптималлаштиришга имкон беради.

Корхонада моддий оқимларни бошқаришга логистик ёндашувни қўллашдан ву-жудга келадиган умумий самаранинг таркибий қисмлари қуйидагилар:

1. Ишлаб-чиқариш бозорга мўлжалланган. Кам ҳажмдаги ва индивидуал ишлаб-чиқаришга самарали ўтиш мумкин бўлади.

2. Етказиб берувчилар билан ҳамкорлик муносабатлари ўрнатилади.

3. Ускуналар тўхтаб туриши қисқаради. Бу, иш жойларида керакли материаллар доимо мавжуд бўлиши билан, таъминланади.

4. Ишлаб-чиқараётган маҳсулот сифати ошади.

5. Ишлаб-чиқариш цикли камаяди ва харажатлар минималлаштирилади.

Ишлаб-чиқариш жараёни билан боғлиқ харажатларни камайтириш имконини бе-радиган сабабларга тўлароқ тўхталиб ўтамиз.

Захиралар оптимизацияси – логистиканинг марказий муаммоларидан бири. Захираларни сақлаш, молиявий маблағлар ажратилишини, моддий техника база ва меҳнат ресурсларининг катта қисмининг ишлатилишини талаб қилади. Ишлаб-чиқа-ришни ташкил этишнинг замонавий логистик услубларини қўллаётган қатор Ғарбий Европа фирмалари таж-рибаларининг таҳлили шуни кўрсатадики, логистикани қўлла-нилиши ишлаб-чиқариш захи-раларини 50% га камайтириш имконини беради.

Ёрдамчи ишчилар сонини камайиши. Тизимлилик (ишни тизимли амалга оши-ши) даражаси қанча паст бўлса, меҳнат жараёни шунчалик аниқланмаган бўлади, бу эса ишнинг катта ҳажмларини бажаришда ёрдамчи ишчиларга бўлган эҳтиёж шунча-лик ортишига олиб келади.

Материаллар йўқотилишини камайиши. Исталган логистик операция – бу по-тенциал йўқотишлар. Логистик операциялар оптимизацияси – бу йўқотишларнинг камайишидир.

Ишлаб-чиқариш ва омбор майдонлари ишлатилишини яхлитлаш. Оқим жараёнларининг ноаниқлиги кўпроқ қўшимча майдонларни олдиндан эгаллаб қўйишга ундайди. Масалан, улгуржи савдо базалари лойиҳасида, оқим жараёнларининг но-аниқлиги омбор майдон-ларини 30%га оширилишига мажбур қилган.

4.3. Корхонанинг бошқарув тизимида ишлаб чиқариш логистикаси жараёнлари

Ишлаб чиқариш логистикаси тушунчаси. Моддий оқим хом ашёнинг биринчи манбаидан охириги истеъмолчигача етиб боргунигача бир қатор ишлаб чиқариш бугинларидан утади. Бу босқичда моддий оқимни бонщариш узига хос қурилишга эга бўлиб, у ишлаб чиқариш логистикаси деб номланади.

Ишлаб чиқариш логистикасининг урганиш объекти бўлиб ички ишлаб чиқарувчи логистик тизимлар ҳисобланади: саноат корхоналари, омборхоналарга эга бўлган улгуржи савдо корхоналари; юк станциялари ва бонщалар.

Ички ишлаб чиқарувчи логистик тизимларни макро - ва микродаражада қуриб чиқиш мумкин.

Макродаражада ички ишлаб чиқарувчи логистик тизимлар, макрологистик тизимларнинг элементлари сифатида қабул қилинади. Улар бу тизимларнинг ишлаш тезлигини белгилайди ва моддий оқимларнинг манбаи сифатида хизмат қилади.

Микродаражада ички ишлаб чиқарувчи логистик тизимлар маълум бутунликни, бирдамликни ташкил этувчи узаро боғланган тизимостиларнинг комплексини ташкил этади. Бу куйидаги тизимостилар: харид килишни

ташкил этиш, оғборларнинг иши, транспорт - оғбор, ишлаб чиқдрилишда материаллар харакатини бошқариш, махсулот сотишни ташкил этиш ва бошқалар. Улар моддий оқимнинг тизимга киришини, унинг ичида харакатланишини ва тизимдан чиқиб кетишини таъминлайди.

Ишлаб чиқдрилиш логистикасининг асосий вазифаси, корхонада моддий оқимларни бошқаринишнинг интеграллашган тизимни ташкил этишдан иборат.

Саноат корхонасида моддий оқимни бошқариш, моддий ва ахборот оқимларини махсулот ишлаб чиқариш нуктасидан истеъмол нуктасига утказиш билан банд бўлган ишлаб чиқариш бўлинмаларига мақсадга йуналтирилган таъсир утказиш жараёнидан иборат.

Сотиш ва таъминот бозоридан келиб тушадиган маълумотлар асосида ишлаб чиқариш, моддий таъминот ва тайёр махсулотларни сотишнинг комплекс режаси тузилади, бу режа асосида буюртмаларнинг бажарилиши билан боғлиқ, фаолият ташкил этилади. Текшириш натижалари асосида ишлаб чиқдрилиш буюртмаларини бажариш графигидан четлашишларни йукотишга қдратилган бошқдруз қдрорлари ишлаб чиқилади. Шундай килиш моддий оқимларни бошқариш тизимида маълумотнинг айланиши амалга оширилади ва тесқари алоқа билан бошқаришнинг берк контури шаклланади. 10-чизма моддий оқимларни бошқаринишнинг схема қуриниши берилган.

Ишлаб чиқариш логистикасининг функциялари. Корхонада моддий оқимларни бошқариш куйидаги функциялар бажарилишини назарда тутати:

- Логистик жараён қдрташчиларининг харакатларини бир - бирига мослаштириш;
- Ишлаб чиқаришда моддий оқимларни ташкил этиш;
- Моддий оқимларни режалаштириш;
- Ички ишлаб чиқарувчи тизим доирасида товар харакати жараёни устидан назорат килиш;
- Ишларнинг олиб борилишини бошқариш.

Моддий окимларни бошқариш ишлаб чиқариш буюртмаларининг бажарилиши **устидан** доимий назоратни таъминлайди ва корхона олдида куйилган мақсадга эришиш учун логистик тизим параметрларини берилган чегараларда ушлаб турувчи таъсир утказди.

Ташиқил этиш жараёнида жой ва вақт алоқалари. Моддий окимларни қайта ишлаш жараёнининг алохида босқичлари (сакдаш, қайта ишлаш, ташиш), корхонада, алохидалашган булинмалар орқали амалга оширилади, уларнинг ҳар бири маълум функцияларни бажаради.

Моддий окимларнинг шаклланишида ва қайта ишланишида катнашувчи корхонанинг функционал булинмаларининг таркиби, уларнинг узаро жойлашуви ва ишлаб чиқариш буюртмаларини бажаришда узаро алоқаларининг шакллари логистик тизимнинг жойлашув тузилмаси деб аталади.

Ички ишлаб чиқарувчи логистик тизимнинг тузилмаси бир қатор омиллар орқали аниқланади, улар орасида қуйидагиларни ажратиш мумкин:

- ишлаб чиқариш диверсификацияси;
- маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми;
- юкларни ташишни ташиқил этиш услуги;
- захираларни бонщариш тизимининг тури.

Диверсификация, ишлаб чиқариш булинмаларининг таркибига ва махсус йуналтирилганлигига, оғборларнинг сонига, захираларнинг ассортиментига, етказиб берувчилар билан алоқаларнинг хилма - хиллик даражасига ва уларнинг сонига таъсир утказди.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми захираларнинг ва алохида ишлаб чиқаришнинг ҳажмини, уларнинг миқдорини ҳамда юк окимларининг қувватини аниқлайди.

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми қанча қатта бўлса, шунча ишлаб чиқариш булинмалари йирикрок, уларнинг махсус йуналтирилганлиги аниқрок,, корхонага келиб тушаётган ва ундан чиқиб кетаётган юкларнинг ҳажми қатта бўлади. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмининг ўсиши уртача бир қўнлик материаллар

харажатининг усишига олиб келади ва каттарок захираларни ташкил этишни асослайди.

Юкларни ташишни ташкил этиш услуги, транспорт булинмаларининг сонига, ишлар бажарилиш катнашчиларининг таркибига, махсулот харакатида бугинларнинг сонига ва оралик омборларнинг миқдорига таъсир килади. Масалан, юк окимларини ташкил этининг транзит схемасига утиш, махсулот харакатида бугинлар сонининг камайишига ва юкларни кайта ишлаш буйича ишлар хажмининг кискаришига олиб келади.

Ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ички ташиш ишларининг хажми ва миқдорига ҳамда тугатилмаган ишлаб чиқариш миқдорига таъсир курсатади.

Захираларни бошқариш тизимининг тури ишлаб чиқаришда уларнинг катталигига таъсир утказди: келиб тушишлар орасидаги вақт интервали ва буюртма хажми канча катта булса, ишлаб чиқариш захираларининг даражаси шунча катта булади.

Логистик тизимнинг оралик тузилмаси моддий окимларни вақт буйлаб кайта ишлаш амалларини бажарилиш кетма - кетлигини олдиндан аниқдаб

беради. Бунда юзага келадиган вақт алоқалари буюртма бажарилиш жараёнида алохида босқичлар оқиб утадиган ёки оралик натижалари -воқеалари белгилаб олинадиган вақт кесмалари билан характерланади.

Моддий окимларни ташкил этишнинг вақт аспекти таснифлашда куйидаги тушунчалар кулланилади: буюртманинг бажарилиш цикли, буюртма бажарилиш циклининг тузилмаси (тузилма), буюртма циклининг давомийлиги.

Буюртма бажарилиш цикли - бу вақт буйлаб маълум тарзда ташкил этилган элементар окимларнинг комплекси, бу окимлар буюртманинг қабул қилинишидан то бажарилишигача буладиган харакати жараёнида логистик амаллар бажарилиши натижасида юзага келади.

Буюртманинг қабул қилиниш вақти маълум турдаги ва йуналишдаги махсулотни ишлаб чиқаришга талабни келиб тушишининг вақт нуктасини характерлайди.

Буюртма бажарилиш вақти маҳсулотни савдо сотик тизимига (шахсий истеъмол маҳсулотлари) ёки буюртмачи корxonанинг омборига (ишлаб чиқаришга мулжалланган маҳсулотлар) келиб тушиншигини билдиради.

Буюртма бажарилиш циклининг тузилмаси 6 та босқични ўз ичига олади: буюртманинг қабул қилиниши; техник тайёргарлик (янги буюртма олинганида фақат бир марта режлаштирилади), материалларни етказиб бериш, ишлаб чиқаришга тайёргарлик, ишлаб чиқаришнинг ўзи (йигувчи қисмлар билан таъминланган буюртманинг ишлаб чиқаришга берилишидан, ишлаб чиқаришдаги ҳамма ишларнинг тугатилишигача), буюртмани етказиб бериш (4-жадвал).

4-жадвал

Буюртма бажарилиш цикли

Цикл босқичлари.	Амаллар гуруди.
Буюртманинг қабул қилиниши	Буюртма ҳисоби, қўйта ишланиши ва ҳужжатлаштирилиши
Техник тайёргарлик	Ишлаб чиқариш технологияси ва конструкциясининг ишлаб чиқилиши, ташкилий тайёргарлик, қўйиш, янги маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтишни ташкил этиш
Материалларни етказиб бериш	Буюртманинг шаклланиши Етказиб берувчиларни танлаш. Материалларни қабул қилиш ва омборхонада жойлаштириш
Ишлаб чиқаришга тайёргарлик	Ярим тайёр маҳсулотларни қабул қилиш. Зарур технологик тузилмани танлаш. Бошланғич синхронлаштиришни ўтказиш. Маҳсулот ишлаб чиқаришни режа - графигини тузиш.
Буюртманинг ишлаб чиқарилиши	Технологик операциялар. Ишлаб чиқаришнинг технологик назорати,

	ташиш, диспетчерлаш.
Буюртмани етказиб бериш	Тайёр махсулотни омборга жойлаштириш. Буюртмани комплекслаштириш. Истеъмолчига буюртмани тушириш.

Буюртманинг бажарилиши буйича хамма операциялар амалга ошириладиган календарь даври буюртма циклининг давомийлигини курсатади.

Умумий курунишда цикл давомийлиги $T_{ц}$ куйидаги формула оркали хисобланади:

$$T_{ц} = T_{кб} + T_{мм} + T_{хм} + T_{ит} + T_{щ} + T_e + T_{гх}$$

Бу ерда $T_{кб}$ - буюртмани кайта ишлашга ва хужжатлаштиришга кетадиган вақт; T^{\wedge} - техник тайёргарликка кетадиган вақт; T^{\wedge} - материалларни харид килиш вақти; $T_{щ}$ - ишлаб чиқаришга тайёргарлик вақти; $T_{щ}$ - ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги; T_e - етказиб беришга кетадиган вақт; T^{\wedge} - циклни алохида боскичларининг синхронлашуви натижасида юзага келадиган тухташлар вақти.

Ташкил этиш шакллари. Материаллар окимини ташкил этиш имконини берувчи техник воситалар йигиндиси ва унга нисбатан омборларнинг ва ишлаб чиқариш участкаларининг жойлашуви моддий окимларнинг х,аракатини ташкил этиш шакллари х,осил килади.

Амалиётда материаллар харакатини ташкил этишнинг учта шакли кулланилади:

- Йигувчи;
- Транспорт - йигувчи;
- Нол захира.

Ташкил этишнинг йигувчи шакли: логистик тизимларнинг меъёрли ишлаши учун, уларнинг таркибида омборларнинг комплекси кузда тугилиши билан характерланади. Буларга металл ва ярим тайёр махсулотлар омборлари; деталлар, боғловчи ва йигувчи қисмларнинг участка оралик омборлари; тайёр махсулот омборлари; техник таъминот омборлари тааллуқли булади. Материал металл ва ярим

тайёр махсулот омборхонасидан оралик; омборлари оркали ишлаб чиқариш участкаларига ҳаракатланади ва охири-оқибатда тайёр махсулот омборхонасига келиб тушади.

Моддий оқимлар ҳаракатини ташкил этишни бу шаклининг афзаллиги тизимга кириш ва чиқишда материалларни катта ҳажмда йиғиш имконининг мавжудлиги, бу эса бир тарафдан, зарур деталлар, ярим тайёр махсулотлар, йиғувчи қисмларнинг ишлаб чиқаришга вақтида етказиб берилишини таъминласа, иккинчи тарафдан махсулот истеъмолчиларининг муҳим буюртмаларининг бажарилишини кафолатлайди. Материаллар ҳаракатини йиғувчи шаклининг асосий камчилиги бу транспорт йуналишларининг тармоқлашганлиги ва омборларнинг қўлиги натижасида моддий оқимлар ҳаракатини бошқариш ва захиралар устидан назоратнинг қийинлашувидир. Бундан таъқибчи маблағларни материалларга имобиллаштириш ва омборлар тизимини ташкил этиш учун капитал қўйилмалар зарурлиги билан асосланган ҳаражатлар ошади.

Ташкил этишининг транспорт - йиғувчи шакли аралаш транспорт -омбор тизими (ТОТ) мавжудлигини назарда тутаяди, бу тизим маълум иш жойлар (участкалар) сонини, ҳар бир иш жойини (участкани) бошқаси билан ахборот ва моддий оқимлар оркали алоқалар урнатиш йули билан

бирлаштирилади. Бунда механик қўйта ишлаш (йиғиш), назорат, ишлаб чиқаришни тайёрлаш, материалларни омборга жойлаштириш ва назорат қилиш жараёнлари ТОТ ёрдамида ишлаб чиқаришнинг битта умумий жараёнига бирлаштирилади. Моддий оқим ҳаракатини бошқариш қўйидаги схема оркали амалга оширилади: зарур ярим тайёр махсулотни омбордан қидириш - иш жойига ташиш - қўйта ишлаш - детални омборга қўйтариш. Материаллар марказий омборда ёки демарказлашган ҳолда участкаларда йиғилади. Биринчи ҳолатда омбор бир қанча ишлаб чиқариш бўлинмаларига хизмат қилади ва детални қўйта ишлашни бошқариши билан тугатилиши уртасида захира йиғувчи сифатида қўлланилади. Иккинчи ҳолатда омборлар алоҳида участкаларда ҳосил қилинади ва детални қўйта ишлаш ва ташишда юзага келадиган вақт ютқазиншарни қоплаш учун хизмат қилади. Баъзи ҳолларда

аралаш ТОТ кулланилади, бунда ҳам марказлашган омбор, ҳам иш участкаларида захира йигувчилари мавжуд булади.

Моддий окимларни ташкил этишни бу шаклининг кулайликлари куйидагилардан иборат: ТОТни ташкил этиш хисобига иш жойларида захира хажмининг камайиштириш чикариш циклининг ташкил этувчилари уртасидаги тухташларни йукотиш оркали ишлаб чиқариш жараёнининг давомийлигини кискдртириш; захиралар устидан доимий назорат; материаллар харакатини бошқаришнинг яхши ташкил этилган тизимининг мавжудлиги.

Камчиликлар каторига куйидагиларни киритиш мумкин: транспорт -йигувчи шакл конструктив ва технологик бир хил деталь гурухлари учун самарали, бу эса, биринчидан унинг кулланилиш соҳасини торайтиради, иккинчидан бир катор тайёргарлик ишларини утказиш заруриятини тугдиради; бу шакл ишлаб чиқаришни бошқаришнинг автоматлаштирилган тизимини ташкил этишга катта микдордаги куйилмаларни талаб этади.

Нул захирани ташкил этиш шакли авто ном холда уз - узини бошқарувчи ишлаб чиқариш бугинлари асосида назорат қилишнинг бирлашган контурларини ташкил этишни назарда тутди. Контурнинг маркази булиб алоҳида участкаларни бир-бири билан боғловчи буферлари омбор хисобланади.

Участкаларнинг хар бири бошқаруви билан мое йигувчи оркали амалга ошириладиган ахборот ва моддий окимларни бошқариш йули билан алоқадор булиши мумкин.

Назорат қилишни бирлашган контурининг принципиал хусусияти булиб бутун техник занжир буйлаб горизонтал алоқаларнинг шаклланиши хисобланади, бу эса ишлаб чиқариш бугинларининг мустақил равишда ва тугридан - тугри бир - бири билан алоқадор булиш имконини беради. Деталларни ишлаб чиқаришга берилиши ва уларнинг қайта ишланиши олинган буюртмага мое холда, кичик партиялар билан амалга оширилади. Бир ишлаб чиқариш модули чегарасидаги операциялар бажарилгандан сунг деталлар омборга келиб тушади ва у ерда кейинги қайта ишловчи участкадан буюртма олинмаганча қолади.

Бу шаклнинг кулайлиги моддий оқимларни бошқаришнинг тортилувчи тизимни куллаш имконининг мавжудлиги, бу эса минимал меъёрий ишлаб чиқариш захирасини таъминлаб беради. Лекин корхоналаримизда уни куллаш кийин, чунки ишлаб чиқаришни бошқаришнинг компьютерлаштирилганлик даражаси паст ва зарур материаллар билан таъминловчи тизим ишлаши зарур даражага етмаган.

Ишлаб чиқариш логистикасини бошқарув жараёни

Моддий оқимларни бошқариш тизими деб ички логистик тизим доирасида моддий оқимларни назорат қилиш ва режалаштиришни шакллантиришнинг ташкилий механизми тушунилади.

Моддий оқимларни бошқаришнинг бир канча тизимлари мавжуд:

MRP - материалларга булган эҳтиёжни режалаштириш;

DRP - ресурслар таксимланишини режалаштириш;

JIT - моддий ва ахборот оқимларини «аник вақтида» тамойили буйича бошқариш;

KANBAN - «аник вақтида» тамойили буйича моддий оқимларни тезкор бошқаришнинг ахборот таъминоти;

OPT - ишлаб чиқаришни оптималлаштириш технологияси.

Материалларга булган эҳтиёжни режалаштириш (MRP) - бу ишлаб чиқаришни зарур моддий ресурсларга булган эҳтиёжини режалаштиришнинг автоматлаштирилган тизимидир.

MRPрежадаги масалалардан четлашпшарни ҳдсобга олган ҳ,олда аниқ; вақт масштабида буюртмалар бажарилишини режалаштиришни, ҳамда ишлаб чиқариш захдралари назоратини амалга ошириб, унинг асосий мақсадлари булиб қуйидагилар ҳисобланади:

- моддий ресурсларга булган эҳтиёжнинг қафолатли қрндирилиши;
- захдраларни минимал даражада ушлаб туриш;
- ишлаб чиқаришни, материалларни харид қдлиш ва етказиб беришни режалаштиришнинг аниқдигини ошириш.

Ресурслар таъсирланиши режалаштириш (DRP) чикдб кетаётган товарларни бошқаришнинг автоматлаштирилган тизими сифатида таснифланиши мумкин. У MRP нинг ойна акси булиб, худди шундай логика, воситалар ва усуллардан фойдаланади. Тизимнинг асосий функциялари кдторига куйидагилар тегишли:

- таксимот занжирининг хдр хил даражаларида (марказий-периферик омборлар оркали) захдралар ва келиб тушишларни режалаштириш;
- махсулот таксимотининг ахборот таъминоти;
- юк ташишни режалаштириш.

Ишлаб чикдришнинг асосий графиги талабни башоратлаш асосида шакллантирилади. Шундай кдлиш DRP махсулотни ишлаб чикариш ва сотиш функцияларини бирлаштириш имконини беради, хамда логистик харажатларни транспорт ва товар хдракатида кетадиган харажатларни кдскартириш хдсобига оптималлаштиради.

MRP ва DRP туртилувчи тизимлар турига киради.

Моддий ва ахборот окимларини бошқаришнинг интеграллашган тизими ишлаб чикдриш жараёни, хдмда у билан боглик булган таъминот ва сотув тизимлари битта узлуксиз оким сифатида намоён булади. Моддий окимларни умумий тизимида бошқариш, муддатларни тескари режалаштириш асосида амалга оширилади. Ишлаб чикарувчи ишнинг тугатилган режасига ва графигига эга эмас, у умуман буюртмалар билан эмас, балки шу махсулот истеъмолчисининг аниқ, буюртмаси билан богланган ва узининг ишини шу буюртма чегарасида оптималлаштиради. Хдмма булинмалар учун факат урталаштирилган (1 ойга) режалар тузилади, уларни декадалар (кун, соат) буйича режалаштиришни эса, деталларни топшириш муддатларини ва олинган буюртма хажмини хисобга олган холда иш бажарувчилар амалга оширади.

«Аниқ вақтида» тамойили буйича моддий оқимларни оператив бошқаришнинг ахборот таъминоти тизими буйича буюртма харитаси «KANBAN» истеъмолчи хакида тулик, ахборотни уз ичига кдмраб олади. Асосан бу ахборот куйидагилардан иборат булади: деталнинг номланиши ва шифри;

кадок идишларнинг спецификацияси (хусусияти), уларнинг тури ва уларга солинадиган деталларнинг сони; мах,сулотни ишлаб чиқарувчи-участка ва истеъмолчи-участкаларнинг номланиши; мах,сулотни ишлаб чиқариш давомийлигини ҳдсобга олган ҳолда аниқланадиган етказиб бериш вақти. Технологик занжир буйича ҳдр бир участка «KANBAN» харитасида курсатилган буюртма буйича ишлайди. Ишлаб чиқдрилиш устидан назорат

муомилада булган хариталарни руйхатдан утказиш йули билан амалга оширилади.

Ишлаб чиқаришни оптималлаштирилган технология тизими (OPT) таъминот ва ишлаб чиқариш жараёнларини бирлаштирадиган «тортилувчи» микрологистик тизимлар синфига киради. Бу тизимнинг асосий тамойили булиб ишлаб чиқариш жараёнида тор жойларни ва критик ресурсларни аниқлаш ҳисобланади. Ҳисобда OPT KANBAN компьютерлаштирилган тури ҳисобланади, улар орасида фактгина битта фарк мавжуд. OPT «таъминот - ишлаб чиқариш» логистика тармогида тор жойларни пайдо булишининг олдини олса,

KANBAN пайдо булиб улгурган тор жойларнинг самарали йукотилиш имконини беради.

Логистик тизимнинг самарали ишлашига таъсир курсатувчи критик ресурслар сифатида куйидагилар олиними мумкин: хом ашё ва материаллар захираси, тугатилмаган ишлаб чиқариш ҳажми, ишлаб чиқариш технологияси, персонал ва бошчалар. OPT тизимидан фойдаланиладиган корхоналар нокритик операцияларни бажарадиган персоналии максимал тарзда иш билан таъминлашга интилади, чунки бу тугатилмаган ишлаб чиқариш захираларини усишини келтириб чиқдради.

Логистика нуктаи назаридан OPT тизимининг самарадорлиги махсулот ишлаб чиқарилишини ошириш, ишлаб чиқариш ва транспорт харажатларини камайтиришдан иборат.

Назорат учун саволлар:

1. Моддий оқим, хом-ашёнинг биринчи манбасидан охирги истеъмолчигача бўлган йўлида қандай бўғинларидан ўтади
2. Моддий оқимларнинг ҳаракатланиш схемасини изоҳлаб беринг.
3. Моддий оқимларнинг ҳаракатланиш тизимидаги логистик стратегияларни тавсифлаб беринг.
4. Логистик занжир бўғинларидан буюртмаларнинг бажаришдаги асосий қоидаларни тушунтириб беринг.
5. KANBAN - тамойилини изоҳлаб беринг.

5-мавзу: Таъминот жараёнини бошқариш тизими

- 5.1. Моддий ресурсларга бўлган эҳтиёж ва уни режалаштириш хусусиятлари**
- 5.2. Меъёр тушунчаси. Моддий ресурслар ҳаражатларини меъёрлаш усуллари**
- 5.3. Таъминот жараёнларини бошқаришда ишлаб чиқариш ресурсларини тежаш кўрсаткичлари**

5.1. Моддий ресурсларга бўлган эҳтиёж ва уни режалаштириш хусусиятлари

Бошқарув жараёни муайян мақсад сари йўналтирилган бўлиб, ижтимоий-иқтисодий, ташкилий-техник натижаларга эришишга қаратилгандир. Шунинг учун бошқарув аппарати ишлаб чиқариш жараёнида пайдо бўлувчи турли хил ижтимоий, рухий, ҳуқуқий, технологик ва бошқа тоифадаги масалаларни ҳал этади. Аммо жамоани бошқариш билан боғлиқ муносабатлар ичида ташкилий муносабатлар ҳал қилувчи роль уйнайди, дейиш мумкин.

Хўжалик бошқарувининг вазифаларини, бошқарилаётган объектнинг кўлаמידан қатъи назар, қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- тадқиқотчилик ва лойихалаш;
- меъёрлаштириш ва режалаш;
- ташкилотчилик ва мувофиқлаштириш;
- таъминотчилик;

- ҳисобот назорати.

Тадқиқотчилик ва лойиҳалаш вазифаларига илмий изланишларни ўтказиш, келажак режаларини тузиш ва унга оид иқтисодии маълумотларни ўрганиб чиқиш ишлари киради.

Меъёрлаштириш ва режалаш бошқарувни таш қилиш асосларини ўз ичига олади. Ишлаб чиқариш жараёнини тўғри йўлга солишда меҳнат ва харажатларни меъёрлаштириш, истикболли, жорий, тезкор режаларни тузиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бошқарув илмининг асосий вазифаларидан биридир.

Ташкилотчилик ва мувофиқлаштириш вазифалари ишлаб чиқариш бошқаруви негизини ташкил қилиб, у бошқарув аппарати таркибини лойиҳалаш, ходимларни танлаш ва жой-жойига қуйиш, ишлаб чиқаришга муҳандислик раҳбарлиги каби масалаларни қамраб олади.

Ишлаб чиқариш бошқарувида таъминотчилик вазифаси ҳам катта аҳамиятга эга, чунки корхона (фирма) ни керакли хом ашё, материаллар ва жиҳозлар билан таъминлаш, ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотишни амалга ошириш каби ишлар бошқарув аппаратининг муҳим вазифаларидан ҳисобланади.

Корхонанинг ҳисобот назорати статистик бухгалтерия ва тезкор ҳисоб-китоб ишларини амалга оширади. Аналитик таҳлил, молия кредит муносабатларининг мукамаллиги бошқарув самарадорлигига таъсир кўрсатувчи муҳим омиллардир.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир корхона ёки фирманинг ривожланишида истеъмолчи талаби ҳал қилувчи роль уйнайди. Чунки бозордаги ҳар бир узгаришнинг асосий сабабчиси талабдир. Ҳуш, талабнинг узи нима, унга қандай таъриф бериш мумкин? Талаб бу истеъмолчи маълум нарҳда сотиб олишни хоҳлаган ва қодир булган товар ва хизматларни миқдоридир.

Бизга маълумки, бозор иқтисодиётининг туртта асосий унсури мавжуд. Булар: нима?, қанча?, қандай?, кимга? Бу саволларга жавобни биз талаб ва унинг хусусиятларидан излашимиз зарур. Товар ва хизматларга булган талаб одатда икки хил истеъмолчилар томонидан билдирилади: охириги истеъмолчи ва оралик

истеъмолчилар, оралик истеъмолчиларни купинча истемолчи-ташкilotлар деб хам юритилади. Булар орасидаги фарк нимадан иборат?

-Истеъмолчи ташкilotлар товар ва хизматларни ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш учун, ташкilot доирасида фойдаланиш ёки қайта сотиш учун сотиб олишадилар. Охири истеъмолчилар эса товар ва хизматларни узлари, оилалари ёки хужаликларда фойдаланиш ёки истеъмол қилиш учун сотиб оладилар. Истеъмолчи ташкilotлар асосан саноат маркетингини амалга оширадилар;

-Истеъмолчи ташкilotлар тез, тез хом ашё, ярим фабрикатлар, жихозларни сотиб оладилар. Охири истеъмолчилар бундай товарларни унчалик тез сотиб олмайдилар;

-Истеъмолчи ташкilotлар товарларни хусусиятлари ва техник курсаткичларига қараб сотиб оладилар. Охири истеъмолчилар эса ташқи қуриниш ва битимларга қараб сотиб оладилар;

Истеъмолчи ташкilotлар турларини қуйидаги расм шаклида ифодалаш мумкин.

Товар моддий захиралар аудитини утқизишдан мақсад уларнинг бутлигини сақлаш улардан тугри фойдаланиш ва товар моддий захиралар қирим ва қикимлари ҳисобини тугри ташқил қилишни текширишдир.

Товар моддий захиралар текширишда қуйидаги манбалардан:

- қорхонага материаллар етқазиб бериш учун тузилган шартномалар;
- товар моддий бойлижларни жунатиоқ буйича транспорт хужжатлари;
- мол етқазиб берувчрлардан олинган материаллар учун ҳисоб хужжатлари:

- материалларни ишлатиш учун қулланилаётган меъарлар;

- -захира меъёрлари:

- -бирламчи хужжатлар, жумладан;

а) келаетган юқ буйича тузилган шартномалар журнали ва рухсатномалар бериш олиш руйҳат журнали;

б) юк хатлар, ҳисоб регистрлари, ҳисоб фактуралар ва бошқалардан фойдаланилади.

Товар моддий захиралар текширилганда куйидаги вазифаларни:

→ захираларнинг кирим ва чиким ҳужжатларини расмийлаштириш тартиби;

→ етказиб берувчилар билан тузилган шартномаларнинг бажарилиши;

→ захираларни гуруҳлар буйича ажратилганлиги;

→ нархларнинг тугри белгиланганлиги;

→ бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларида тугри акс этирилиши;

→ сакланиши, ишлаб чиқариш фаолиятида фойдаланиш самарадорлиги;

ИХЖлар ҳисоби;

→ қайта руйхат қилиш жараёнини текшириш;

→ ортикча ва камомадларни сабабларни тештиради.

Товар моддий захиралар тайёрлаш ва етказиб беришдаги сарфларнинг ортиб бориши сабаблари: автотранспорт буйича тонна километрларга кушиб ёзишлар, моддий захиралар режага қараганда узокрок масофага ва кимматрок ҳақ туланадиган транспорт билан ташиб берилганлиги учун транспорт таърифларига ҳақ тулаш, юкларнинг ортикча ташилиши, туланадиган жарималарнинг транспорт воситаларф бекор туриб қолиши ҳисобига утказилнши, шунингдек, йулда моддий захираларнинг табиий қамайиш меъерлари ҳаддан зиёд қупайиши сабаблари аникланади.

Товар моддий захиралар сакланишини таъминловчи шароитлар, моддий жавобгар шахслар ва моддий техника таъминоти хизмати ва ходимларни тугри танлаш ва жой жойига қуйиш, омбор ҳужалигини ташкил этиш ва унинг ҳолати, моддий захираларнинг сакланиши ва қурикланиши устидан ички назоратнинг ташкил этилганлигини аниқлайди.

Моддий жавобгар шахслар буйича қуйидагиларни:

•улар илгари угирлик учун жиной жавобгарликка тортилмаганлиги ;

•улар билан моддий жавобгарлик тугрисида ёзма шартномалар тузилганлиги ва бу шартномаларнинг сакланиши;

•уларнинг ишга кабул килиниши бошка ишга утказилиши, ишдан бушатилиши бош хисобчи билан келишилганлигини аниклаш зарур.

Моддий жавобгар шахс ўзгарганда моддий захираларнинг бошка шахс жавобгарлигига ўз вақтида ва тугри берилганлиги ҳамда бунда аникланган тафовутлар бухгалтерия хисоби сўётларида акс этирилганлиги корхона бухгалтериясида текширилиши зарур. Купинча моддий захираларни жавобгарлик учун бериш расмиятчилик билан факат хисобга олиш маълумотлари буйича амалга отширилади, бу эса кейинчалик моддий захиралар камомади аникланганда моддий жавобгар шахслар узларини оклаш учун асос булади.

Ёқилғи, иссиқлик ва электр энергиясини ўртача пасайтириш буйича меъёрлар ва топшириклар бажарилиши тугрисидаги «11-СН- сон», «Хом- ашё ва материаллар меъёрларни ўртача пасайтириш буйича меъёрлар ва топширикларнинг бажарилиши тугрисида»ги 12-СН-сон, «Моддий ресурсларни тежам тугрисида»ги 18-ОН-сон статистика хисоботлари маълумотлари материалларнинг хакикий сарфини текшириш ва сарфлаш меъёрлари билан таккослаш материаллар турлари ва гурухлари буйича ортикча сарфлаш мавжудлигини аниклашда ахборот манбалари хисобланади.

2. Товар моддий захираларнинг харакати ва улардан фойдаланиш хисоби аудити

Аудит жараёнида моддий захиралар кийматини хисобга олиш маълумотларининг хакикийлиги текширилади. Улар 1000-«Материаллар» сўётида ва субсўётларида хисобга олинади, Уларнинг таркиби уз вақтида транспорт ташкилотлари томонидан даъво кузгатилмаган йуқолиш бор йуқлиги текширилиши зарур. Курсатиб утилган сўётда етишмаган юқлар булгаи ёки йулдаги маълум муддатдан сунг корхонага келиб тушган булса хам, улар ўз вақтида хисобга олинмаганли сабабли юқ хат килинмаган махсулот сифатида хисобга олиш холлари учраб туради. Яъни юборилган ва юқ хат килинмаган

товарлар йулдаги материаллар буйича ҳам аналитик ва синтетик ҳисоби маълумотлари текширилиши зарур.

Йулдаги материалларнинг ҳақиқий қийматини аниқлаш учун уларнинг 6-журнал далолатномалари маълумотлари ва бирламчи хужжатлар билан такқосланади. Бундан ташқари, ҳақ туланган товар моддий захираларнинг қорхонага уз вақтида келиб тушиши устидан ички назоратнинг аҳоли текширилади.

Қорхона эҳтиёжлари учун материалларнинг оқбордан берилишига оид операцияларни, материалларнинг четда сотилишини текшириш муҳим масала ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришда фойдаланиш ва тузатиш эҳтиёжлари учун материаллар сарфлаш меъёрлари асосида белгиланган лимитларга мувофиқ берилиши текширилади.

Материалларни лимитлар асосида беришда М-8 ёки М-9 шакллардаги лимит белгилаш карталари билан расмийлаштирилганлиги аниқланади. Лимитлар асосида белгилаш картасигаги материалларни беришга оид барча ёзувларни оқбор мудирини юритади. Ой охирида бир нусхасини бухгалтерияга топширилади ва бухгалтерия таъминот бўлимида тузилган лимит белгилаш карталарини реестрини буйича назорат қилиши текширилади.

Материалларни беришда лимит белгилаш карталаридан ташқари М-10 ёки М-11 шакллар ва М-12 ёки М-13 юқ хат шаклларининг талаблари қулланилишини текширилади:

Моддий захираларни талабнома буйича бериш тартибини текширилиши қуп марта истеъмол қилинадиган захиралар талабномалари билан расмийлаштирилади, талабномалар буйича моддий бошқлар берилишини қим томонидан берилишини аниқлаш лозим.

Сарф харажат операцияларини текшириш жараёнида алоҳида оқборлар, материаллар турлари буйича танлаб материалларни бериш тугрисидаги марказий оқбор маълумотларини бўлинмалар моддий жавобгар шахсларнинг мазкур материаллар олинганлиги ҳақидаги ҳисобот маълумотлари билан солиштирилади,

Бу курсаткичлар узаро тенг булиши керак, чунки улар бир хил хужжатларга асосланади. Корхонанинг узи хар ойда уларни мана шундай такқослаб туриши зарур.

Моддий захираларни бериш ва олинган моддий захиралар тулик кирим кишишганлиги тугри эканлигй аникланиши, уларни хисобга олиш йулга куйилганлиги хамда олинган захираларнинг хакикий таннархи тугри хисоблаб чикилганлигини текшириш зарур.

Четга материал бериш корхона рахбари томонидан имзоланган М-15 юк хат шакли ва олувчи томонидан такдим этилган ишончнома асосида амалга оширилиши текширилади.

Омбор худудидан материалларнхс олиб чикиб кетиш учун олувчига рухсатнома ёзилган булиши шарт. Аудитор моддий бойликларни ўзга ташкилотларга беришини текширишида кимнинг рухсати асосида берилганлигини, кандай шартларда сотилганлигини, корхона бундай моддий зарар курган курмаганлигини текшириши керак. Бундай текшириш юк хат маълумотлари ва захиралар берилиши хакидаги ишончномалар, олиб чикиб кетиш рухсатномалари, тулов хужжатлари, 9220-«Бошка активлар сотиш ва бошкача чикиб кетиш» счётига синтетик ва аналитик хисоб маълумотлари ва 4-СН-сон «Моддий техник таъминоти ва сотиш буйича корхона махсулотини сотиш тугрисидаги хисобот» йиллик хисобот шакллардаги «Бошка сотиш» маълумотлари буйича амалга оширилишини текширади.

Корхонада материаллардан ишлаб чикарганда фойдаланишни хисобга олиш ва назорат килиш кандай ташкил этилганлигини аниклаши зарур. Корхона аудитини амалга оширишда куйидагиларни аниклаш.

•материал сарфи меъёрлари режали калькуляция билан мувофиклаштирилганлиги меъёрдаги материаллар улар кандай сарфланганлигидан каътий назар хисобдан чикарилиши;

•амалдаги меъёрлар материалларни тежаб сарфлашни рағбатлантириладими, улар эскирган ёки оширилган эмасми.

- ишларнинг бир хил турларга хар хил корхоналарда турли меъёрларни кулаш холлари йуклиги;

- хом ашё ва материалларни сарфлаш меъёри моддий-техника таъминоти режаси билан кандай мувофиклаш тирилганлиги;

- режали меъёрларни ва моддий техника таъминоти режаларни ишлаб чикаришда эришилган тежамкорлик хисобига олинганлиги аникланиши зарур.

Моддий захираларни сарфлашнинг белгиланган меъёрлари хакикий сарфга мувофиклигини, уларни назорат тартибида ишлаб чикаришга сарфлаш йули билан текшириш мумкин.

Материаллардан назорат тартибида ишлаб чикаришда фойдаланиш далолатнома билан расмийлаштирилади.

Далолатномада куйидагилар курсатилади:

→ сарфланган материаллар микдори;

→ материатшар сарфланган иш турлари;

→ ишни бажарувчи ходимнинг исми шарифи ва малакаси.

Назорат тартибида ишлаб чикаришда фойдатганилган материалларни кулланилаётган меъёрлар ва текширилаётган даврдаги хакикий материаллар сарфи бипан таккослаш меъёрларининг асослилиги ва реаллигини аниклаш имконини беради. Купчилик холларда оширилган меъёрлар кулланилиши натижасида хисобга олинмаган моддий ресурслар хосил булади.

Аудитор моддий ресурслар сарфи хакидаги маълумотлар хакикий сарфга мувофиклиги хисоботда акс эттирилишини текшириш керак. Агар хисобот маълумотлари буйча моддий захиралар ортикча сарфланганлиги аникланса, аудитор энг аввало уни келтириб чикарган омилларни аникланиши керак. Бунда материалларни кайси турлари буйича ортикча сарфланишига йул қуйилганлиги, материаллар сарфи режаси амалдаги меъёрга мувофиклиги ёки мувофиксиз эканлигини аниклаш, шунингдек корхонада амал килувчи меъёрлар ким томонидан, качон ва ишлаб чикаришнинг кайси техник даражаси учун тасдикланганлиги текширилиши зарур.

3. Хужалик инвентар жихозлари хисоби аудити

Иш жараёнида корхонада хужалик инвентар жихозлардан кўп микдорда фойдаланилади. Ишлаб чиқариш жараёнида куп марталаб катнашадиган, кийматига кура асосий воситалар, лимитидан паст булган, яъни улар билан асосий воситалар уртасидаги тафовут асосан улар кийматининг микдоридан иборат булган меҳнат воситалари шулар жумласидандир. Аналитик ҳисобда хужалик инвентар жихозлар куйидагича гуруҳларга булинади:

- асбоб ускуна ва мосламалар;
- хужалик анжомлари, махсус кийим бош ва бошкалар,
- махсус пойафзал, юмшоқ буюмлар ва бошкалар.

Хужалик инвентар жихозлар ҳаракати буйича операциялар 1080 счёта акс эттирилади.

Бу вариант меъёрлар буйича ҳар ойлик ҳисобга утқизишга караганда эскирипши ҳисобга олишни анча сарфлаштиради, бироқ яроксиз ҳолга келган хужалик инвентар жихозлар ўз вақтида ҳисобдан чиқарилишини назорат қилади. Хужалик инвентар жихозларнинг аналитик ҳисоби номенклатура буйича ва ҳар бир моддий жавобгар шахс буйича алоҳида юритилишини текширади. Текшириш пайтида асосий воситалар арзон баҳоли ва тез эскирувчи буюмлар таркибида, эҳтиёт қисмлар асосий воситалар таркибида ҳисобга олинган ҳоллар аниқланади. Бу бухгалтерия ҳисоботларининг ҳақиқийлигини бузади. Аудит чоғида хужалик инвентар жихозларнинг омборда, фойдаланиш пайтида сакланиш жараёнлари, бундай буюмлар сакланиш ва қулланиш жойларида ҳисобга олинишини ташкил этиш, ушбу буюмларнинг ҳаракати буйича операцияларни расмийлаштириш ва ҳисобга оlishнинг тугрилигини текшириш керак.

Фойдаланишдаги хужалик инвентар жихозлар мавжудлиги ва сакланишини текшириш танлаб ёки буюмлар сакланадиган жойда, ходимлар қулидаги буюмларнинг тулиик руйхат қилиш орқали амалга оширилади.

Бунинг учун ахборот манбаи сифати асбоб ускуна берилишини ҳисобга олувчи шахсий карточкалардан фойдаланилади.

Хужалик инвентар жихозлар сакланишини таъминловчи шартларига риоя килинишини текшириш куйидаги тартибда ўтказилади:

- жойларнинг етарлилиги, йўл қўйиладиган намлик фоизи ва бошкалар;
- сакланиши учун жавоб берувчи шахслар доирасининг етарли эканлиги ва улар билан моддий жавобгарлик туғрисида шартнома тузилганлиги;
- мавжуд буюмлар билан бухгалтерия хисоби маълумотлари буйича хисобда булганлари ўртасида аниқланган фарқ қандай бартараф этилишини текширади

Корхона махсус кийим бош ва махсус пойафзални ўз ходимларига сотиши ҳам мумкин.

Омборларнинг ҳолатини, унинг яроқлигини за ёнгинага қарши анжомлар билан жихозланганлигини, моддий захираларни саклаш шартларига риоя килиниши, уларнинг тулик ҳажмда мавжудлигини текшириш корхона аудиторинг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Аудитор омборларни ва моддий захиралар сакланадиган бошка жойларни куздан кечириш, омборлар учун ажратилган жойлар, асбоб ускуналарнинг ҳолати ва яроқлигини текшириш материалларнинг ҳар бир алоҳида турга материалларнинг номи, номенклатура тартиб рақами, улчов бирлиги, захира меъёри курсатилган ёрликлар мавжудлиги, куриклаш ташкил этилганлиги, ёнгинага қарши қоидаларга риоя этилиши қабиларни аниқлайди.

Амалиётда омборларнинг қўриқланиши ва ёнгинага қарши ҳимояси ёмон ташкил этилганлиги сабабли ўғирлик ва нобудгарчилик ҳоллари учраб туради. Шу муносабат билан зарур пломбалар, сигнализация урнатилганлиги, омбор атрофи ёритилганлиги, қоровуллар бор йўқлиги; омборлар тунда муҳрланишлиги ва тилхат остида қўриқланишга топширилиши; ўт учиргич ишлашга тайёрланганлигини текшириш зарур.

Омбор хоналарни текшириш чоғида аниқланган моддий захираларни саклаш шартларига риоя этилмаслиги, захираларнинг бузилиши ёки сифати қониқарсизлиги ҳақида текширишда қатнашган комиссия аъзоларининг имзоси қўйилган, оралиқ далолатнома тузиш, зарур ҳолларда буни фотосуратлар ҳамда

техник экспертизанинг хулосалари ёки лаборатория текширишлари билан тасдиқлаш керак.

5.2. Меъёр тушунчаси. Моддий ресурслар харажатларини меъёрлаш усуллари

Қонун ва бошқа ҳуқуқий актлар матнидаги сўз ва ибораларни грамматик, мантиқий ва юридик жиҳатдан талқин этиш, тушуниб олиш муҳимдир. Бунда татбиқ этилаётган ҳуқуқий норманинг, ҳар бир модданинг таъсир қилиш доирасини белгилаш, булар билан тегишли муносабатларни тартибга солиш учун сиёсий ва юридик малака талаб қилинади. Амалиётда ҳуқуқий нормалар қўлланиб ҳал қилинадиган ишлар суд, прокуратура, тергов ва суриштирув органлари томонидан кўрилади, йўл қўйилмайдиган ҳатоларнинг кўпчилиги – ҳуқуқий нормаларни нотўғри татбиқ этиш ва шарҳлаш натижаси бўлиб чиқади. Шу боис, ҳаётда татбиқ этиладиган ҳуқуқий нормалар билан тегишли ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун биринчи навбатда бу ҳуқуқий норманинг маъноси ва мазмунини аниқлаш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Ҳуқуқий нормаларни шарҳлаш масаласи қуйидаги учта муҳим масалани ўз ичига олади:

1) татбиқ этиладиган ҳуқуқий нормаларни шарҳловчи субъектларни аниқлаш (булар – давлат органлари – давлат ҳокимиятининг олий ва маҳаллий вакиллик органлари, ижро этувчи органлар – Президент, Вазирлар Маҳкамаси, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар ҳокимлари, турли вазирликлар ва давлат қўмиталари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар – суд, прокуратура, адлия, ички ишлар идоралари ва бошқалар, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқаролар);

2) татбиқ қилинадиган ҳуқуқий нормаларнинг мазмунини аниқдаш учун мантиқий, грамматик, тарихий ва систематик усуллар қўлланилади;

3) татбиқ этилаётган нормаларнинг ҳажми бўйича ва юридик кучига қараб шарҳлаш.

Мамлакатимиз ишлаб чиқарувчилари рақобатбардошлигини ошириш, маҳсулотларини ички ва ташқи бозорда сотиш ҳажмини кенгайтириш, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 28 ноябрдаги ПФ-4058-сн фармони билан тасдиқланган Иқтисодиётнинг реал сектори базавий тармоқлари корхоналарини қўллабқувватлаш, уларнинг барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастурига ва Вазирлар маҳкамасининг 26-сонли Қарорига мувофиқ йирик саноат корхоналари, хўжалик бирлашмалари томонидан Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги ва Молия вазирлиги билан биргаликда танқидий таҳлил асосида технология жараёнларини ҳамда хом ашё, материаллар ва энергия ресурсларисарфи нормаларини мақбуллаштириш, қувватлардан фойдаланиш даражасини кўпайтириш ва меҳнат унумдорлигини ошириш, фойдаланиш ва қўшимча сарф харажатларни қисқартириш, харид қилинадиган хом ашё материаллар ва бутловчи буюмлар қийматини пасайтириш, ходимлар ҳисобини мақбуллаштириш ҳисобига саноат маҳсулотлари таннархини камайтиришга йўналтирилган комплекс чора тадбирлар ишлаб чиқилди ҳамда хўжалик бирлашмалари ва йирик саноат корхоналарида ишлаб чиқариш таннархини қисқартиришнинг Йиғма параметрлари тасдиқланди.

Мазкур тасдиқланган йиғма параметрларга мувофиқ ишлаб чиқариш таннархини камайтириш даражаси республика бўйича ўртача 20,58% қилиб белгиланди.

Ҳар бир транспорт турини режалаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари "Темир йўл транспорти иқтисодиёти", "Автомобиль транспорти иқтисодиёти" сингари тегишли фанларда қараб чиқилади. Мазкур дарсликда эса барча транспорт турлари учун умумий бўлган юк ва пассажир ташишни макроиқтисодий режалаштириш масалаларигина, шунингдек транспорт корхоналари ва ташкилотлари фаолиятининг режалаштириладиган ҳамда тасдиқланадиган кўрсаткичлари тўғрисидаги тушунчалар кўриб чиқилди.

Мамлакат иқтисодиёти ўсиб ривожланган ва техника жиҳатдан қайта қурулган, бир неча транспорт тури, биргаликда ҳаракат қилувчи йирик

транспорт узеллари сони кўпайган сари юк ва пассажирлар ташишнинг аниқ мувофиқлаштирилган режасисиз улар фаолиятининг самарадорлигини ошириб бўлмайди.

Ташиш иш режаларининг таркиби ва кўрсаткичлари.

Барча транспорт турларидаги ташиш ишлар режаси икки қисмдан—юк ташиш ишлари режаси ва пассажирлар ташиш ишлари режасидан иборат бўлади. Бундай режалар узоқ давр учун Ҳукумат томонидан маъқулланилади. Юк ташишлар режасининг қуйидаги кўрсаткичлари транспортнинг барча турлари учун умумийдир.

Мамлакат иқтисодиёти юklarининг транспорт тизими ёки транспорт турлари бўйича йил , йил чораги, ойларда жўнатилиши ва қабул қилиниши учун зарур бўлган умумий юк ташиш ҳажми қуйидаги формула билан аниқланади:

$$Q=Q_1+ Q_2+...+ Q_n$$

бунда Q_1, Q_2, \dots, Q_n – транспорт турлари ёки уларнинг ҳудудий уюшмалари бўйича жўнатилган ёки қабул қилинган юклар миқдори.

Универсал ва ихтисослаштирилган контейнерларда ҳамда пакетланган тарзда тонналарда ташишлар (жўнатишлар)нинг умумий ҳажми алоҳида сатр билан ажратилади.

Темир йўл ёки дарё кемачилиги ва бошқа корхоналар учун ташишларнинг умумий ҳажми корхоналардан жўнатилган ва ташиш учун бошқа йўллардан (кемачиликдан) қабул қилинган юклар йиғиндисидан ҳосил бўлади. Бу юклар мазкур йўлга (кемачиликка) тушириш учун келтирилиши ёки транзит тарзида яна йўлда давом этиши мумкин.

Транспорт корхоналарининг иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш режаларида юк ва пассажирлар ташиш режаларига қўшимча равишда ишлаб чиқариш қувватларини, автомобиль йўллар ва энг муҳим объектларни ишга тушириш, транспорт воситалари, кемалар ва бошқа моддий-техник ресурслар асосий турларини етказиб бериш ҳажми каби кўрсаткичлар аниқланади.

Бундан ташқари, ҳисоб-китобли қуйидаги техник-иқтисодий кўрсаткичлар — меҳнат ва ижтимоий ривожланиш режаси, натурал кўрсаткичларда (ёки

даромадларда) ҳисобланган меҳнат унумдорлиги бўйича топшириқ ва шу кабилар тармоқ иқтисодиёти фанида ўрганиладиган меъёрлари ҳам аниқланади.

Транспортнинг ҳар қайси туридаги ташишларни режалаштириш айрим тафовутларга эга бўлиб, бу тафовутлар ташиш жараёнини уюштириш хусусиятини, ташиш шароитини акс эттиради ва ҳоказо.

Дарё транспортида ташишларнинг умумий ҳажмидан нефть ва нефть маҳсулотлари ва қуруқ юклар (минерал қурилиш материаллари, кимёвий юклар, мева ва сабзавотлар, туз) ажратилиб белгиланади.

Автомобиль транспортидаги номенклатура асосий оммавий юкларни ўз ичига олади. Ташиш учун ихтисослаштирилаётган автомобиллар талаб қилинадиган юклар (нефть ва нефть маҳсулотлари, пахта ҳам ашёси, сут, мол, цемент ва ҳоказо) алоҳида ажратилиб белгиланади.

Транспортнинг ҳар қайси туридаги ташиш режалари кўрсаткичлари тизимида ҳам тафовутлар бор.

Темир йўл транспортидаги ташишларни режалаштиришда айрим темир йўл бўлинмалари бўйича юк жўнатишдан ташқари, юкларни қабул қилиш ва топшириш, шунингдек ташиб келтириш ва ташиб кетиш, маҳаллий алоқа ва транзит ташиш ҳажмлари ҳам режалаштирилади. Шу кўрсаткичлар асосида йўналишлар ва йўллар бўйича юк оқимлари, йирик транспорт узелларидаги юк оқимларининг ажратилиши белгиланади, қўшни йўл, бўлим ва бошқалар ўртасидаги ҳар қайси туташ жойлар бўйича юклар ва вагонларни қабул қилиш ҳамда топшириш ҳажмлари аниқланади.

Дарё транспортида ташишлар режаси алоқа йўллари турлари (ҳаракат техникаси) бўйича ишлаб чиқилади, нефть ва нефть маҳсулотлари ва қуруқ юклар бўйича ташишлар ажратилади.

Қувур орқали юборғич транспортида ташишлар режаси ҳар бир нефтегаз юборғич бўйича "Ўзбекистон Миллий нефтегаз холдинг компаниясига тегишли ҳудудий бошқармалар бўйича тузилади. Тонналарда ва тонна-километрларда қуйиш режасининг асосий кўрсаткичлари ҳисобланади. Бу кўрсаткичлар товар-транспорт баланси асосида ишлаб чиқилади. Бу баланс нефть ва газ ташиш учун

транспортнинг бошқа турларидан самарали фойдаланишни ҳисобга олган ҳолда ҳар қайси нефть казиб чиқариш ва қайта ишлаш корхонаси бўйича тузилади.

Ҳаво транспортидаги юкларнинг катта қисми тегишли юк жўнатувчилар томонидан аэропортлар бошқармаларига бевосита буюртма бериш орқали ташилади. Юкларнинг бир қисми илгари тузилган шартномалар асосида ташилади.

5.3.Таъминот жараёнларини бошқаришда ишлаб чиқариш ресурсларини тежаш кўрсаткичлари

Транспортнинг барча турларида (бутун иқтисодиёт бўйича бўлганидек) қуйидаги ташиш режалари ишлаб чиқилади: макроистикболли режалар(анча узок даврларга мўлжалланган башоратли режалар); жорий режалар (йил чоракларига бўлинган йиллик режалар); шунингдек илдам режалар (ойларга бўлинган квартал режалар, ойлик режалар ва анча қисқа муддатга мўлжалланган топшириқлар). Эндиликда барча транспорт турларида ташишларни комплекс макроистикбол режалаштиришнинг илмий асосланган услубини яратиш керак.

Юк ташиш ҳажмларини истикбол (5...10) йиллик ва йиллик (йил чоракларига бўлинган ҳолда) режалаштиришда Ўзбекистон Ҳукуматининг мамлакат иқтисодиёти юклари ва пассажирлар ташишни режалаштиришни ташкил этишни ҳамда транспорт корхоналари ва ташкилотлари иши самарадорлигини оширишга таъсирини яхшилаш тўғрисидаги қарорига амал қилмоқ зарур. Бу қарор "Ўзбекистон темир йўллари" Давлат акционерлик компанияси, "Ўзбекистон ҳаво йўллари" компанияси, "Ўзбек нефтегаз" холдинг компанияси қувур орқали юборғич бўлинмаси, Тошкент шаҳар, вилоятлар ҳамда Қорақалпоғистон республикаси автомобилларда ташиш уюшмалари (Қорақалпоғистон, Хоразм ва Сурхандарё уюшмаларига дарё транспорти ҳам киргизилган) транспортлари билан юк ташишларни режалаштиришга тааллуқлидир.

Барча транспорт турларида юк ташишларни режалаштиришнинг ягона тизимини яратиш шу билан боғлиқки, эндиликда ташишларнинг катта ҳажмини

(юк обороти бўйича) темир йўл транспорти билан бирга бошқа транспорт турлари томонидан ҳам бажарилмоқда. Масалан, 2000 йилда автомобиль транспортининг юк обороти барча турдаги транспортлар умумий юк оборотининг 36,7 фоизига яқинини ташкил қилди.

Транспорт-иқтисодий баланси тавсифи:

Танспорт-иқтисодий баланс — хом ашё, ёнилғи, материаллар, айрим турдаги ресурсларнинг ҳисобот ёки режалаштирилган даврда жойлашуви, шунингдек уларга мамлакат иқтисодиёти тармоқлари, минтақалар, корхоналар бўйича талабни акс эттирувчи кўрсаткичлар тизимидир. Ресурслар ва уларга бўлган талабни таққослаш бу ёки у маҳсулот камчил ёки ортиқча бўлган минтақалар (жойлар)ни аниқлаш имконини беради.

Маҳсулот камчил минтақаларни ортиқча маҳсулотли минтақаларга ҳар қайси туман ёки жой бўйича ресурсларга талаб тўла балансланганлигини ҳисобга олинган ҳолда бириктириб қўйиш, ташишлар ҳажмини, юк оқимлари ва юк обороти миқдорини ҳамда йўналишларини белгилаш, шунингдек уларни транспорт турлари ва йўналишларига кўра оқилона тақсимлаш учун асос ҳисобланади.

Транспорт-иқтисодий баланс туманлар ёки жойлар ва истеъмолчилар бўйича тақсимланадиган бирон маҳсулот ресурслари белгиланадиган моддий баланс билан бевосита боғлангандир. Шундай қилиб, маҳсулот ўрнини ўзгартириш ёки ташиш моддий баланс томонидан олдиндан белгиланган бўлади ва у моддий-техника таъминоти ҳамда юк обороти режалари орқали реализағия қилишнинг зарур шарти ҳисобланади.

Юкларнинг келиб тушиш ҳажмлари мазкур корхона, тармоқ ёки туманнинг хом ашёга, ёнилғига ва бошқа маҳсулотга бўлган талабини ҳисобга олиш асосида аниқланади. Истеъмол ва юкларнинг келиб тушиш ҳисоб-китоблари заҳираларнинг истеъмол жойларидаги ҳаракатини акс эттириши, истеъмолни қоплаш манбаларини кўрсатиши керак ва ҳоказо.

Балансли ҳисоб-китоб натижасида йирик корхоналар, хўжалик тармоқлари, туманлар, вилоятлар, Қорақалпоғистон республикаси бўйича етказиб

бериш учун ресурслар ҳамда маҳсулотнинг бу ёки у турига бўлган талаблар аниқланади.

Шундай қилиб, ташиш ҳажмларини тўғри белгилаш учун мавжуд ресурслар ва талабларни истемолчиларга баланслаш ва айрим маҳсулот турлари, иқтисодий тармоқлари, туманлар, вилоятлар, Қорақалпоғистон республикаси (қўйилган вазифага боғлиқ ҳолда) бўйича қўшма транспорт-иқтисодий баланс (шахматчаси) тузиш ҳамда ташишларни транспорт турлари бўйича оқилона тақсимлаш белгилаб берилган.

Қўшма транспорт-иқтисодий баланс маҳсулот ресурслари ва унинг ҳар қайси жой бўйича истемол қилиниши, шунингдек у қаердан, қаерга ва қандай ҳажмда келтирилиши кераклиги тўғрисида яққол тушунча беради. Сўнги вазифани, яъни қаердан ва қанча келтириш маъқуллигини тўғри ҳал этиш қўшма баланс тузишдаги энг мураккаб ишларидан бири ҳисобланади, чунки маҳсулот жўнатиш ва етказиб бериш жойлари сони бҳлмаган тақдирда ҳам уларни ҳзаро бириктириш имкониятининг хилма-хил вариантлари пайдо бўлади. Ўнлаб жойлардан жўнатиладиган ва юзлаб жойларда қабул қилиб оладиган юклар бўйича ўзаро бириктириш имкониятининг турлари ғоят даражада кўп бўлади. Математик усуллар ва электрон-ҳисоблаш машинаси (ЭҲМ) ёрдами билангина таққослаш ва энг қулай вариантни танлаб олиш мумкин. Ҳозир кенг равишда бўлмаса-да, бир қанча транспорт ташкилотларида шундай қилинмоқда

Транспорт баланси маълумотларида транспорт режасининг ҳамма элементларини – юк жўнатиш, келиб тушиш, ташиб киритиш, ташиб кетиш, транзит, йўллараро корреспонденциялар ва юк оборотининг умумий ҳажмларини ҳисоб-китоб қилиш учун керакли дастлабки ахборот бҳлади. Транспорт-иқтисодий баланс тузиладиган юк, ҳисоб-китобларнинг зарур аниқлиги, ҳудудий бирликларнинг тарқоқлиги, оптималликнинг қабул қилинган мезони ва бошқа шарт-шароитларга боғлиқ ҳолда ташишларнинг оптимал режаларини математик усуллар ҳамда электрон-ҳисоблаш техникаси ёрдамида ишлаб чиқиш учун алгоритмлар белгиланади.

4. Юк ташиш режаларини ишлаб чиқиш

Узоқ даврга мўлжалланган башоратлар ҳар хил транспорт турлари фаолиятини мувофиқлаштирилган равишда режалаштиришнинг асоси ҳисобланади. Мавжуд транспорт тармоғидаги ташишларни мувофиқлаштиришнинг йил чоракларига тақсимланган йиллик режалаштирилишидир.

5.3- расм. Етказиб бериш жараёнининг боскичлари ва бошқарилиши

Юк ташиш йиллик режаларининг лойиҳалари юк жўнатувчиларнинг тегишли компаниялар ва концернларга ҳамда айна вақтда Ўзбекистон миллий темир йўл компанияси, дарё кемачилиги ва автомобилларда ташиш уюшмалари ҳамда Ўзбекистон ҳаво йўллари миллий авиаккомпаниясига тақдим этадиган буюртмалари асосида ишлаб чиқилади. Бир қанча корхоналар (уюшмалар, концернлар ва ҳоказо)ни бирлаштирувчи ҳудудий ташкилотлар мавжуд бўлганида буюртмалар ва юк ташиш режалари лойиҳалари шу ташкилотлар орқали тақдим этилади.

Шундай қилиб, ташиш режасининг барча кўрсаткичлари компания (уюшма)ларда ва айрим вақтда транспорт ҳудудий уюшмаларида жам бўлади. Бу режалар ва буюртмалар иқтисодий жиҳатдан асосланганлигини текшириш юк ташиш режаларини ўзаро келишиб олиш имкониятини яратади.

Йиллик режалар лойиҳалари билан бир вақтда барча юк жўнатувчилар транспорт техник воситаларидан фойдаланишни яхшилаш тадбирлари режасини ва норағионал ташишларга барҳам беришга қаратилган таклифларини тақдим этадилар.

Ташишнинг йиллик режаларини ишлаб чиқишда уларни рационализациялаш иши нормал ташишларнинг ишлаб чиқилган схемалари ҳисобга олинган ҳолда, режа, таъминот-сотиш ташкилотлари ва юк жўнатувчи компаниялар томонидан амалга оширилади. Бу ишда транспорт компанияси, уюшмалари ва уларнинг худудий корхоналари фаол ролқ ўйнайди. Истиқболли режалаштиришда бу мақсад учун одатда лойиҳалаш ва илмий-тадқиқот институтлари бажарадиган махсус ҳисоб-китоб ишлари ўтказилади.

Ташишни квартал бўйича режалаштириш кварталларга бўлинган ва тасдиқланган йиллик режа ҳамда юк жўнатувчиларнинг аниқланган буюртмалари асосида амалга оширилади. Бунда туманлар бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш режаларида аввал тасдиқланган режаларга нисбатан содир бўлган ўзгаришлар ҳисобга олинади.

Квартал режаларда шунингдек юк ташиш бўйича ҳукумат қарорларида кўзда тутилган айрим қўшимча топшириқлар ҳам ҳисобга олинади.

Барча транспорт турлари учун бир хил бўлган йиллик режаси ишлаб чиқиш тартибидан фарқли ўлароқ, квартал бўйича режалаштириш ҳар бир транспорт тури учун айрим хусусиятларга эга. Масалан, темир йўл транспортида режа ишлаб чиқишда юклар марказий тарзда режалаштириладиган ("Ўзбекистон темир йўллари" Давлат акционерлик компанияси) ва жойларда (йўлларда) режалаштириладиган турларга ажратилади.

Зарур ҳисоб-китоб билан асосланган режалаштиришнинг барча босқичларида ташиш учун тузилган режа-буюртмаларда қуйидагилар кўрсатилади:

-темир йўл транспорти бўйича—йиллик ва йил чораги режалари учун ўртача бир суткалик ташишларнинг тонналар ва вагонлардаги ҳажми ҳамда юк жхнатиш темир йўл бўлимлари номи;

-кенгайтирилган ойлик режалар учун—етказиб келтириш темир йўл бўлимлари номи, маҳаллий алоқа йўлларида эса етказиб келтириш бекатлари номи ҳам кўрсатилади;

-дарё транспорти бўйича—ташишларнинг тонналардаги ҳажми, уюшмалар номи ва жҳнатиш ва етказиб келтириш жойлари;

-автомобиль транспорти бўйича—ташишларнинг тонналардаги ҳажми, жҳнатиш ва етказиб келтириш жойлари номлари;

-ҳаво транспорти бўйича—ташишларнинг тонналардаги умумий ҳажми, жҳнатиш ва етказиб келтириш жойлари.

Тўғридан-тўғри ва аралаш ташиш алоқа йўлларида, яъни икки ёки бир неча (иккита) транспорт турлари иштирокида юк ташишни режалаштириш тегишли турдаги юкларни ташишнинг умумий режаси ҳисобига амалга оширилади.

Ташқи савдо обороти режалари бўйича экспорт-импорт юклар ташиш ишларини бажаришда темир йўл транспорти ҳзаро, айниқса аниқ ҳаракат қилиши лозим. Экспорт юкларини ташиш режаси бу ёки у турдаги маҳсулотни ташиш умумий режасининг узвий қисмидир. Бундай ташишлар тегишли чет эл темир йўллари билан албатта келишиб олиниши керак.

Ташиш режаларида, одатда, юк ортиб жҳнатиш йил чорақлари ва ойлар бўйича нисбатан бир маромда олиб борилиши кҳзда тутилади. Лекин бунда маҳсулот етказиб бериш албатта чет эл давлатлари билан тузилган шартномалар ва келишувларда кҳзда тутилган муддатларда амалга оширилиши керак.

Экспорт юклар ташишни режалаштириш темир йўл транспорти Ўзбекистон Республикаси Ташқи савдо вазирлиги режа буюртмалари асосида амалга оширилади. Режа-буюртмаларда режалаштирилаётган йўл учун ташишларнинг умумий ҳажми, юк турлари, чет элга жҳнатиш ва етиб келиш бекатлари ҳамда портлари бўйича тақсимланиши кўрсатилади. Чегара бекатлари орқали келиб тушадиган импорт юкларни темир йўл транспортида ташишни режалаштириш Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо вазирлиги буюртмалари асосида амалга оширилади.

Ташиш ишларини оқиллаштириш муҳим аҳамиятга эгадир. Ташиш ишларини оқиллаштириш дейилганда истеъмолчиларни етказиб берувчиларга бириктиришни оптималлаш, ишлаб чиқаришни жойлаштиришда транспорт воситаларини тўғри ҳисобга олиш, бутун транспорт жараёнини такомиллаштириш тушинилмоғи керак. Ташиш ишларини оқиллаштириш транспортга қилинадиган харажатларни тежашнинг энг катта резерви ҳисобланади. Олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, истеъмолчи жойларни ишлаб чиқариш жойларига бириктириб қўйишдаги камчиликлар туфайли ҳтказиладиган ортиқча ташишлар юклар турига қараб 2 дан 20 фоизгача миқдорини ташкил этади.

Ташиш ишларини илдам режалаштиришда, оқиллона бҳлмаган, жумладан, қарама-қарши ва ортиқ даражада олис ташишларга барҳам беришда айрим юклар учун меъёридаги юк оқимларининг олдиндан тайёрланган схемалари катта роль ўйнайди.

Ҳозир меъёридаги юк оқимлари схемаларини ишлаб чиқишда математик усуллардан ва электрон-ҳисоблаш техникасидан кенг фойдаланилмоқда.

Корреспонденцияларни, шунингдек юк оқимларини барча транспорт турлари бўйича қамраб олишда схемаларнинг комплектли бҳлишини аниқлаш учун ҳудудий бирликлар масаласини ишлаб чиқиш жуда муҳимдир, чунки схемалар ҳозирча нефть юклари схемалари ҳисобга олинмаган ҳолида фақат темир йўл транспорти бўйича тузилмоқда.

Республикасининг қонун ҳужжатлари ҳамда ҳалқаро шартномаларига мувофиқ айрим товарлар ва транспорт воситаларини Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқиш таъқиқланиши мумкин.

Божхона чегараси орқали олиб ўтиш тақиқланган товарлар ва транспорт воситалари, агар Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида ёки ҳалқаро шартномаларида бу товарлар ва транспорт воситаларини мусодара қилиш назарда тутилмаган бўлса, дарҳол Ўзбекистон Республикасидан ташқарига олиб чиқиб кетилиши ёхуд Ўзбекистон Республикаси ҳудудига қайтарилиши шарт.

Товарлар ва транспорт воситаларини олиб чиқиб кетишни ёки қайтаришни олиб ўтаётган шахс ёхуд ташувчи ўз хисобидан амалга оширади. Товарлар ва транспорт воситалари дарҳол олиб чиқиб кетилмаган ёки қайтарилмаган тақдирда улар божхона органига қарашли бўлган омборга вақтинча сақлаш режими остида жойлаштирилади. Сақлаш муддати уч сутка бўлади, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Товарлар ва транспорт воситаларини божхона чегарасидан олиб ўтишдаги чекловлар халқаро мажбуриятлардан, ички бозорни ҳимоя қилиш зарурлигидан келиб чиққан ҳолда, шунингдек чет давлатлар ва улар иттифоқларининг ҳуқуқни камситувчи ёки Ўзбекистон Республикасининг манфаатларини камситувчи бошқа ҳаракатларига жавоб чораси тариқасида қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланиши мумкин.

Кўрсатиб ўтилган чекловлар жорий этилиши муносабати билан товарларни олиб ўтаётган шахс ёхуд ташувчи қиладиган ҳаражатлар божхона органлари томонидан тўланмайди.

Товарлар ва транспорт воситаларини Ўзбекистон Республикаси божхона чегараси орқали олиб ўтиш жойи ва вақтибожхона органлари томонидан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг божхона чегараси орқали олиб ўтиладиган, шу жумладан товар сифатида олиб ўтиладиган транспорт воситалари божхона органлари белгилайдиган жойларда тўхтатилади. Бу талаб бажарилмаган тақдирда, божхона органлари транспорт воситаларини қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда мажбурлаб тўхтатишга ҳақли. Транспорт воситаларини тўхтатиб туриш муддати ва жойи божхона органлари томонидан ташувчи билан биргаликда аниқланади. Транспорт воситаларини тўхтатиб туриш муддати божхона назорати ва божхона расмийлаштируви манфаатларига зид тарзда қисқартирилиши мумкин эмас.

Транспорт воситаларини тўхтатиб туриш жойларидан жўнатиб юбориш божхона органининг рухсати билан амалга оширилади. Транспорт воситаларининг Ўзбекистон Республикаси божхона

чегарасидан ўтиш жойи ва вақти ташувчи томонидан тегишли божхона органи билан келишиб олинади.

Ўзбекистон Республикаси валютасини ва валюта бойликларини божхона чегараси орқали олиб ўтиш қонун ҳужжатларига мувофиқа амалга оширилади.

Жисмоний шахслар нотижорат мақсадлари учун мўлжалланган товарларни божхона чегараси орқали қонун ҳужжатларида назарда тутилган соддалаштирилган, имтиёзли тартибда олиб ўтишлари мумкин. Товарларнинг нимага мўлжалланганлиги уларнинг хусусиятлари ва миқдорига, товарларни олиб ўтиш такрорланиб туришига қараб, жисмоний шахснинг сафари қандай вазиятда кечаётганлигини ҳисобга олиб белгиланади.

Божхона тўловлари бўйича имтиёзлар берилиб, шартли чиқариб юборилган товарлар ва транспорт воситаларидан, ана шу имтиёзлар нима муносабат билан берилган бўлса, улардан фақат шу мақсадда, ёки божхона органининг бошқа мақсадларда берган рухсати билан фойдаланишга ва уларни тасарруф этишга божхона тўловларини тўлашни ҳамда Божхона Кодексида ва бошқа қонун ҳужжатларида назарда тутилган ўзга талабларни бажаришни шарт қилиб қўйган ҳолда йўл қўйилади.

Назорат учун саволлар:

1.Товар моддий захираларни шакллантиришнинг асосий манбаларини изоҳлаб беринг.

2. Товар моддий захираларнинг ҳаракати ва улардан фойдаланиш ҳисоби аудитини тушунтиринг.

3. Меъёр тушунчаси. Моддий ресурслар харажатларини меъёрлаш усулларини изоҳлаб беринг.

4.Таъминот жараёнларини бошқаришда ишлаб чиқариш ресурсларини тежаш кўрсаткичларини кўрсатиб беринг.

5.Товарлар ва транспорт воситаларини Ўзбекистон Республикаси божхона чегараси орқали олиб ўтиш чора-тартибларини тушунтириб беринг.

6-мавзу. Таъминот жараёнини бошқаришда ахборотлар тизими

РЕЖА:

6.1.Ўзбекистон Республикасида ахборот-коммуникация технологияларининг иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамияти.

6.2. Тўминот жараёнларини бошқаришни амалга оширишда маълумот ва хабарларнинг турлари. Биринчи даражали ва иккинчи даражали маълумотлар ва уларнинг манбаи.

6.3.Ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш борасида олиб борилган лойиҳалар кўлами ва уларнинг натижалари

6.4.Мамлакатимизда халқаро логистика марказларини ривожлантиришда ахборот технологияларининг ўрни.

6.1.Ўзбекистон Республикасида ахборот-коммуникация технологияларининг иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамияти

Ҳозирги кунда мамлакатимизда ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантиришга кенг эътибор қаратилмоқда. Натижада республикамиз 2019 йилда мобил алоқанинг ривожланиш бўйича дунёдаги ўнта етакчи мамлакат қаторига қўшилди. 2018 йилда 2039,6 миллиард сўмлик алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари кўрсатилди. Бу кўрсаткич 2017 йилга нисбатан 129 %ни ташкил этди.

Мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотида алоқанинг улуши 12,4 %га тенг бўлди.

2017 йилда Ўзбекистон Республикасида мобил алоқа хизматидан фойдаланувчилар сони 2000 йилга нисбатан 200 баробар ошди. Ҳозирда улар сони 19 миллиондан ортиқдир. Ўн йил аввал мамлакатимиз аҳолисининг ҳар минг нафарига 4 донадан кам мобил телефон тўғри келар эди. Эндиликда бу кўрсаткич 600 донадан ошди.

Шунингдек, мамалакатимизда рақамли телефонлардан фойдаланувчилар ва рақамли телефон станциялар сони ортиб бормоқда. 2010 йилга келиб Тошкент, Самарқанд ва Наманган вилоятларида рақамли телефон станцияларнинг сони мос равишда 112, 108 ва 90 тани ташкил этмоқда. Андижон, Сурхондарё ва Жиззах вилоятларида рақамли телефон станцияларининг сони республикаимиз бўйича энг оздир. Жиззах вилоятида жами 35 та, Андижон ва Сурхондарё вилоятларида эса жами 45 та рақамли телефон станциялари мавжуд.

1-жадвал

**2017-2018 йилларда алоқа ва ахборотлаштириш
хизматларининг ортиши**

	Рақамли АТС (дона)			Ҳар 100 аҳолига тўғри келувчи рақамли телефонлар		
	2017 йил	2018 йил	Ўсиш суръати	2017 йил	2018 йил	Ўсиш суръати
Республика бўйича	450	1008	224%	5,7	6,8	119%
ҚҚ Республикаси	26	61	235%	4,74	4,92	104%
Андижон	27	45	167%	4,19	4,64	111%
Бухоро	41	81	198%	7,39	7,57	102%
Жиззах	17	35	206%	2,12	2,42	114%
Қашқадарё	23	83	361%	1,89	2,15	114%
Навоий	23	54	235%	7,09	7,59	107%
Наманган	30	90	300%	3,98	4,4	111%
Самарқанд	35	108	309%	3,94	4,27	108%
Сурхондарё	10	45	450%	1,30	2,65	204%
Сирдарё	27	46	170%	5,70	6,02	106%
Тошкент	53	112	211%	4,93	5,14	104%

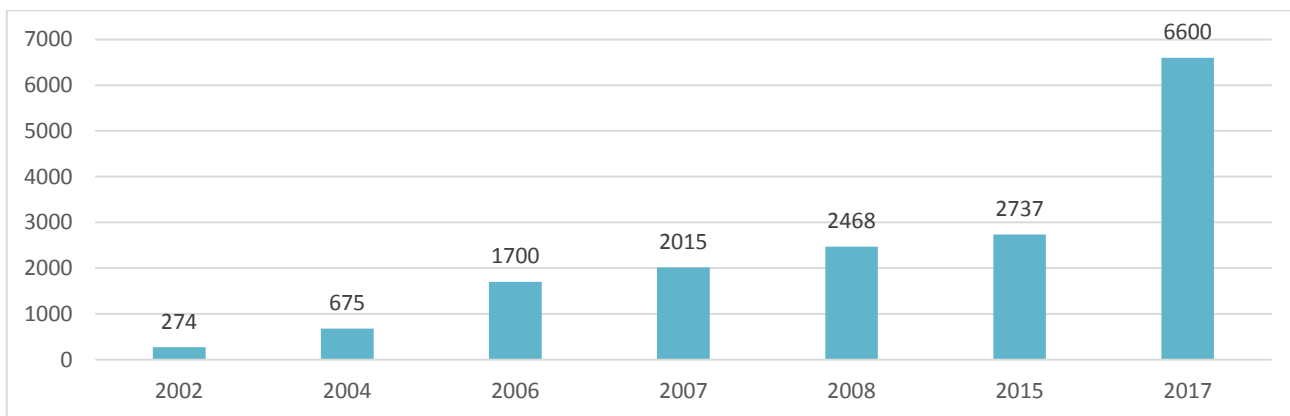
Фарғона	38	76	200%	4,15	4,28	103%
Хоразм	27	78	289%	4,49	4,59	102%
Тошкент шаҳри	73	94	129%	14,48	28,47	197%

Юқоридаги жадвалда кўриниб турганидек, республика бўйича 2017 йилда жами 450 та рақамли телефон станциялари мавжуд бўлса, 2018 йилга келиб ушбу кўрсаткич 1008 тани ёки ўша йилга нисбатан 224 %ни ташкил этди. Ушбу ҳолат рақамли телефонлардан фойдаланувчилар сонини ортишига олиб келди. Яъни 2017 йилга нисбатан 2018 йилда рақамли телефонлардан фойдаланувчилар сони 119 %га ўсди. Ҳар 100 кишига 2017 йилда 5,8 та рақамли телефон тўғри келган бўлса, 2018 йилда бу кўрсаткич 6,8 тани ташкил этди. Тошкент шаҳрида ушбу кўрсаткич энг юқори, яъни 28,47 тани, энг паст кўрсаткичлар, яъни Жиззахда 2,45 тани Қашқадарёда 2,15 тани ва Сурхондарёда 2,65 тани ташкил этди.

Мамлакатимизда рақамли ва кенг форматли телевидениега тўлиқ ўтиш бўйича ишлар бошлаб юборилди. Ушбу жараён 2019 йилда ниҳоясига етказилиши режалаштирилган.

Республикаимизда замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан, жумладан Интернет тармоғидан фойдаланиш жадал ривожланиб бормоқда. Дунё ахборот ҳамжамиятига тенг ҳуқуқли аъзо сифатида кўшилиш, етакчи мамалакатлар билан ўзаро ахборот аламашиш, ахборот ресурсларидан тенг ҳуқуқли шерикчилик асосида фойдаланиш албатта иқтисодиётимизни ривожланишига янгича туртки беради.

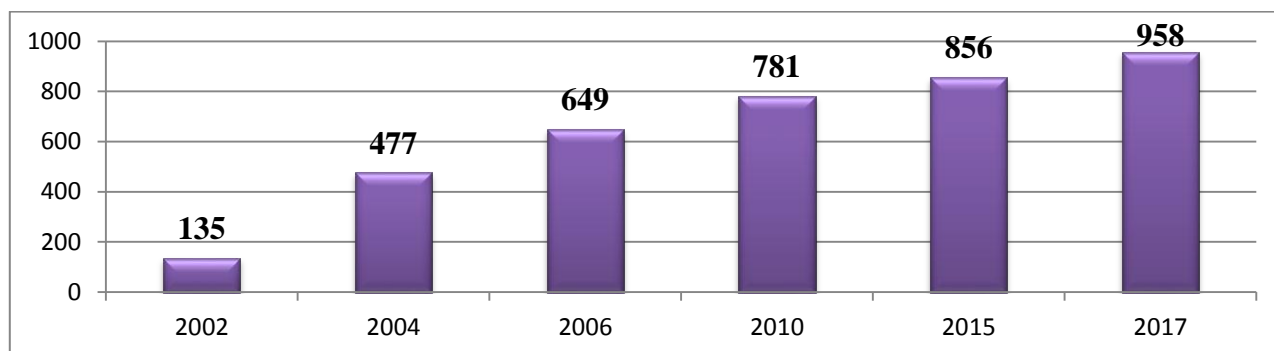
2016 йилда мамлакатимизда интернет хизматидан фойдаланувчилар умумий сони 6,6 миллион кишидан ошди. 2017 йилда ҳар минг кишига интернетдан фойдаланувчилар сони 96,8 тани ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2018 йил якунларига кўра 230 тадан зиёдрокни ташкил этди. Интернетдан фойдаланувчилар сонини ортиши ўз навбатида республикаимизда ахборот-коммуникация соҳасини жадал ривожлантириш бўйича олиб борилаётган ишлар ва кўрилаётган чора-тадбирлар натижасидир.

4-расм. Интернетдан фойдаланувчилар сонининг йиллар бўйича ўзгариш динамикаси (минг киши ҳисобида).

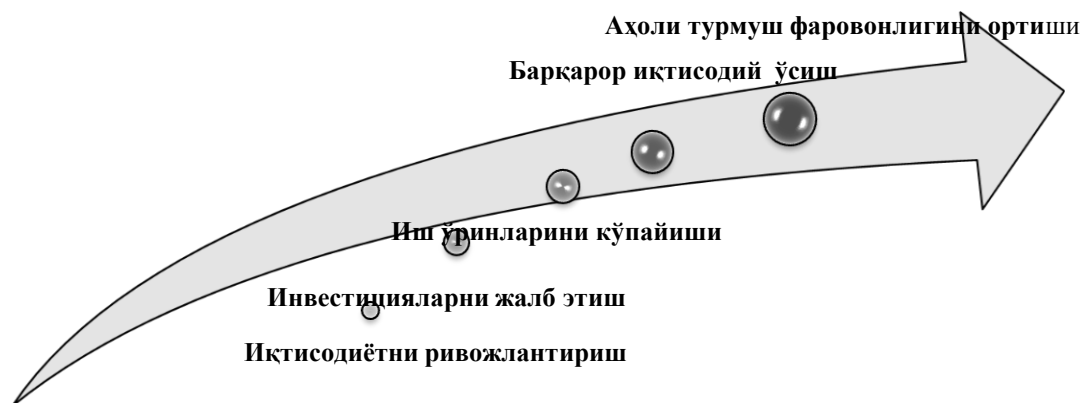
Манба: Давлат Статистика Кумитасининг маълумотлари асосида тайёрланган.

Айни вақтда интернет хизматини кўрсатиш тарифларини босқичма-босқич камайтириб бориш ҳисобидан ундан фойдаланувчилар учун шароитлар тобора яхшиланмоқда. Хусусан, 2010 йилда бу борадаги тарифлар 20 фоизга пасайтирилганини алоҳида қайд этиш керак.

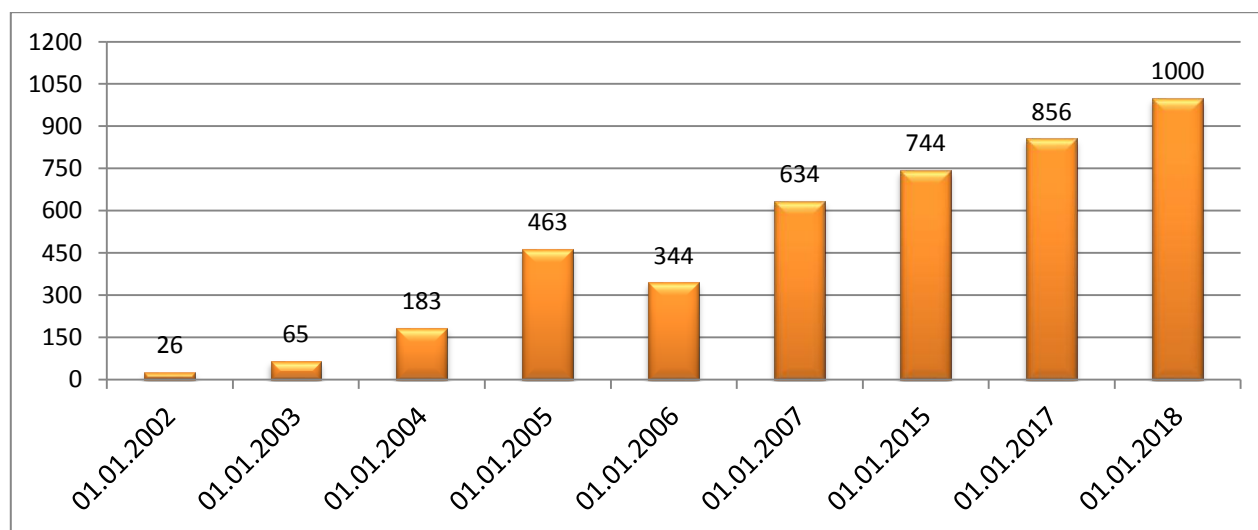
5-расм. Интернет хизмати операторлари ва провайдерларининг умумий сони.

Бу ўринда шунини таъкидлаш лозимки, ахборот-коммуникация технологияларининг кенг равишда жорий этилиши нафақат бу соҳада хизматлар кўрсатиш даражасининг ортишига, балки шу билан бирга инвестицияларнинг кенг жалб этилишига ва янги иш ўринларининг яратилишига, мамлакат иқтисодиётининг ри вожланиши ва барқарор ўсиш суръатларига эришишга ҳамда, энг муҳими, барча ислохотларимизнинг пировард мақсади – аҳоли турмуш фаровонлигининг ортишига олиб келади (6-расм).

6-расм. Ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш

Кейинги йилларда интернет тармоғидан фойдаланувчилар сонининг кескин ошиши интернетдан умумий фойдаланиш пунктлари сонининг ортишига олиб келди. 2012 йилда республикаимиз бўйича бор-йўғи 26 та интернетдан умумий фойдаланиш пунктлари мажуд бўлса, 2017 йилда уларнинг сони 856 тани ташкил этди. 2018 йилда эса улар сони 1000 та етди. Ушбу кўрсаткич 2018 йилга нисбатан 116,8 %ни ташкил этди.

7-расм. Интернет тармоғидан умумий фойдаланиш пунктларининг сони

Шуниси эътиборга лойиққи, ахборот-коммуникация технологияларини ривожланиши мамлакатимизда электрон имзони жорий этилишига, шунингдек бу соҳанинг ҳуқуқий-меъёрий асосларининг яратилишига сабаб бўлди. 2018 йилда электрон имзони қайд этиш марказлари сони 6 тага етди. Шундай марказларни

ташқил этилиши ва йилдан-йилга сонини ортиши электрон имзодан фойдаланиш имкониятларини кенгайтиради ҳамда электрон хужжат айланишини осонлаштиради.

Электрон хужжат - электрон шаклда қайд этилган, электрон рақамли имзо билан тасдиқланган ҳамда электрон хужжатнинг уни идентификация қилиш имконини берадиган бошқа реквизитларига эга бўлган ахборот.

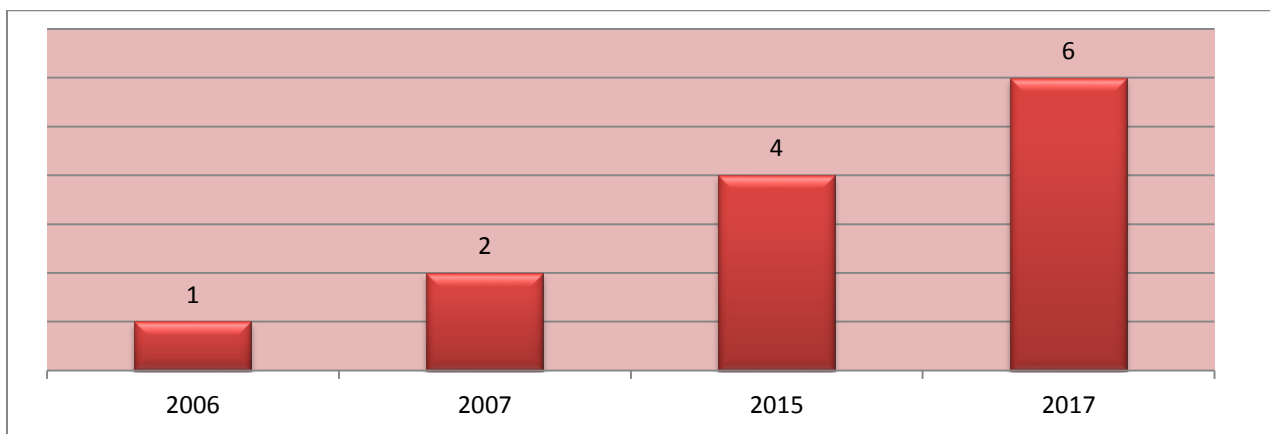
Электрон рақамли имзо - электрон хужжатдаги мазкур электрон хужжат ахборотини электрон рақамли имзонинг ёпиқ калитидан фойдаланган ҳолда махсус ўзгартириш натижасида ҳосил қилинган ҳамда электрон рақамли имзонинг очиқ калити ёрдамида электрон хужжатдаги ахборотда хато йўқлигини аниқлаш ва электрон рақамли имзо ёпиқ калитининг эгасининг идентификация қилиш имкониятини берадиган имзо.

Электрон рақамли имзо - электрон хужжатдаги мазкур электрон хужжат ахборотини электрон рақамли имзонинг ёпиқ калитидан фойдаланган ҳолда махсус ўзгартириш натижасида ҳосил қилинган ҳамда электрон рақамли имзонинг очиқ калити ёрдамида электрон хужжатдаги ахборотда хато йўқлигини аниқлаш ва электрон рақамли имзо ёпиқ калитининг эгасининг идентификация қилиш имкониятини берадиган имзо.

Бундан ташқари электрон имзо учун бериладиган калитлар сони 2016 йилда 25000 тани ташқил этган бўлса, 2018 йилда берилган калитлар сони 50399 тани ташқил этди. 2016 йилга нисбатан бу кўрсаткич 201,5% ни ташқил этган.

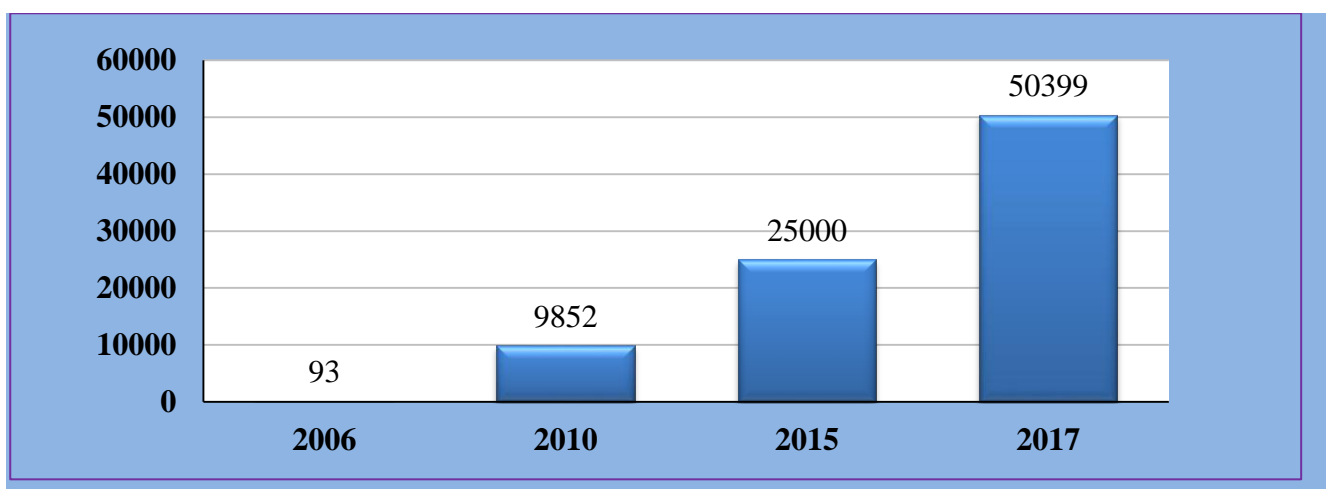
Бундан ташқари электрон имзо учун бериладиган калитлар сони 2016 йилда 25000 тани ташқил этган бўлса, 2018 йилда берилган калитлар сони 50399 тани ташқил этди. 2016 йилга нисбатан бу кўрсаткич 201,5% ни ташқил этган.

Электрон рақамли имзонинг ёпиқ калити - электрон рақамли имзо воситаларидан фойдаланган ҳолда ҳосил қилинган, фақат имзо қўювчи шахснинг ўзига маълум бўлган ва электрон хужжатда электрон рақамли имзони яратиш учун мўлжалланган белгилар кетма-кетлиги.

7-расм. Электрон рақамли имзони қайд этиш марказларининг сони.

Электрон рақамли имзонинг ёпиқ калити - электрон рақамли имзо воситаларидан фойдаланган ҳолда ҳосил қилинган, фақат имзо кўювчи шахснинг ўзига маълум бўлган ва электрон ҳужжатда электрон рақамли имзони яратиш учун мўлжалланган белгилар кетма-кетлиги.

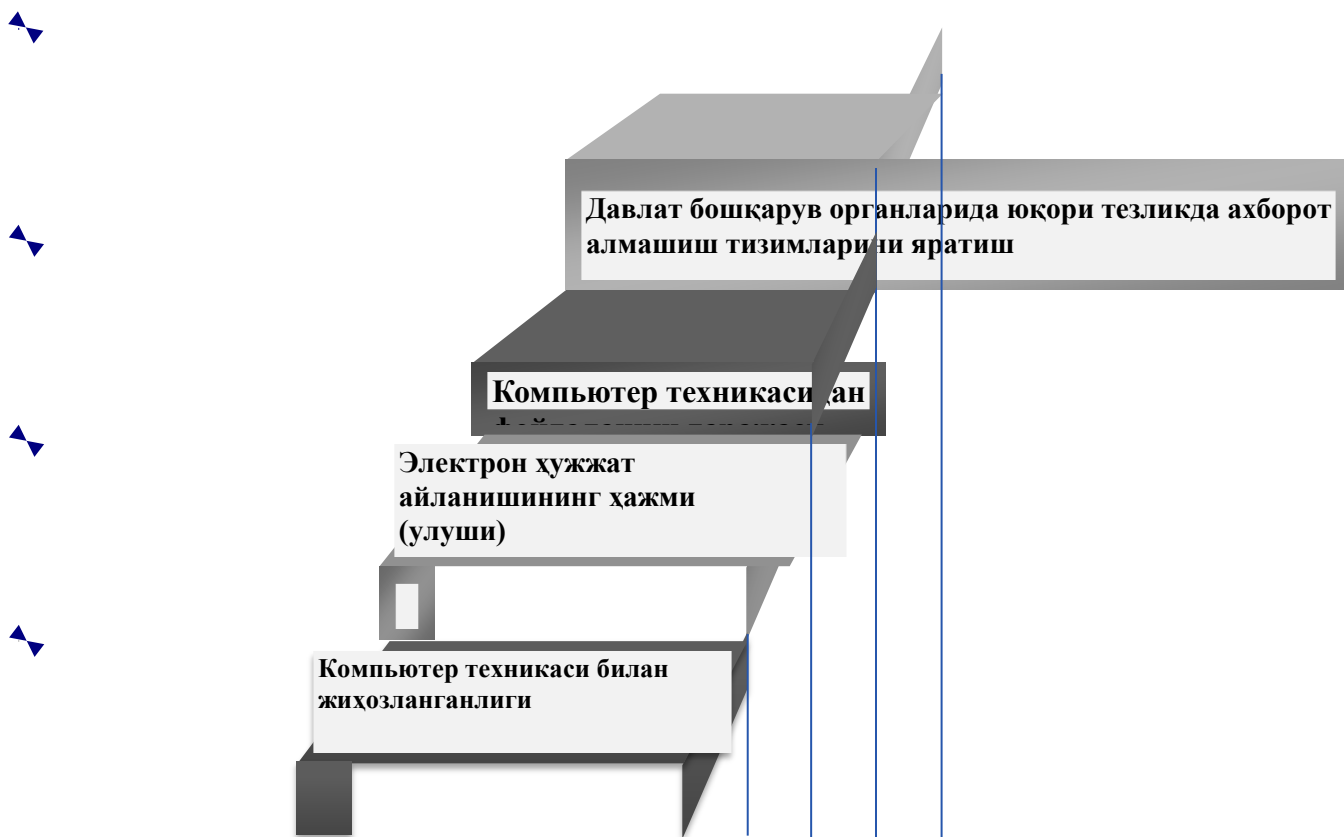
7-расм. Электрон рақамли имзолар учун берилган калитлар сони.

Манба: Давлат Статистика Кумитасининг маълумотлари асосида тайёрланган.

Электрон рақамли имзонинг очик қалити - электрон рақамли имзо воситаларидан фойдаланган ҳолда ҳосил қилинган, электрон рақамли имзонинг ёпиқ қалитига мос келувчи, ахборот тизимининг ҳар қандай фойдаланувчиси фойдалана оладиган ва электрон ҳужжатдаги электрон рақамли имзонинг ҳақиқийлигини тасдиқлаш учун мўлжалланаган белгилар кетма-кетлиги.

Ўзбекистон Республикасида «www.uz» миллий ҳудудида фаол домен номларининг сони йилдан-йилга ошиб бормоқда. 2017 йилда уларнинг умумий сони 7595 тани ташкил этган бўлса, 2018 йилда улар сони 9550 тани ташкил этди. 2017 йилга нисбатан миллий домен номларининг сони қарийб 3 бараварга ортган.

Домен номи-бу интернет-сервери манзилини топишга ёрдам берувчи рамзий ном

9-расм. Ахборот-коммуникация технологияларини давлат бошқарув тизимига жорий этилиш ҳолати.

Ўзбекистонда 2017 йилда давлат бошқаруви органларининг компьютер техникаси билан жиҳозланганлик даражаси ҳар 100 нафар ходимга 68 тани ташкил этди. Давлат бошқарув органларида юқори тезликда ахборот алмашиш тизимлари 81% ни ташкил этган. Давлат бошқарув органлари ходимларининг компьютер техникасидан фойдаланиш даражаси 73% ни ташкил этди. Умумий ҳужжат айланиши ҳажмида электрон ҳужжат айланишининг улуши 22% ни ташкил этган. Бу кўрсаткичлар ўз навбатида ахборот-коммуникация технологияларини давлат бошқарув тизимига жорий этилиши жадал ривожланиб бораётганлигидан далолат беради.

Республикада Интернет тармоғида давлат органлари веб-сайтларидан ўртача фойдалана олиш имконияти кенгайиб бормоқда. 2018 йилнинг 1-чорагига нисбатан шу йилнинг 4-чорагида давлат органлари веб-сайтларидан ўртача фойдалана олиш даражаси 6,5 %га ошган. Бу ўз навбатида ахборот-коммуникация технологияларини давлат бошқарув органлари фаолиятида кенг жорий этилаётганини тасдиқлайди.

2017 йилда Бирлашган миллатлар ташкилотининг ПРООН. ҳисоботида кўра электрон ҳукуматни жорий этишга тайёр мамлакатлар рейтинги аниқланган. Ушбу рейтингдан Ўзбекистон 0,4498 индекс билан 87 ўринни эгаллаган. 2008 йилда ушубу рейтингда Ўзбекистон 109 ўринда эди. Бир йилнинг ўзида Ўзбекистон ушбу рейтинг поғонасида 22 пунктга кўтарилган.

4-жадвал

Электрон ҳукуматни жорий этишга тайёрлик индекси

Рейтинг	Мамлакат	Индекс
1	Корея Республикаси	0,8785
2	АҚШ	0,8510
3	Канада	0,8448
МДХ		

46	Қозоғистон	0,5578
54	Украина	0,5181
59	Россия	0,5136
64	Беларусия	0,4900
80	Молдова	0,4611
83	Озарбайджон	0,4571
87	Ўзбекистон	0,4498
91	Қирғизистон	0,4417
100	Грузия	0,4248
110	Арманистон	0,4025
122	Тожикистон	0,3477
130	Туркменистон	0,3226

Манба: Давлат Статистика Кумитасининг маълумотлари асосида тайёрланган.

6.2.Бошқариш ишини амалга оширишда маълумот ва хабарларнинг турлари. Биринчи даражали ва иккинчи даражали маълумотлар ва уларнинг манбаи.

Моддий оқимларни бошқариш бўйича асосланган қарорни қабул қилиш учун маълум даражадаги билимлар талаб қилинади.

Моддий оқимларни бошқариш, бошқа ҳар қандай объектда бўлгани сингари, иккита қисмдан таркиб топади:

қарор қабул қилиш;

қабул қилинган қарорни амалга ошириш;

Моддий оқимлар билан боғлиқ бўлган бевосита жараёнлардан (юклаш, тушириш, транспорт орқали ташиш ва ҳ.к) ташқари ўз ичига қуйидагиларни олади:

турли хилдаги тижорат жараёнлари бўлиб, улар натижасида томонларнинг оқимларнинг ўтиши ва уларнинг кўрсаткичлари ҳақида қелишувлар вужудга келади;

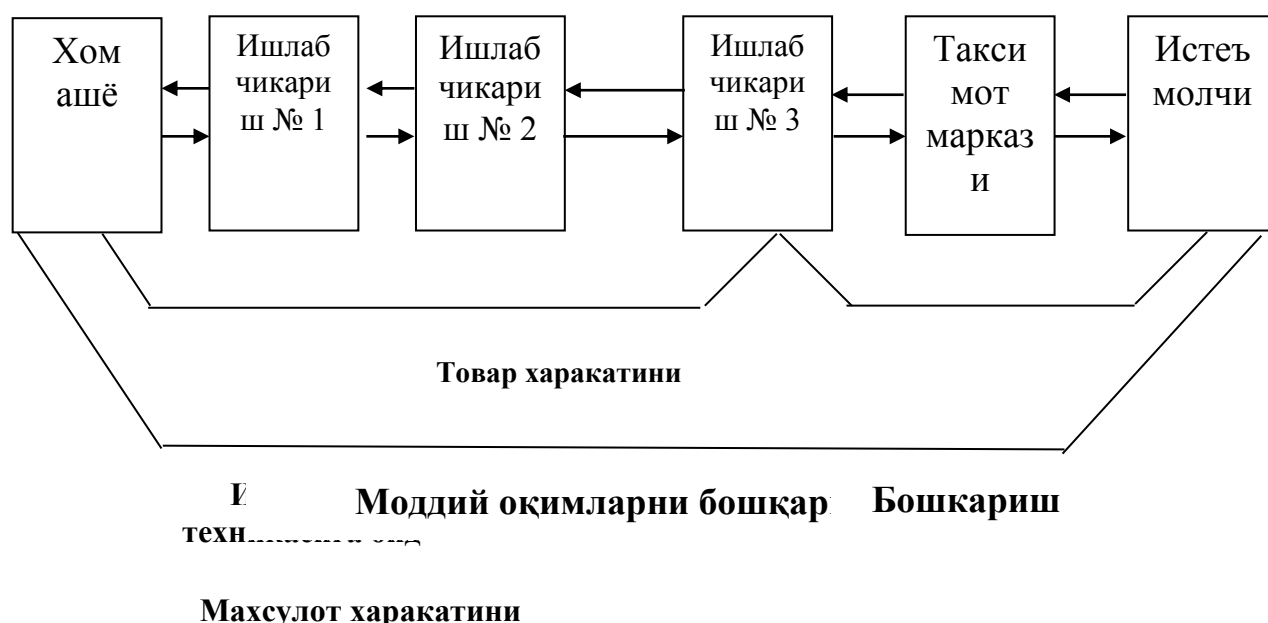
юкларни олувчиларга транспорт экспедицияси хизматининг оқилона шакллари излаб топиш;

моддий оқимларнинг бориши юзасидан оқилона йўлларни, ҳамда уларнинг вақтинчалик тўпланиш ва кўплаб бошқа ишлар юзасидан йўлларни аниқлаш;

Моддий воситаларнинг бошқарилиши ушбу шакл бўйича барча ҳаракатларини катта иккита қисмга бўлиш мумкин:

-биринчи бўлимда ишлаб чиқариш-техникасига оид маҳсулотлар ҳаракатланади;

-иккинчисида халқ истеъмоли буюмлари ҳаракат қилади;

Шартли белгилар

Моддий оқимлар

Ахборот оқими

Расм 1. Моддий ва ахборот оқимларининг тамойиллик шакли

Бундай бошқариш цикллари ишлаб чиқиш бўйича фаолиятлар логистикага оиддир; бинобарин аниқлашларнинг каттагина гуруҳи логистикани фан сифатида ёки илмий йўналиш сифатида талкин қиладилар; логистика ўзаро тартибга солувчи илмий йўналиш бўлиб, моддий оқимларнинг самарадорлигини оширишдаги янги

имкониятларни излаб топиш билан бевосита боғлангандир.

Амалга ошириладиган эҳтиёжлар асосида моддий таъминот захиралар ўз вақтида тўлдирилишини ва уларнинг, материаллар янги келиб тушишигача вужудга келадиган ҳар қандай эҳтиёжни қоплай оладиган даражада ушлаб турилишини назарда тутди. Қўйилган мақсадга биноан қўшимча буюртмаларни бериш вақтини аниқлаш муаммоси ҳал қилинади, буюртма миқдори ҳақида савол қўтарилмайди.

Қўшимча буюртмаларни текшириш турларига ва ҳужжатлаштириш қоидаларига биноан моддий таъминотнинг икки хил услуби ажратилади, улар захираларни бошқариш тизимлари деб аталади.

Бу услублар:

- буюртмаларни ўз вақтида берилишини таъминлаш (захираларни бошқариш тизими, буюртманинг аниқ ҳажми билан);
- зарур тезликни (ритмни) таъминлаш (захираларни бошқариш тизими аниқ даврийлиги билан).

Айтиб ўтилган услублар доирасида бир қанча вариациялар мавжуд, улар омбор захираларини сақлаш соҳасида олиб бориладиган сиёсат билан аниқланади.

Буюртмалар асосида моддий таъминот алоҳида ва бир қанча позициялар бўйича амалга оширилиши мумкин. Бир қанча позициялар бўйича моддий таъминот бир хил вақт оралиқларидан (масалан ҳафталардан) кейин амалга оширилади, бунда берилган давр бўйича келиб тушган аризаларни ҳисобга олган ҳолда битта умумий буюртма шакллантирилади.

Режадаги вазифалар асосида моддий таъминот. Бу услуб материалларга бўлган эҳтиёжнинг детерминант ҳисобига асосланади. Бунда маълум даврда вужудга келадиган бирламчи ва иккиламчи эҳтиёжларни аниқлаш имконини берувчи маҳсулот структураси ҳамда қўшимча эҳтиёжларнинг маълум бўлиши назарда тутилади.

Режадаги вазифалар асосида хом ашё билан таъминлашда буюртмалар ҳажми **нетто эҳтиёждан** келиб чиққан ҳолда аниқланади, бунда режалаштириладиган келиб тушишлар ва омборда мавжуд материаллар миқдори ҳисобга олинади.

Нетто эҳтиёж деб режали давр давомида материалларга бўлган эҳтиёж тушунилади, бунда аксинча мавжуд захиралар ҳисобга олинади. У маълум муддат мобайнида омборда мавжуд захиралар билан брутто эҳтиёж ўртасидаги фарк сифатида аниқланади.

Брутто эҳтиёж деб режали давр мобайнида материалларга бўлган эҳтиёж тушунилади, бунда омборда ёки ишлаб чиқаришда мавжуд захиралар ҳисобга олинмайди. Бу ҳисоб кетма-кетлиги 1-жадвалда кўрсатилган.

1-жадвал.

**Режадаги вазифалар асосида моддий таъминот
(нетто эҳтиёжни аниқлаш)**

№	Кўрсаткичлар	Ҳисобот тартиби.
1.	Бирламчи эҳтиёж	-
2.	Иккиламчи эҳтиёж	-
3.	Қўшимча эҳтиёж	
4.	Умумий брутто эҳтиёж	[кат.1]+[кат.2]+[кат.3]
5.	Омбордаги захиралар	-
6.	Кўзланган захиралар	-
7.	Режалаштирилаётган келиб тушишлар	-
8.	Мавжуд захиралар	[кат.5]-[кат.6]+[кат.7]
9.	Цех захираси	-
10.	Нетто эҳтиёж	[кат.4]-[кат.8]+[кат.9]

Материалларга буюртмалар фақатгина умумий эҳтиёж мавжуд захиралардан ошса берилади.

Материалларга бўладиган эҳтиёжларнинг турлари. Хом ашё ва материалларга бўлган эҳтиёж деб мавжуд буюртмани ёки белгиланган ишлаб чиқариш дастури бажарилишини таъминлаш учун зарур бўлган уларнинг миқдорини маълум муддатга етказилиши тушунилади.

Маълум давр давомида вужудга келадиган материалларга эҳтиёж даврий эҳтиёж деб аталади. У бирламчи, иккиламчи ва учламчи эҳтиёжлардан иборат.

Бирламчи эҳтиёж деб сотишга мўлжалланган тайёр маҳсулотларга, боғловчиларга ва деталларга ҳамда харид қилинадиган эҳтиёт қисмларига бўлган эҳтиёж тушунилади. Бирламчи эҳтиёж ҳисоби математик статистика ва башорат қилиш услублари ёрдамида амалга оширилади, бу услублар кутилаётган эҳтиёжни аниқлаш имконини беради. Эҳтиёжларни нотўғри баҳолаш ёки ноаниқ башорат қилиш хавфи суғурта захирасини ошириш йўли билан қопланади.

Бирламчи эҳтиёж савдо – сотиқ соҳасида фаолият кўрсатаётган корхоналарда моддий оқимларни бошқаришнинг асоси ҳисобланади. Саноат корхоналари учун бирламчи эҳтиёжни иккиламчи ташкил этувчиларга ажратиш лозим.

Иккиламчи эҳтиёж деб тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур бўлган эҳтиёт қисмларга, деталлар ва хом ашёга бўлган эҳтиёж тушунилади.

Мисол .

Мебель фабрикаси ошхона мебели учун столлар ишлаб чиқаради. Столда идиш ювиш мосламаси жойлаштирилади, у ўз ўрнида иссиқ ва совуқ сув крани билан комплектланади.

Идиш ювиш мосламаси ва смесителларга бўлган эҳтиёж иккиламчи деб аталади, чунки у бирламчи эҳтиёж (иш столлари миқдори)дан келиб чиқади. Агар идиш ювиш мосламалари ва смесителлар савдо – сотиқ тармоғига зарур эҳтиёт қисмлар сифатида етказилса, унда бу маҳсулотларга ҳам бирламчи, ҳам иккиламчи эҳтиёжлар ўринли бўлади.

Иккиламчи эҳтиёж ҳисобида қуйидагилар берилиши кўзда тутилади: ҳажм ва муддатлар тўғрисида маълумотларни ўз ичига олган бирламчи эҳтиёжлар; ўзига хослиги ёки қўлланилиши ҳақида маълумотлар; қўшимча етказиб бериш имконининг мавжудлиги; корхонанинг қўл остида бўлган материаллар миқдори. Шунинг учун иккиламчи эҳтиёжларни аниқлаш учун ҳисобнинг детерминант услублари қўлланилади. Агар ўзига хос жиҳатларнинг йўқлиги ёки материалларга бўлган эҳтиёжнинг камлиги натижасида бу услубни қўллаб бўлмаса, у ҳолда хом

ашё ва материаллар ҳаракати ҳақида маълумот асосида эҳтиёжлар башорат қилинади.

Учламчи эҳтиёж деб ишлаб чиқаришни ёрдамчи материалларга ва эскирувчи мосламаларга бўлган эҳтиёжи тушунилади. У иккиламчи эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда материалларни ишлатиш кўрсаткичлари асосида аниқланади (эҳтиёжларни детерминантлар орқали аниқлаш), бунда мавжуд материаллар ҳаракати асосида статистик ҳисоблар олиб борилади ёки экспертли йўналишлар ишлатилади.

Мавжуд харажатлар ҳисобидан келиб чиққан ҳолда материалларга брутто ва нетто эҳтиёжлар ажратилади.

Брутто эҳтиёж деб режали давр мобайнида материалларга бўлган эҳтиёж тушунилади, бунда омборда ёки ишлаб чиқаришда мавжуд захиралар ҳисобга олинмайди.

Нетто эҳтиёж деб режали давр давомида материалларга бўлган эҳтиёж тушунилади, бунда аксинча мавжуд захиралар ҳисобга олинади. У маълум муддат мобайнида омборда мавжуд захиралар билан брутто эҳтиёж ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади.

6.3.Ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш борасида олиб борилган лойиҳалар кўлами ва уларнинг натижалари

Президентимиз Олий мажлисда сўзлаган маърузасида Ўзбекистонда ахборот-коммуникация соҳасини янада жадаллаштиришга алоҳида урғу берилди. Умуман олганда, бу соҳа давлатимизнинг иқтисодий ривожланишида муҳим ўрин тутди ва бу борада аниқ устувор вазифалар белгилаб олинган.

Шунингдек, ҳозирги вақтда халқаро транспорт логистикасининг глобал тармоғида барқарор ўрин эгаллаган “Навоий” аэропорти базасидаги Халқаро логистика марказини янада ривожлантиришни таъминлаш даркор. Жорий йилда “Ўзбекистон ҳаво йўллари” миллий авиакомпанияси мазкур аэропорт оператори бўлмиш “Кореан Эйр” компанияси билан ҳамкорликда ҳаво катновлари

географиясини янада кенгайтириш, аэропорт инфратузилмасини такомиллаштириш ва ҳажми тобора ортиб бораётган юкларни ташиш учун самолётлар сонини кўпайтириш ишларини давом эттириши зарур.

ахборотлаштиришнинг миллий тизимини ривожлантириш:

иқтисодиётни барча тармоқ ва соҳаларида, шунингдек жамият ҳаётида замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш ва жорий этиш;

фукароларни ахборотга оид бўлган эҳтиёжини қондириш;

жаҳон ахборот ресурсларидан фойдаланиш имкониятини кенгайтириш ва жаҳон ахборот ҳамжамиятига кириш учун қулай шароитларни яратиш.

1-расм. Ўзбекистонда ахборот-коммуникация соҳасидаги устувор вазифалар.

Ахборот-коммуникация соҳасини ривожлантириш асносида миллий ахборот тизимини ривожлантириш давлат органлари, идоралар, тармоқлар ва бошқа таркибий тузилмалар орасидаги ахборот алмашинувини яхшилаш, уларнинг интеграция даражасини ва бошқарув самарадорлигини оширишга имкон беради.

давлат органлари ўртасида ахборот тизимларини ўзаро алоқаларини таъминлайдиган меъёрлар, қоидалар ва стандартларни ишлаб чиқиш;

миллий ахборот тизимлари дастурий-техник инфратузилмасини ривожлантириш;

тармоқ, ҳудудий ва миллий ахборот тизимлари доирасида ташкилотлар ахборот тизимларининг интеграциялашувини таъминлаш;

идоралараро ва ички электрон ҳужжат айланиш тизимларини жорий этиш бўйича ишларни мувофиқлаштириш;

давлат интерфаол хизматларини тақдим этиш бўйича ягона технологик қарорни амалга ошириш бўйича техник ёрдам кўрсатиш.

2-расм. Миллий ахборот тизимини ривожлантириш вазифалари.

Манба: 2015-2017 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ва инфратузилмасини ривожлантириш дастурларига (ПҚ-1442, ПҚ-1446) асосида тайёрланган.

Мамлакатимизда 2017 йилда замонавий кенг форматли ва оптик технологияларни жорий этиш асосида телекоммуникация тармоғини ривожлантириш ва модернизация қилиш, 950 километрдан ортиқ оптик толали алоқа тармоғини фойдаланишга топшириш, вилоятлар марказларига маълумотлар узатишнинг транспорт тармоғини кенгайтиришни таъминлаш вазифаси қўйилмоқда. Кўзда тутилган ушбу чора-тадбирларни амалга ошириш ҳисобидан интернетнинг халқаро тармоқларига чиқиш имкониятлари тезлигини 4 баробар ошириш, турғун стационар алоқа орқали интернетдан фойдаланувчилар сонини 3 миллиондан 3,5 миллион нафарга кўпайтириш, кенг форматли телекоммуникация тармоқларидан фойдаланувчилар сонини эса икки баробар ошириб, 100 минггага етказиш лозим.

Ўқув жараёнига кенг форматли коммуникация тармоқлари ва интернет технологияларини жорий қилиш мақсадида Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлигига Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Халқ

таълими вазирлиги билан ҳамкорликда “Электрон таълим” миллий тармоғини барпо этишни ниҳоясига етказиш ҳамда 2017 йилда мамлакатимизнинг барча олий ўқув юрталарини, кейинчалик эса академик лицей ва касб-хунар коллежларини ягона компьютер ахборот тармоғига улашни таъминлаш вазифаси юклатилади.

2018 йилгача мамлакатимизнинг барча ҳудудларида рақамли телевидениега ўтишни таъминлаш бўйича комплекс дастурнинг амалга оширилиши биз учун алоҳида аҳамиятга эгадир. Ушбу лойиҳа доирасида Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлигига 2017 йилда Нукус, Урганч, Андижон ва Қарши шаҳарлари телемарказларида замонавий рақамли узатиш ускуналарини ўрнатиш, аҳолини рақамли форматдаги теледастурлар трансляцияси билан камраб олишни 23 фоиздан 37 фоизга ошириш, шунингдек, “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонасида рақамли телевидение учун махсус мосламалар ишлаб чиқариш қувватини 50 минг донага етказиш вазифаси топширилади. 2018 йилнинг биринчи ярмида Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг медиамарказини Япония ва Германиянинг етакчи компанияларида ишлаб чиқарилган энг замонавий мультимедиа техникаси билан жиҳозлаб, фойдаланишга топширишни таъминланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 15 декабрда ПҚ-1442 сонли Қарори доирасида, 2011-2015 йилларда:

Молиялаштириш манбалари аниқланган лойиҳалар рўйхати бўйича:

- 29,4 млрд. АҚШ доллари қийматига эга 259 та йирик тармоқ лойиҳалари,
- 642,2 млн. АҚШ долларига тенг 1064 та ҳудудий лойиҳаларни амалга

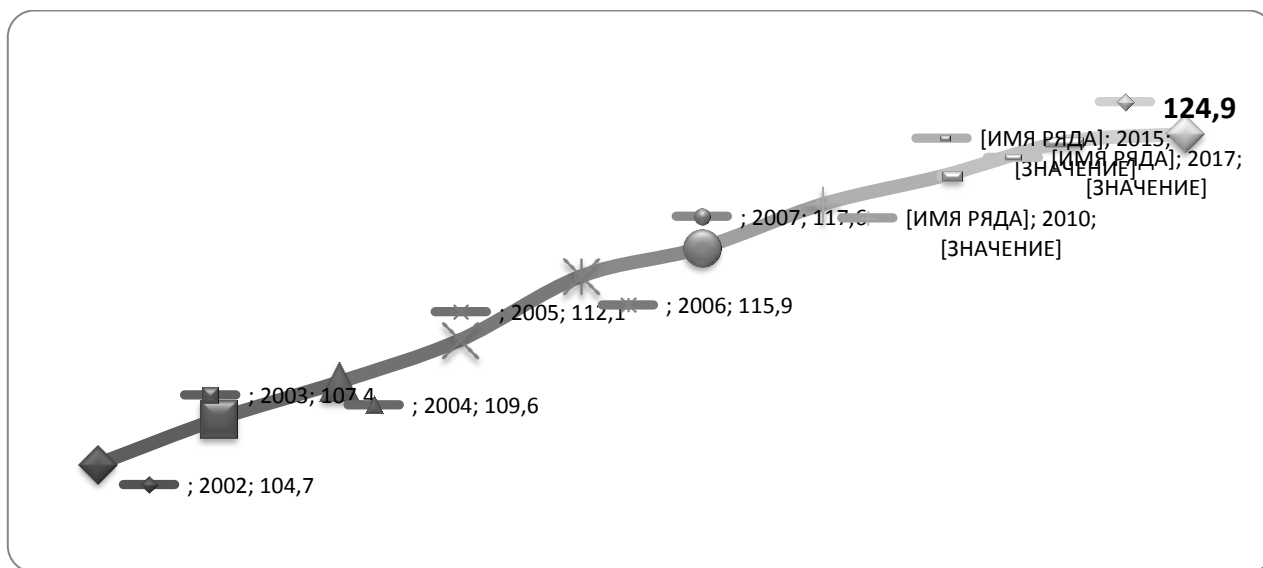
оширилиши режалаштирилган.

2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ва инфратузилмасини ривожлантириш дастурларига (ПҚ-1442, ПҚ-1446) кирган лойиҳаларни амалга оширишнинг тармоқ жадвалларида газ ва сув тармоқларини қуриш лойиҳаларига алоҳида ўрин берилган.

Мазкур лойиҳалар ичида қиймати 2978,6 миллион АҚШ долларига тенг бўлган, йиллик газ ўтказиш қуввати 30 миллиард кубни ташкил этувчи

“Ўзбекистон-Хитой” газ қувурини қуриш лойиҳаси, шунингдек қиймати 15,5 миллион АҚШ доллари ҳажмидаги техник сувни йиғиш ва чучуклаштириш иншоотини қуриш лойиҳаси ва қиймати 81,0 миллион АҚШ доллари ҳажмидаги “Ўзтрансгаз” акциядорлик компаниясининг газ етказиб бериш (транспортировка) тизими бўйлаб технологик алоқа ва бошқарув тизимини таъминланганлигини лойиҳаси алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси саноатини ва инфратузилмасини ривожлантиришда газ таъминоти муҳим аҳамият касб этади. Айниқса йилдан-йилга мамлакатимиз ҳудуди бўйлаб кенг ёйилиб бораётган газ тармоқларининг узунлиги ўсиб бормоқда. 2018 йилда ҳам ушбу газ тармоқларини 1000 км қуриш режалаштирилган. 2014 йилда жами газ тармоғининг узунлиги 124.9 минг км.га етказилган.

3-расм. Газ тармоқларининг ўсиши (минг.км.).

Манба: 2015-2017 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ва инфратузилмасини ривожлантириш дастурларига (ПҚ-1442, ПҚ-1446) асосида тайёрланган.

Инфратузилма, транспорт ва коммуникация қурилишини комплекс ва жадал равишда ривожлантириш борасида амалга оширилаётган ишлар натижасида янги иш ўринларини барпо этилаётгани ва аҳолининг ушбу соҳалардаги бандлигини ошириб бераётгани ҳам ижобий ютуқлардан ҳисобланади.

Аҳоли бандлигини таъминлаш ва янги иш ўринларини ташкил қилиш муаммосини ҳал этиш 2018 йил ва яқин истиқболда мамлакатимизни муваффақиятли ва барқарор ривожлантиришнинг алоҳида устувор йўналиши сифатида эътироф этилиши шубҳасиздир. 2018 йилга мўлжаллаб қабул қилинган ва мамлакатимиз Парламенти томонидан маъқулланган Республика дастурида 950 мингдан ортиқ янги иш ўрнини, асосан, қишлоқ жойларда яратиш кўзда тутилган. Бу иш жойларининг 73 мингдан ортиқ иш ўрни транспорт ва муҳандислик-коммуникация инфратузилмасини жадал ривожлантириш лойиҳаларини амалга ошириш натижасида ташкил этилиши ҳам аҳамиятга моликдир.

6.4. Мамлакатимизда халқаро логистика марказларини ривожлантиришда ахборот технологияларининг ўрни.

Моддий воситалар оқимининг ҳаракат натижалари ахборот оқимларининг ҳаракатини гашкиллаштириш билан бевосита алоқада бўлади. Кейинги ўн йилликларда фақатгина самарали бошқарув имкониятларининг кучли ахборот оқимлари соҳасида амалга оширилиш моддий воситалар оқимини бошқариш юзасидан бевосита масалаларни ҳал этиш имкониятларини кдэатади.

Логистик жараёнлардаги ахборот таркибининг юқори баҳоланиши логистиканинг махсус бўлимини-ахборот логистикасини ажратилишига сабаб бўлди. Бу ердаги тадқиқот объекти ахборотлар тизими бўлиб, улар моддий воситалар отрвдини бошқаришни таъминлайди, кичик жараёнлар бўйича техникалар, ахборот технологияси ва бошқа ахборот оқимларини ташкил қдаштириш билан боғлиқ масалалар бнлан пугуғулланилади.

Умуман олганда бирлашган ахборот тизимларининг афзалликлари куйидагилардан иборатдир:

- ахборотларни алмаштириш тезлиги ортади;
- ҳисоб китобларда хатоликлар сони анча камаяди;
- самараси «қоғозбозлик» ипшарининг ҳажми камаяди;
- аввалда тарқок бўлган ахборот блоклари бирга кўпгаладн;

Логистик ахборот тизимларини ЭҶМ асосларида шакллантиришда маълум принципларга амал қилиши лозим.

1. Аппарат ва дастурли модуллардан фойдаланиш принципи.

Аппарат модуллари дейилганда, радиоэлектрон аппаратнинг уйғунлаштирилган аппаратнинг уйғунлаштирилган вазифа доирасидаги, мустикал буюм сифатида бажарилган бўғини тушунилади.

Дастурни таъминловчи модул деб уйғунлаштирилган, маълум даражадаги мустикал, дастурли қисмни, ҳамда умумий дастур таъминотидага маълум вазифани бажарувчига айтилади.

Дастурли ва аппарат модулларидан фойдаланиш принципларига амал қилиш қуйидагиларга имкон яратади;

-бошқарувнинг турли босқичларида ҳисоблаш техникаси ва дастурлашни таъминлашнинг бир-бирига мослаштиришни таъминланди.

-логистик ахборот тизимининг самарали равишда фаолият кўрсатишини оширади;

-уларнинг қийматини пасайтиради;

-уларни шакллантиришяи тезлаштиради;

2. Тизимни босқичма-босқич барпо этиш имкониятлари принциплари. ЭҶМ асосида таркиб топган логистик ахборот тизимлари, бажарувнинг бошка автоматлашган ривожланадиган тизимлар ҳисобланади. Бу шуни билдирадики, лойиҳалашда автоматлаштириш объектларнинг сонини кўпайтириш имкониятларини доимо назарда тутиш, ахборот тизими вазифаларини ва ҳал этиладиган масалаларни амалга оширилиш таркибини кенгайтиришни назарда тутяш лозим.

Бунда шуни назарда тутиш лозимки тизимни барпо этишнинг босқичларини аниқлаш, яъни биринчи навбатдаги вазифаларни аниқлаш, логистик ахборот тизимининг кейинги ривожланишига ва унинг самарали фаолият кўрсатишга катта таъсир кўрсатади.

3. Учрашув жойини аниқ белгилаш принципи. Учрашиш жойларида моддий воситалар ва ахборот оқимлари корхона айрим бўлинмаларининг ҳуқуқ доираси

ва масъулият чегаралари оркали ёки мустакил ташкилотларнинг чегараларидан ўтади.

Учрашув жойларидаги тўсикларни силлик равишда логистиканинг муҳим вазифаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

4. Ўзига хос талабларнинг аниқ кўлланиш нуктаи назаридан тизимнинг ихчамлик принциплари.

5. «Инсон–машина» муомаласида фойдаланувчилар учун тизимнинг қабул қилиниши принципи.

Ижрочилик ахборот тизимларда моддий воситалар оқимини тезкор бошқариш амалга оширилади.

Бу тизимлар учун айниқса ахборотларни мустаккамлаш ва моддий воситалар оқимининг ўтиш суръати бўйича ишлаш муҳимдир. Бунда вужудга келадиган масалаларни ҳал этиш кўпинча замонавий техника ва йиғишда, ишпатда ва ахборотлари аниқ вақт доирасида бериш тартибдаги геҳнологиялардан фойдаланишдагина ҳал этиш имкониятлари мавжуд бўлади.

1-жадвал

**Ягона ўзаро интеграциялашган ахборот тизимини
шакллантириш амалий чора-тадбирлари**

<p>Экспортёрларни ташқи бозор конъюнктурасидаги ўзгаришлар тўғрисидаги ахборотлар билан таъминловчи ягона</p>	<p align="center">2019 йил 1 сентябрь</p>	<p>Ташқи савдо вазирлиги, Савдо-саноат палатаси, Лойиҳа бошқаруви миллий агентлиги, Ахборот геҳнологиялари ва</p>	<p>Бунда: ташқи иқтисодий фаолият товар номенклатураси асосида хориж мамлакатларида жорий қилинган божхона тўловлари ва солиқ ставкалари тўғрисида маълумотларни жойлаштириш; ташқи бозорларда ҳўл ва қайта ишланган мева-сабзавот маҳсулотларига бўлган талабни, бозорларга кириш шарт-шароитларини, мавжуд чекловларни</p>
--	---	---	---

ўзаро интеграция лашган ахборот тизимини шаклланти риш.		коммуникацияларини ривожлантириш ш вазирлиги, вазирлик ва идоралар	доимий ўрганиш; ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари учун ташқи савдо операцияларини кузатиш имкониятини берувчи “шахсий кабинет” яратиш назарда тутилади.
--	--	--	--

Тадбиркорликда ахборот технологияларидан фойдаланиш ва Ўзбекистонда кичик бизнес билан шуғулланувчи корхоналарнинг логистик кўрсаткичлари. Ахборот ресурсларини шакллантириш ва ундан фойдаланиш тадбиркорлик фаолияти ягона иқтисодий ахборот макони яратилишидаги энг муҳим ечилиши керак бўлган муаммолардан биридир. Замонавий бизнес ахборот технологиялари тадбиркорлик ахбороти маълумотлар базаси ва банкдан ташкил топиб, булар жамиятнинг барча ахборот ресурслари билан узлуксиз тарзда боғланган бўлиши керак.

Ушбу иш доирасида, тадбиркорлар ахборот муҳитида Ўзбекистон Республикаси товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси аъзолари ўртасида олиб борилган тадқиқотлар, муваффақиятли бизнес учун нисбатан муҳим бўлган тадбиркорлик ахбороти секторларини аниқлаш имконини берди.

Ушбу 2-жадвалда тадбиркорлик ахбороти тўғрисидаги маълумотлар берилган бўлиб, у ёки бу ахборотни афзал кўришларига кўра, сўралганлар (% да) жойлаштирилган.

2-жадвал

**Тадбиркорлик фаолиятида ахборотларга мазмунан
қизиқишларнинг таснифланиши.**

№	Ахборотлар рубрикаси	%
---	----------------------	---

1.	Ҳамкорлар ишончилиги тўғрисида	70
2.	Тадбиркорлик ахбороти манбалари тўғрисида	56
3.	Нархлар ва нарх ҳосил бўлиши тўғрисида	49
4.	Хўжалик шартномалари ва баҳслар, арбитраж тўғ.	45
5.	Банклар тўғрисида	30
6.	Инвестиция компаниялари, фондлар, биржалар тўғ.	35
7.	Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида	30
8.	Кредит бозорлари ҳолати тўғрисида	35
9.	Фонд, қимматли қоғозлар бозори ҳолати тўғрисида	30
10.	Корхоналар, фирмалар (манзиллар, иш кўрсаткичлари) тўғрисида	30
11.	Мулк бозори тўғрисида	39
12.	Маҳсулотлар ва хизмат кўрсатиш бозори ҳолати тўғрисида	26
13.	Республика иқтисодиётида чет эллик шериклар иштироки тўғрисида	30
14.	Қонунчилик тўғрисида	26
15.	Тадбиркорлик бирлашмалари, ассоциациялар тўғ.	24
16.	Маркетинг тадқиқотлари натижалари тўғрисида	20
17.	Ислоҳотлар, санациялар, фирмалар тугатилиши тўғ.	24
18.	Реклама агентликлари тўғрисида	20
19.	Аудиторлик фирмалари тўғрисида	15
20.	Суғурта компаниялари, пенсия жамғармалари тўғ.	16
21.	Тижорат таклифлари тўғрисида	13
22.	Кўрғазмалар ва ярмаркалар тўғрисида	14

Таҳлил натижаси шуни кўрсатадики, ҳисобга олинган маълумот базаларининг (МБ) 84%и давлат секторига тегишлидир. Ҳозирги пайтда ишбилармонлик ва тижорат ахборотлари МБ нинг шаклланиши ва ривожланиши иқтисодиётининг нодавлат секториди рўй бермоқда. Бугунги кунда юзлаб ахборот

маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи ташкилотлар ва ахборот хизмати кўрсатишга ихтисослашган ташкилотлар ишлаб турибди.

Чет эл тажрибаларига қараганда, бу муаммони ечиш учун моддий оқим билан бўлган логистик операцияларда алоҳида юк бирлигини аниқлаш қобилиятига эга бўлган микропроцессорли техникани ишлатиш зарур. Гап, албатта, турли хилдаги штрих-кодларни «ўқий оладиган» ускуналар хақида. Ушбу ускуналар, логистик операция хақидаги ахборотни, у амалга оширилаётган вақтда ва жойда – хўжаликлар, саноат кор-хоналари, улгуржи базалар, дўконлар омборларида, транспортда – олиш имконини бе-радилар. Олинган ахборот вақтнинг реал микёсида қайта ишланади, бу эса бошқарув тизимида оптимал муддатларда жавоб қайтариш имконини беради.

Ахборотни автоматик тўплаш турли хилдаги штрих-кодларни ишлатишга асос-ланган, уларнинг ҳар бири ўз технологик устунликларига эга.

Масалан расмдаги ITF-14 коди ўз ихчамлиги билан ажралиб туради ва товар партияларини кодлаш учун ишлатилади. Мазкур жадвалда турли мамлакатлар кодлари келтирилган.

3-жадвал.

EAN-13 ассоциацияси томонидан мамлакатларга берилган кодлар

Мамлакат	EAN	коди	Мамлакат	EAN	коди
АҚШ	ва	Канада	00-13	Иордания	625
Франция		30-37	Эрон		626
Болгария		380	Финляндия		64
Словения		383	Хитой		690-692
Хорватия		385	Норвегия		70
Босния	ва	Герцеговина	387	Исроил	729
Германия		400-440	Швеция		73
Япония		45,49	Гватемала		740
Россия		460-469	Салвадор		741

Тайван	471	Гондурас	742
Эстония	474	Никарагуа	743
Латвия	475	Коста-рика	744
Литва	477	Панама	745
Узбекистан	478	Доминик Респ	746
Шри-Ланка	479	Мексика	750
Филлипин	480	Венесуэла	759
Беларус	481	Швейцария	76
Украина	482	Колумбия	770
Молдова	484	Уругвай	773
Армения	485	Перу	775
Грузия	486	Боливия	777
Казахстан	487	Аргентина	779
Гонконг	489	Чили	780
Буюк Британия	50	Парагвай	784
Греция	520	Эквадор	786
Ливан	528	Бразилия	789
Кипр	529	Италия	80-83
Македония	531	Испания	84
Мальта	535	Куба	850
Ирландия	539	Словакия	858
Бельгия,	54	Чехия	859
Португалия	560	Югославия	860
Исландия	569	Туркия	869
Дания	57	Нидерланд	87
Польша	590	Жанубий Корея	880
Руминия	594	Таиланд	885
Венгрия	599	Сингапур	888

ЖАР	600-601	Индия	890
Маврикий	609	Вьетнам	893
Марокко	611	Индонезия	899
Алжир	613	Австрия	90-91
Тунис	619	Австралия	93
Сурия	621	Янги Зеландия	94
Миср	622	Малайзия	955

Логистикада бошқа кодларга қўшимча равишда 128-коди ишлатилиши ҳам мумкин. Ушбу код билан партия рақами, Ишлаб-чиқариш санаси, реализация муддати ва бошқалар кодланган бўлиши мумкин. Муомала соҳасида эса EAN коди кенг тарқалган, уни оммавий ис-теъмол товарларида тез учратиб туриш мумкин.

Қўшимча ахборот кодлаш учун бошқа кодлар билан ишлатилади.

Биринчи 3 та рақам мамлакат коди, иккинчи бта рақам корхона коди ва кейинги 3 та рақам маҳсулот коди. Охирги 1 та рақам контрол коди. Кодни тўғри ҳисобланга-нини кўрсатади.

Логистикада штрих кодларни автоматик аниқлаш технологиясини қўллаш, ло-гистик жараённинг барча босқичларида моддий оқимларни бошқаришни яхшилаш имконини беради. Унинг асосий устунликларини айтиб ўтамиз.

Ишлаб-чиқаришда:

- маҳсулотлар ва уларни бутловчи қисмларини ҳар бир участкадаги ҳаракатини ва шунингдек умуман корхонадаги логистик жараённинг ҳолатини, ҳисобга олиш ва назорат қилишнинг ягона тизими барпо этилиши;

- ёрдамчи персонал ва ҳисобот ҳужжатлар сонини камайиши, хатолар йўқолиши;

Омбор хўжалигида:

-моддий оқимни ҳисобга олиш ва назорат қилишнинг автоматлаштирилиши;

-моддий захираларни инвентаризациялаш жараёнини автоматлаштирилиши;

- моддий ва ахборот оқимлари билан бўладиган логистик операциялар вақтини қисқариши;

Савдода:

- моддий оқимни ҳисобга олишни ягона тизимини яратилиши;

- товарлар буюртмаси ва инвентаризациясини автоматлаштирилиши;

- харидорларга хизмат кўрсатиш вақтини қисқариши.

Мамлакатимизда эркин иқтисодий зоналар фаолиятини тартибга солувчи қонунчилик базаси шакллантирилди, маъмурий функцияларни номарказлаштириш ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналарининг маъмурий кенгашлари (кейинги ўринларда — маъмурий кенгашлар) ваколатларини кенгайтириш орқали уларнинг фаолиятини бошқариш механизми соддалаштирилди.

Шу билан бирга, эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш ва фаолият кўрсатиш амалиётини ўрганиш уларнинг самарали фаолият юритишига тўсқинлик қилувчи тизимли муаммолар ва камчиликлар мавжудлигини кўрсатмоқда.

Хусусан, маъмурий кенгашлар ва эркин иқтисодий зоналар дирекциялари фаолиятининг етарлича самарали эмаслиги, шунингдек, транспорт ва муҳандислик-коммуникация инфратузилмасининг суст ривожланганлиги инвестиция лойиҳаларини жадал амалга оширишга тўсқинлик қилмоқда ва эркин иқтисодий зоналарнинг салоҳиятли инвесторлар учун жозибадорлигини пасайтирмоқда.

Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини мувофиқлаштиришда давлат бошқаруви органлари функцияларининг такрорланиши инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш билан боғлиқ ташкилий масалаларни ҳал қилишнинг кечикишига олиб келмоқда.

Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини мувофиқлаштириш ва бошқариш тизимини янада соддалаштириш, инвестициялар жалб қилиш учун шароитларни

яхшилаш, инвестиция лойиҳаларини жадал амалга оширишни таъминлаш, шу асосда янги иш ўринларини ташкил этиш ва аҳоли даромадларини ошириш мақсадида:

-инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун ер майдонлари ажратиш, туман (шаҳар) ҳокимининг ер майдонларини ажратиш тўғрисидаги алоҳида қарорисиз, маъмурий кенгашларнинг инвестиция лойиҳаларини танлаш ва амалга ошириш учун эркин иқтисодий зоналар ҳудудида жойлаштириш тўғрисидаги баённомалари билан расмийлаштирилади;

-эркин иқтисодий зоналар ҳудудида инвестиция лойиҳаларини жойлаштиришнинг шарти сифатида фаолият бошланганидан кейин иккинчи молиявий йили якунларига кўра икки йил давомида йиллик ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг 25 фоизидан кам бўлмаган, кейинги йилларда 50 фоиздан кам бўлмаган миқдорда экспорт қилиш белгиланади. Мазкур шартлар бажарилмаган тақдирда, тадбиркорлик субъектининг эркин иқтисодий зонаси иштирокчиси мақоми ҳамда аввал тақдим этилган имтиёзлар бекор қилинади;

-эркин иқтисодий зоналар ҳудудида инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бўйича маъмурий кенгашлар томонидан қарорлар бизнес-режалар ва техник-иқтисодий асосларга Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги ҳузуридаги «Лойиҳалар ва импорт контрактларини комплекс экспертиза қилиш маркази» ДУКнинг ижобий хулосаси мавжуд бўлган тақдирда қабул қилинади;

Марказнинг амалга оширилаётган лойиҳалар бизнес-режалари ёки уларнинг техник-иқтисодий асосномалари бўйича хулосалар бериш муддатлари 20 календарь кунидан ошмаслиги лозим;

-маъмурий кенгашлар томонидан ишлаб чиқариш лойиҳаларини эркин иқтисодий зоналар ҳудудида жойлаштириш бўйича инвестиция буюртманомаларини кўриб чиқиш муддати Марказ томонидан хулоса бериш жараёни билан бирга 30 календарь кунидан ошмаслиги лозим;

эркин иқтисодий зоналар иштирокчилари томонидан божхона имтиёзлари қўлланган ҳолда импорт қилинган товарларнинг божхона расмийлаштируви

товарлар рўйхатини ҳар томонлама экспертизадан ўтказиш натижалари бўйича Марказнинг ижобий хулосаси мавжуд бўлган тақдирда амалга оширилади;

товарлар рўйхатини ҳар томонлама экспертизадан ўтказиш бўйича Марказнинг хулоса бериш муддати 15 календарь кунидан ошмаслиги лозим;

эркин иқтисодий зоналар қатнашчиларига берилган имтиёзлар фақат эркин иқтисодий зоналар ҳудудида ишлаб чиқарилган маҳсулотларга татбиқ этилади;

«Навоий» эркин иқтисодий зонаси дирекцияси» ДУКнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини акциядорлик жамиятига ўзгартириб, унинг балансига «Навоий» эркин иқтисодий зонаси ҳудудидаги муҳандислик-коммуникация тармоқлари объектларини давлат улуши сифатида, шунингдек, «Навоий» эркин иқтисодий зонасининг барча ер майдонларини доимий фойдаланиш ҳуқуқи асосида бериш;

«Навоий» эркин иқтисодий зонаси дирекцияси томонидан эркин иқтисодий зона иштирокчиларига, шу жумладан маркетинг, консалтинг, логистика, коммунал-маиший, меҳмонхона, таълим, суғурта ва қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа турдаги хизматлар кўрсатиш;

«Навоий» эркин иқтисодий зонаси ҳудудида соддалаштирилган виза режими ва ходимларни, шу жумладан чет эл фуқароларини ишга ёллаш тартибини жорий қилиш;

эркин иқтисодий зона қатнашчилари учун лицензия ва рухсатнома олишнинг соддалаштирилган тартибини жорий қилиш. Бунда «Навоий» эркин иқтисодий зонаси дирекциясига қатнашчини кузатиш ва талабгорнинг малака талабларига мувофиқлигини тасдиқлаш ваколати берилади;

-инвесторларни жалб қилиш мақсадида эркин иқтисодий зоналар ҳудудида зарур шарт-шароитлар яратиш, шу жумладан муҳандислик-транспорт инфратузилмаси, ижтимоий-маиший ва маданий-жамоатчилик объектлар билан таъминланганлик даражасини яхшилаш;

эркин иқтисодий зоналарнинг ихтисослашуви ва ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги ролини белгилаш ва шу асосда лойиҳаларни танлаб олишнинг аниқ мезонларини, берилаётган имтиёзлар ҳамда давлат кўмагининг бошқа шакллари белгилаш;

инвесторларни жалб қилиш мақсадида эркин иқтисодий зоналар ҳудудида зарур шарт-шароитлар яратиш, шу жумладан муҳандислик-транспорт инфратузилмаси, ижтимоий-маиший ва маданий-жамоатчилик объектлар билан таъминланганлик даражасини яхшилаш;

эркин иқтисодий зоналарнинг бошқариш тизимини, шу жумладан дирекциялар фаолиятини ташкил этишда ягона стандартларни белгилаш, кўрсатилаётган хизматларнинг рўйхатини кенгайтириш, шунингдек, эркин иқтисодий зоналар дирекцияларини тадбиркорлик субъектлари, шу жумладан хорижий компанияларга ишончли бошқарувга бериш йўли билан такомиллаштириш;

-бююртмачилар томонидан бирламчи маълумотларни Интернет тармоғи орқали рақамли имзодан фойдаланган ҳолда киритиш, шунингдек, лойиҳаларни муайян мезонлар асосида қатъий белгиланган аниқ автоматик алгоритм бўйича баҳолаш имконини берадиган, эркин иқтисодий зоналар ҳудудида лойиҳаларни амалга ошириш учун аризаларни маъмурий кенгашлар томонидан кўриб чиқишнинг электрон тизимини;

эркин иқтисодий зоналар иштирокчиларининг ишлаб чиқариш қувватларини ўз вақтида ишга тушириши, маҳсулотларни экспорт қилиши, янги иш ўринлари яратиши ҳамда инвестициявий мажбуриятларни бажариши устидан тезкор назорат олиб бориш имконини берувчи эркин иқтисодий зоналар ҳудудида инвестиция лойиҳаларини мониторинг қилишнинг автоматлаштирилган тизимини;

-шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» 2017 йил 25 октябрдаги ПҚ-3356-сон қарори 12-банди талабларини ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси эркин иқтисодий зоналари ягона порталининг янгиланган версиясини ишлаб чиқсин ва жорий этиш белгилаб берилган.

4-жадвал

**2019 йилда эркин иқтисодий зоналарнинг автомобиль йўллари, сув таъминоти ва канализация тармоқларини қуриш ва таъмирлаш бўйича
«ЙЎЛ ХАРИТАСИ»**

Т/р	Тадбир номи	Ўлчов бирл.	Ишлар ҳажми	Инвестициялар миқдори (млн сўм)*
Жами:				102802,5
I.	Автомобиль йўлларини қуриш ва таъмирлаш	км	127,3	61200
1.	«Навой» ЭИЗда ички ва кириш йўлларини қуриш	км	6,4	5000
2.	«Ангрен» ЭИЗда А-373 айланма йўлни аввалги «Резинотехника» АЖ автобазасига реконструк. қилиш	км	6,7	9 200
3.	«Жиззах» ЭИЗда кириш йўлларни қуриш ва реконструкция қилиш	км	7	3 000
4.	Ш. Рашидов туманидаги «Жиззах» ЭИЗнинг кенгайтирилаётган ҳудудида 2 та йўл кўприги билан кириш йўлларини қуриш	км	5,7	1 000
5.	«Ургут» ЭИЗда кириш йўлларини қуриш	км	65,1	15 000
6.	«Қўқон» ЭИЗ ҳудудининг «А» блокадаги ички автомобиль йўлларини қуриш	км	6,2	10 000
7.	«Қўқон» ЭИЗ ички автомобиль йўлларини қуриш	км	4,6	5 000
8.	«Ҳазорасп» ЭИЗ ҳудудидаги Питнак шаҳарчаси Ю. Шержонов массивининг 2-зонасида автомобиль йўл. қуриш	км	5,2	8 000
9.	Ҳазорасп туманидаги «Ҳазорасп» ЭИЗ ҳудудидаги Амударё қишлоғининг 5-зонасида автомобиль йўл. қуриш	км	0,4	900

10.	«Нукус-фарм» ЭИЗ ҳудудига кириш йўллари куриш	км	1,5	1 000
11.	«Намуна» массивидаги «Косонсой-фарм» ЭИЗ ҳудудига кириш йўллари куриш	км	5	2000
12.	«Бўстонлик-фарм» ЭИЗ ҳудудига кириш йўллари куриш	км	4,5	100
13.	«Паркент-фарм» ЭИЗ ҳудудига кириш йўллари ва «Паркентсой» орқали кўприк куриш	км	9	1 000

Манба: Ўз.Р Президентининг 2018 йил 21 декабрдаги ПФ-5600-сон Фармонида 1-ИЛОВА

Назорат учун саволлар:

1. Мамлакатимизда ахборот-коммуникация технологияларининг иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамиятини изоҳлаб беринг.

2. Таъминот жараёнларини бошқаришни амалга оширишда маълумот ва хабарларнинг турлари нималардан иборат.

3. ТЖБда биринчи даражали ва иккинчи даражали маълумотлар ва уларнинг манбаларини изоҳланг.

4. Электрон рақамли имзо деганда нимани тушунасиз? Таъминот жараёнини бошқаришда унинг тутган ўрни ва аҳамиятини изоҳлаб беринг.

5. Буюртмалар ҳажми аниқлашда брутто ва нетто нетто эҳтиёж деганда нимани тушунасиз. У қандай ҳисобланади?

6. Мамлакатимизда халқаро логистика марказларини ривожлантиришда ахборот технологияларининг ўрни ва ривожлантириш вазибаларини изоҳланг.

7-мавзу: Таъминот жараёнларини бошқаришда транспорт ва коммуникация инфратузилмаси. Таъминот жараёнини бошқаришда омборхоналар техникаси ва технологияси

РЕЖА:

7.1. Таъминот жараёнини бошқариш технологиясини моҳияти ва аҳамияти, технологиясини тартиби ва зарурияти.

7.2. Мамлакатимиз транспорт инфратузилмасини ривожлантириш чора-тадбирлари ва устувор йўналишлари.

7.3. Таъминот жараёнини бошқаришда омборхоналар техникаси ва технологияси.

7.1. Таъминот жараёнини бошқариш технологиясини моҳияти ва аҳамияти, технологиясини тартиби ва зарурияти.

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида амалга оширилган кенг қўламли ислохотлар миллий давлатчилик ва суверенитетни мустаҳкамлаш, хавфсизлик ва ҳуқуқ-тартиботни, давлатимиз чегаралари дахлсизлигини, жамиятда қонун устуворлигини, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик муҳитини таъминлаш учун муҳим пойдевор бўлди, халқимизнинг муносиб ҳаёт кечириши, фуқароларимизнинг бунёдкорлик салоҳиятини рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароитлар яратди.

Айни вақтда мамлакатимиз босиб ўтган тараққиёт йўлининг чуқур таҳлили, бугунги кунда жаҳон бозори конъюктураси кескин ўзгариб, глобаллашув шароитида рақобат тобора кучайиб бораётгани давлатимизни янада барқарор ва жадал суръатлар билан ривожлантириш учун мутлақо янгича ёндашув ҳамда тамойилларни ишлаб чиқиш ва рўёбга чиқаришни тақозо этмоқда.

Давлат бошқаруви органлари раҳбарларининг вазифаси – масъул бўлган соҳа ва тармоқда ишларнинг аҳволини танқидий баҳолаш асосида ҳар биримизга юклатилган вазифаларни масъулият билан бажаришни таъминлашдан иборат.

Шунингдек, 2017-2021-йилларда Ўзбекистонни янада ривожлантириш бўйича Ҳаракат стратегияси лойиҳасини кенг муҳокама қилиш давомида келиб тушган таклифларни инобатга олган ҳолда, 2017-йил учун мўлжалланган иқтисодий ва ижтимоий дастурнинг энг муҳим устувор вазифаси белгилаб берилди.

Энг муҳим вазифалар иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг

асосий йўналишлари ва устувор вазифаларига жиддий ўзгартиришлар киритиш учун пойдевор бўлишлиги белгиланди.

Ана шу ишларнинг бош мақсади – фуқароларнинг қонуний муурожаатларини қисқа муддатда синчиклаб кўриб чиқишни ва ҳал этишни таъминлашдир. Бу борада рақамлар ва силлиқ ҳисоботларнинг орқасидан қувиб, навбатдаги кампаниябозликни уюштириш керак эмас.

Макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини сақлаб қолиш, жумладан, Давлат бюджети барча даражада мутаносиб, миллий валюта ва ички бозордаги нарх даражаси барқарор бўлишини таъминлаш – энг муҳим устувор вазифамиз эканлиги аниқлаб берилди.

Бунинг учун жойларга чиқиш, ҳар бир хонадоннинг тадбиркорлик борасидаги имкониятини ўрганиш, молиялаштиришни кенгайтириш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш, тадбиркорларни ишонтириш ва уларга амалий ёрдам бериш – бутун Макроиқтисодиёт комплекси фаолиятидаги кундалик қоидага айланиши зарурлиги белгилаб берилди.

Ҳаётнинг ўзи ва халқнинг талаби бизнинг олдимизга амалий ечимини топиш лозим бўлган янги ва янада мураккаб вазифаларни кўймоқда. Бу ўринда асосий муаммо, қуйидагилардан иборат.

1.

• **Birinchi dan, ayrim idoralar va ularning rahbarlari real hayotdan va ularning ehtiyojlaridan ma'lum darajada uzilib qolmoqda**

2.

• **Ikkinchi dan, tarmoq va hududlarni rivojlantirish konsepsiya va dasturlarini ishlab chiqishda yuzaki yondashuvga yo'l qo'yilmoqda.**

3.

• **Uchinchi dan, asosiy kamchilik ko'pchilik rahbarlarning murakkab muammolarini kabinetdan chiqmasdan, iqtisodiyot tarmoqlari, har bir korxonadagi, shahar va tumanlardagi, ayniqsa, qishloq joylardagi ishlar qanday ahvolda ekanini chuqur o'rganmasdan, hal etishga odatlanib qolgani bilan bog'liq.**

Манба: Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. 34-б.

Олиб борилаётган ислохотлар самарасини янада ошириш, давлат ва жамиятнинг ҳар томонлама ва жадал ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш, мамлакатимизни модернизатсия қилиш ҳамда ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш бўйича устувор йўналишларни амалга ошириш мақсадида, 2017-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси юртимизда йилларга бериладиган номлардан келиб чиқиб, ҳар бир йил бўйича давлат дастурлари қабул қилинишини назарда тутган ҳолда амалга оширилиши белгилаб берилди.

Кўпгина инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқиш чўзиб юборилмоқда. Ички бозоримизнинг кўплаб товарларга бўлган эҳтиёжи 50 фоиз даражасида ҳам қондирилмаяпти. Экспорт бўйича топшириқлар барбод қилинган⁵.

⁵ Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. 34-б.

Таъминот жараёнларини бошқаришда хом-ашё импорт қилиш 1,3 баробар кўпайган. Йирик ва ҳаётий муҳим лойиҳаларни амалга ошириш муддатлари доимо барбод қилинмоқда. 40 минг киши ишлайдиган “Ўзтрансгаз” компанияси тизимида муддати ўтган дебитор қарздорлик 14 фоизга ошган.

иккинчи – нафақат жорий йилда, балки яқин 3-5 йилда фойдаланишга топшириладиган барча стратегик муҳим объектларни ўз вақтида ишга тушириш даркор;

учинчи – нефт-газ маҳсулотлари экспортини кўпайтириш, импортни кескин камайтириш ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш ҳажмини ошириш учун қўшма корхона ташкил этиш бўйича пухта ишлаб чиқилган аниқ чора-тадбирлар комплексини тақдим этиш зарур.

Автомобилсозлик саноатида ишлаб чиқариш ҳажми кейинги уч йилда 2,8 баробар камайган⁶.

Саноат соҳасида импорт ҳажми экспортдан бир неча баробар юқори бўлиб, маҳаллийлаштириш даражаси эса импортга нисбатан 20 фоиздан ҳам паст бўлиб қолмоқда.

Экспорт салоҳиятини ва машинасозлик, автомобил ва электротехника саноатини ривожлантириш, маҳсулотларни стандартлаштириш масалаларидаги мавжуд муаммо ва камчиликлар:

биринчи – автомобилсозлик саноатини ривожлантириш, унинг маҳсулотлари рақобатбардошлигини, енг аввало, яқин ва узоқ хорижий мамлакатлар бозорларида ошириш бо‘йича принципиал жиҳатдан янги тизим зарур

иккинчи – аҳоли учун мақбул нархда турли маиший электротехника буюмлари ишлаб чиқаришни та’минлашимиз керак

учинчи – “О‘загротахсаноатхолдинг” аксиядорлик жамияти фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш ва бу о‘та муҳим тармоқнинг барқарор иш юритишни та’минлаш

то‘ртинчи – мамлакатимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар замонавий халқаро

⁶ Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. –Т.: Ўзбекистон, 2017.34-б.

стандартларга жавоб беришни таъминлаш учун бутун стандартлаштириш тизимини тубдан қайта қуриш

Тармоқлар бўйича **таннарх ўртача 10 фоизга қисқартирилган** бўлса-да, кимё ва енгил саноат, автомобилсозлик, қурилиш материаллари ва бошқа бир қатор тармоқларнинг айрим маҳсулотлари қимматлиги сабабли ташқи бозорларда рақобатдош бўла олмаяпти. Айрим корхоналар зарар билан ишламоқда.

Автомобилсозлик саноатида ишлаб чиқариш ҳажми кейинги уч йилда 2,8 баробар камайган. Бу нафақат саноат маҳсулоти ўсиш суръатига, балки мамлакатимиз ялпи ички маҳсулоти ўсишига ҳам жиддий таъсир кўрсатмоқда. Бу соҳада импорт ҳажми экспортдан бир неча баробар юқори бўлиб, маҳаллийлаштириш даражаси эса импортга нисбатан 20 фоиздан ҳам паст бўлиб қолмоқда.

Бутун қишлоқ хўжалиги машинасозлиги тизимини тубдан қайта қуриш таъминланмаган. Бу тизим ўз моҳиятига кўра нафақат қишлоқ хўжалигини механизатсиялаш ва фермер хўжаликлари меҳнатини энгиллаштиришнинг мустақкам пойдевори, айна вақтда мамлакатимиз валюта балансини тўлдириш бўйича кафолатланган манба бўлиши керак эди.

Таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизатсия ва диверсификатсия қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш:

- миллий иқтисодиётнинг мутаносиблиги ва барқарорлигини таъминлаш, унинг таркибида саноат, хизмат кўрсатиш соҳаси, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик улушини кўпайтириш;

- ишлаб чиқаришни модернизатсия қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, ишлаб чиқариш, транспорт-коммуникатсия ва ижтимоий инфратузилма лойиҳаларини амалга оширишга қаратилган фаол инвеститсия сиёсатини олиб бориш;

- фаолият кўрсатаётган эркин иқтисодий зоналар, технопарклар ва кичик саноат зоналари самарадорлигини ошириш, янгиларини ташкил этиш;

- хизмат кўрсатиш соҳасини жадал ривожлантириш, ялпи ички маҳсулотни шакллантиришда хизматларнинг ўрни ва улушини ошириш, кўрсатилаётган хизматлар таркибини, энг аввало, уларнинг замонавий юқори технологик турлари ҳисобига тубдан ўзгартириш;

Корхонанинг транспорт ва омбор хўжалиги маълум шартларга асосан шартномаларда вақтлари ва оптимал маршрутлари белгиланганларига қараб истеъмолчига турли юқларни етказиш, омборда сақлаш ишлари учун ташкил қилинади.

- йўл-транспорт инфратузилмасини янада ривожлантириш, иқтисодиёт, ижтимоий соҳа, бошқарув тизимига ахборот-коммуникатсия технологияларини жорий этиш.

Мамлакатимизда иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификациялаш дастурини амалга оширишда инвестицияларни жалб этиш, аввало, ички манбаларни сафарбар этиш ҳисобидан иқтисодиётимизнинг муҳим тармоқларини жадал модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, транспорт коммуникацияси йўлларини янада ривожлантириш ва ижтимоий инфратузилма объектларини барпо этиш ҳал қилувчи устувор йўналишга айланди (1-расм).

1-чизма. Иқтисодийни модернизациялаш ва диверсификациялаш чоралар дастурини амалга оширишнинг устувор йўналишлари

Манба: Муаллиф ишланмаси.

Таъминот жараёнини бошқариш технологиясини асосий воситалари - транспорт ва омбор хўжалиги ташкил қилиниши критерийлари асосий бўлиб, минимал баҳоларда, ўз вақтида ишларни сифатли бажариш ҳисобланади.

Таъминот жараёнини бошқариш технологиясида транспорт хўжалиги корхонанинг артерияси ҳисобланиб, у барча потокларни бир-бири билан боғлаб туради.

Транспорт операциялари ишлаб чиқариш жараёнининг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Ички завод транспортини рационал ташкил қилиш ишлаб чиқариш даври давомийлигини қисқартиришга, айланма воситалар айланишини тезлаштиришга, маҳсулот таннархини камайтиришда, меҳнат унумдорлигининг ошишига олиб келади.

Таъминот жараёнларини бошқаришда корхоналардаги мавжуд транспорт воситаларининг қуйидаги турлари мавжуд:

1.Хизмат кўрсатиши бўйича цехлараро ва цех ичидаги транспорт воситалари;

2. Иш режимида боғлиқ ҳолда узлуксиз ҳаракатдаги транспорт воситалари (конвейер системасидаги) ва даврий ҳаракатдаги воситалар (автомашиналар, аравачалар);

3. Ҳаракат йўналиши бўйича горизонтал, вертикал (лифтлар, элеваторлар) ва аралаш кўчирувчи транспорт воситалари(кранлар);

4.Автоматизация даражаси бўйича автоматлашган, механизация-лашган ва қўлда бажариладиган воситалар;

5. Кўчириш турлари бўйича донали, тўкиладиган, сочиладиган юкларни ташувчи машиналар;

Корхонада транспорт хўжалигини ташкил қилиш қуйидагича ишларни ўз ичига олади:

1. Транспорт воситаларини янгилаш стратегик режалаштирилиши;
2. Корхона ишлаб чиқариш структурасининг таҳлили ва уни такомиллаштириш бўйича тадбирлар, уни тадбиқ қилиш: ишлаб чиқариш жараёнларини транспорт схемалари бўйича аниқ тўғририлигини, пропорционаллик, узлуксизлик ва ритмликни таъминлаш;
3. Транспорт воситаларидан вақт ва унумдорлик бўйича самарали фойдаланиш ҳамда юкланиш даражасини таҳлил қилиш;
4. Транспорт воситаларининг турини танлаш ва асослаш, улар сонини ҳисоблаш;
5. Транспорт хўжалиги ремонт эксплуатация эҳтиёжлари учун материал ресурсларни сарфлаш, меъёр ва нормативларини ҳисоблаш;
6. Юк обороти балансини тузиш (горизонтал бўйича юкларни узатувчи, вертикал бўйича юкни қабул қилувчилар) кўрсатилади;
7. Юк оқимлари схемасини лойиҳалаштириш, юкларнинг йўналишини аниқлаш;
8. Транспорт воситаларини оператив календарли режалаштириш, юк ташишларнинг маршрутини белгилаш;
9. Корхона транспорти ишини диспетчерлаш;
10. Транспорт хўжалиги юқори сифатли ва самарали ишининг ҳисоби, назорат қилиш ва мотивация.

Таъкидлаш лозимки, таъминот жараёнларни бошқаришда транспорт ва коммуникацияни ривожлантириш ҳудудларда саноат ва ижтимоий инфратузилма билан узвийликда ва ўзаро алоқадорликда олиб борилади. Ижтимоий инфратузилма, транспорт ва коммуникацияларни ривожлантириш дастури доирасида 2019 йилнинг ўзида республикамиз бўйича жами 102 та ҳудудий лойиҳа амалга оширилади ва натижада қўшимча 5339 та иш ўринлари яратилади.

Ташки транспорт корхонага хом ашё, материаллар, ёкилгиларни ташиб келтириш ва тайёр маҳсулотни чиқариш учун керак. Бу операциялар даврий

равишда амалга оширилиб, таъминот ва товар сотилиши шароитлари, захира нормалари, омбор сиғимига асосланади ҳамда автомобиль, темир йўл ва сув транспорти билан бажарилади. Корхона ичидаги транспорт юкларни корхона ичида ташиш учун мўлжалланган.

Юклар турини аниқлашнинг бошлангич материаллари бўлиб, корхона ёки цехнинг ишлаб чиқариш дастури, таъминот режаси, ишлаб чиқариш потокининг ҳисобланган кўрсаткичлари хизмат қилади. Юк йўналишини аниқлаш, юклар қайси томонга ташилишини кўрсатади. Ташишларнинг маршрутини белгилаш алоҳида транспорт воситаларининг ҳаракатини тўла тартибга солиш мақсадида амалга оширилади. Маршрутлар бир ёки бир неча юк йўналишига хизмат қилиш учун белгиланади.

Уларнинг ҳар бири ташишнинг маълум масофаси , йўлда тўхташларнинг тезлиги , сони давомийлиги билан тавсифланади.

Маршрутларни белгилашда ташиш усули ҳисобга олинади. У маятниксимон ва доиравий бўлиши мумкин. Биринчи усулда транспорт юкни керакли жойга ташиб бўлгач , бошқа партия учун қайтиб келади. Иккинчи усулда эса машина юкни керакли жойга этгач, қайтиб келмайди, балки уша ердан яна юк олиб бошқа жойга этади. у ердан яна бошқа жойга ва охири дастлабки жойга қайтади.

7.2.Мамлакатимиз транспорт инфратузилмасини ривожлантириш чора-тадбирлари ва устувор йўналишлари

Минг йиллар давомида Ўзбекистон савдо, иқтисодий, маданий алоқалар ва Буюк ипак йўли бўйлаб цивилизацияларни туташтириб турувчи марказ бўлиб келган. Глобализация шароитида Марказий Осиёнинг халқаро ташувлардаги аҳамияти тўхтовсиз ўсиб бормоқда. Бу ўринда, биринчи навбатда минтақа етакчиларидан бири бўлган Ўзбекистоннинг салоҳияти яққол ажралиб туради.

Бугунги кунга келиб самарали ташувлар тизими иқтисодий ўсишнинг калит омили эканлиги ҳеч кимга сир бўлмай қолди. Транспорт тизимлари ва транспорт

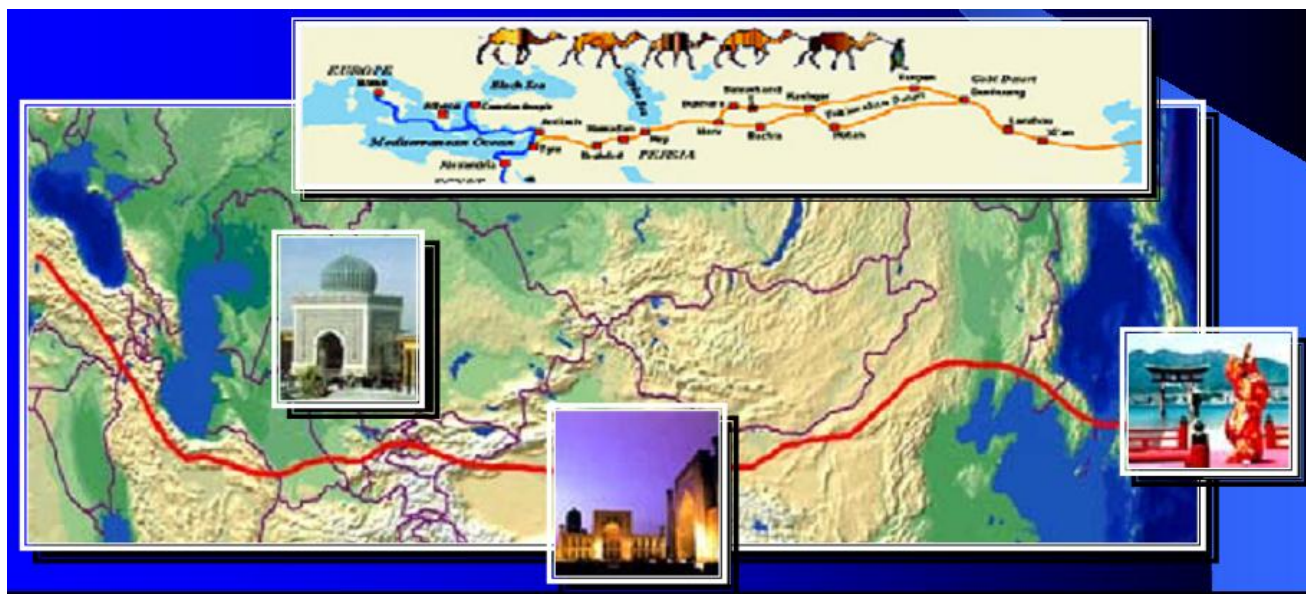
коммуникациялари Марказий Осиё орқали трансосиё ва трансевропа ташувларининг асосидир.

Денгизга чиқиш йўлининг мавжуд эмаслигига қарамасдан, Марказий Осиёнинг қулай географик жойлашуви унга қатор қулайликларни яратиб беради. Ижобий жиҳат шундан иборатки, Марказий Осиё етакчи минтақавий иқтисодий бозорлар – Европа ва Жанубий ва Жануби-ғарбий Осиё, Узоқ Шарқ орасида жойлашган. Ушбу ҳудуднинг йиллик умумий импорт ҳажми 335 млрд. АҚШ долларини ташкил қилади. Марказий Осиё орқали Яқин ва Ўрта Шарққа боришнинг энг қисқа йўли ўтган.

Ёвроосиё қитъасини айланиб ўтишга мажбур бўлган денгиз кемаларидан фарқли ўлароқ, Марказий Осиё орқали ташувлар тўғридан-тўғри амалга ошиши мумкин. Бу эса ташувлар вақтини ва юк жўнатувчиларнинг молиявий маблағлари сарфини сезиларли равишда камайтиришга имкон беради. Бу эса савдо келишувларини тузишда катта аҳамиятга эга.

Марказий Осиё коридорларидан фойдаланишнинг яна бир сабаби глобал бозорнинг жорий муаммолари билан боғлиқдир. Жанубий-шарқий ва Жанубий Осиё мамлакатларининг барқарор юқори иқтисодий ўсиши уларнинг маҳсулотларининг йирик истеъмолчилари – АҚШ, Европа Иттифоқи, МДҲ мамлакатлари билан мисли кўрилмаган даражада товар алмашилишининг ўсишига олиб келди. Шу билан биргаликда, бир вақтнинг ўзида Осиё мамлакатларининг хомашё етказиб берувчи давлатлар билан товар алмашинувларининг ошиши ҳам кузатилмоқда.

Бундай жараёнларнинг кечиши натижасида анъанавий, биринчи навбатда,

Ҳинд океани кўрфазлари орқали ўтадиган транспорт йўналишларининг ҳаддан ташқари юк билан бандлигига олиб келмоқда. Бундай ҳолат эса баъзи ҳудудларда денгиз қароқчиларининг таъсири доирасига айланаётганига сабаб бўлмоқда. Денгиз қароқчилигидан кўрилаётган иқтисодий зарар 16-20 миллиард АҚШ доллари деб баҳоланмоқда.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, бундай вазиятда, Президентимизнинг таъбири билан айтганда, бизнинг пировард мақсадимиз «... Европа ва Осиё ўртасидаги савдо оқимининг маълум қисмини мамлакатимиздаги транзит йўналишларига буриш ва шу асосда юртимизда транспорт ва транзит хизмати ҳажмини ошириш, мавжуд инфратузилма негизида логистика марказларини ташкил этиш, минглаб одамларни иш билан таъминлашдан иборат».

Аммо Ўзбекистоннинг Марказий Осиёнинг калит транспорт-транзит тармоғига айланиши учун коммуникация инфратузилмасини модернизациялаш ва юкларнинг ўтиш йўллари диверсификациялашга имкон берадиган янги транспорт йўлакларини ривожлантириш талаб этилади. Бу борада чора-тадбирлар қатор йиллардан бери амалга оширилмоқда.

Марказий Осиё, МДХ, Европа, Шимолий Америка, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари, Жанубий Осиё ҳамда Осиё-Тинч океани минтақаси (ОТМ) давлатлари мутахассислари, транспорт коммуникациялари ва ҳудудий юк ташишга ихтисослашган халқаро компания ва ташкилотлар вакиллари ҳамда экспертлари томонидан Ўзбекистонда транспорт тизими борасида қилинаётган саъй-ҳаракатларга жуда юқори баҳо берилмоқда. Айниқса халқаро юк ташувларининг истиқболлари, Марказий Осиё транспорт соҳасига сармоя жалб қилиш масалалари, ҳудудий транспорт инфратузилмасини ривожлантириш бўйича Ўзбекистон томонидан амалга оширилаётган ишлар, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон-Туркменистон-Эрон-Уммон-Қатар транспорт коридорини яратиш ташаббуси, мазкур транспорт коридори ёрдамида Марказий Осиё давлатларини Форс кўрфази билан боғлаш

имкониятининг долзарб аҳамияти хусусида ўзининг ижобий фикрларини баён этмоқда.

Шунингдек, экспертлар томонидан Афғонистондан ўтган транспорт коридорини такомиллаштириш йўлида Ўзбекистон томонидан амалга оширилаётган ишлар кўлами алоҳида эътироф этилмоқда. Биринчи навбатда Хайратон-Мозори Шариф темир йўл тармоғининг қурилиши қўшни афғон мамлакати иқтисодиётини тиклашга салмоқли ҳисса қўшиши таъкидланмоқда.

Халқаро транспорт йўлакларини ривожлантириш ва Ўзбекистоннинг халқаро логистика салоҳиятини ошириш билан ҳамоҳанг равишда мамлакатимизда қатор салмоқли дастур ва режалар жадаллик билан давом эттирилмоқда.

Ташки транспорт корхонага хом ашё, материаллар, ёкилгиларни ташиб келтириш ва тайёр маҳсулотни чиқариш учун керак. Бу операциялар даврий равишда амалга оширилиб, таъминот ва товар сотилиши шароитлари, захира нормалари, омбор сиғимига асосланади ҳамда автомобиль, темир йўл ва сув транспорти билан бажарилади. Корхона ичидаги транспорт юкларни корхона ичида ташиш учун мўлжалланган.

Таъминот жараёнини бошқариш технологиясининг бошқарув ҳаракатлари билан боғлиқ жараёнлари.

Маълумки, транспорт ва коммуникация инфратузилмаси мамлакат иқтисодиётининг ривожланишида муҳим ўрин тутди. Шу сабабли транспорт ва коммуникация инфратузилмасини узлуксиз равишда ривожлантириб бориш республикамиз иқтисодиётининг устувор йўналишларидан бири бўлиб келмоқда. Бу борада қатор дастурлар қабул қилиниб, улар ички ва ташқи манбалар ҳисобига молиялаштириб келинмоқда.

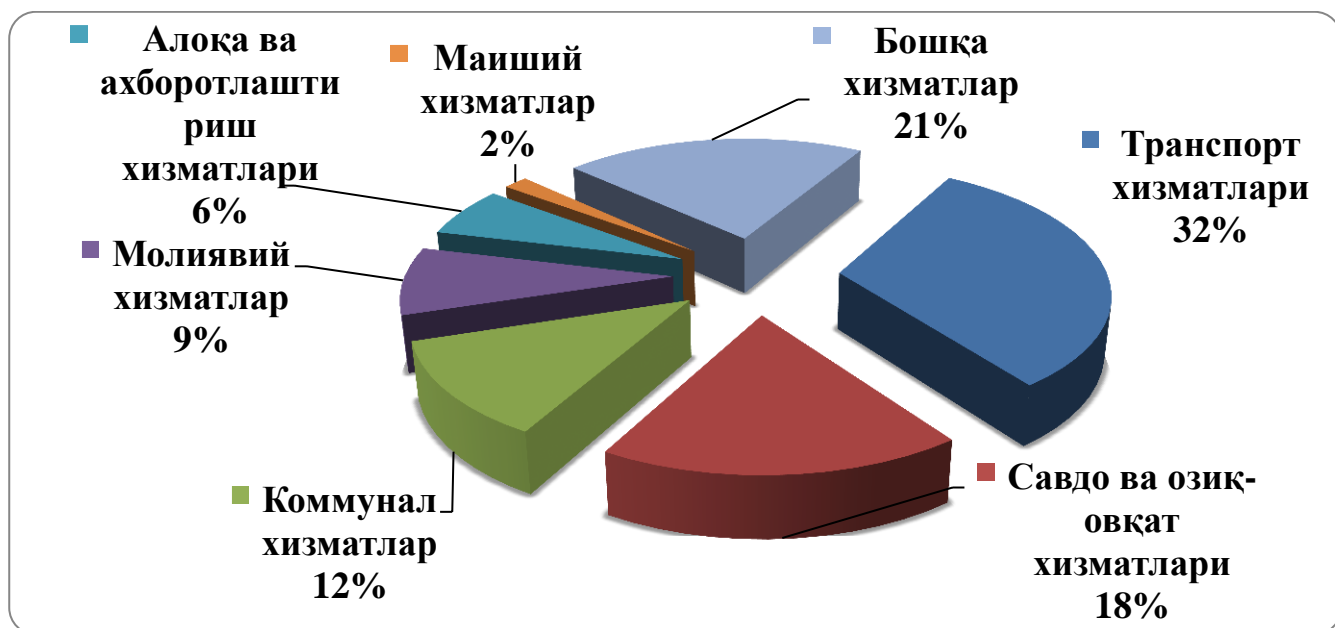
Транспорт ва коммуникация инфратузилмасини ривожлантириш бўйича бир қатор лойиҳаларни амалга ошириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Ушбу лойиҳаларни учун йўналтирилган маблағлар мамлакатимизнинг барча тармоқ ва соҳаларига йўналтирилаётган инвестицияларнинг умумий ҳажмида салмоқли ҳиссага эга бўлмоқда. 2018 йилда автомобиль йўллари қуриш ва реконструкция қилиш учун 378 миллион долларга тенг бўлган маблағ ўзлаштирилди. Бу

кўрсаткич 2015 йилга нисбатан 31,5 фоизга кўпайган. 2010 йилда мамлакатимизда ушбу маблағлар ҳисобидан 270 километрлик замонавий автомобил йўллари қурилди ва фойдаланиш учун топширилди.

Ўзбекистон Республикасининг қулай географик жойлашуви ҳамда Марказий Осиё мамлакатлари орасида транспорт инфратузилмаси бўйича етакчи мавқега эгаллигини ҳисобга олган хорижий инвесторлар ва молиявий муассасалар мамлакатимизда амалга оширилаётган истиқболли лойиҳаларда фаол иштирок этишга интилишмоқда.

Бу борада Осиё тараққиёт банкини яққол мисол сифатида келтириш мумкин. Ушбу молиявий ташкилот билан Ўзбекистон миллий автомагистрالي лойиҳаси таркибига кирадиган цемент-бетон қопламали 222 километрлик автомобил йўлини қуриш ва реконструкция қилиш учун 600 миллион доллар миқдорида кредит маблағларини жалб қилиш тўғрисида шартнома имзоланди.

Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий ривожланишида транспорт хизматларининг аҳамияти беқиёсдир. Ўзбекистон миллий автомагистрالي бўйлаб йўл атрофи инфратузилмасини ривожлантириш бўйича амалга оширилган чоратadbирлар ўз натижасини бериб, юк ва йўловчи ташиш, транспорт хизматларини кўрсатиш кўрсаткичлари ошиб бормоқда.

1-расм. 2017йилда Ўзбекистон Республикасида кўрсатилган хизматлар таркиби.

Коммуникация (лот. communicate - алоқа) - алоқа ва қатнов (транспорт коммуникациялари) воситалари, ахборот алмашиш муносабатлари.

2018 йилда мамлакатимиз миқёсида жами 10031,30 миллиард сўмлик транспорт хизматлари кўрсатилди. Бу мамлакатимизда кўрсатилган барча хизматлар ҳажмида энг юқори улушни, яъни 32 %ни ташкил этади. Ўз навбатида таъкидлаш лозимки, бу кўрсаткич 2009 йилга нисбатан 7,1 % га кўпдир.

2018 йилда транспорт хизматлари кўрсатиш доирасида 1173,2 миллион тонналик юк ҳамда 6045,3 миллион йўловчи ташилди ва прогноз кўрсаткичлар мос равишда 109,9 ва 106,2 фоиз қилиб бажарилди (1-жадвал):

1-жадвал

**2018 йилда Ўзбекистон Республикасида юк ва йўловчи ташиш,
транспорт хизматларини кўрсатиш ҳолати**

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Январь- декабрь	2017 йил январ-декабрига нисбатан фоиз ҳисобида
Юк ташиш	млн. тн	1173,2	109,9
Йўловчилар ташиш	млн. киши	6045,3	106,2

Замонавий транспорт коммуникация тизимини яратиш мақсадида, 2010 йилнинг 9 ойлигида халқаро ва республика аҳамиятидаги умумий фойдаланиладиган автомобиль йўллари, шунингдек Ўзбекистон миллий автомагистралини қуриш ва реконструкция қилиш учун 305,5 миллиард сўмлик ишлар бажарилди. Бу ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 1,5 баробар кўп демакдир.

2018 йилнинг 9 ойлигида халқаро ва республика аҳамиятидаги 191 км узунликдаги автомобиль йўллари қуриш ва реконструкция ишлари ниҳоясига етказилди.

Ўзбекистон Республикасида транспорт инфратузилмасини ривожлантириш баробарида транспорт воситаларини ишлаб чиқаришга ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. 2010 йилда янги русумдаги 480 дан ортиқ “МАН” оғир юк автомобиллари ҳамда 7797 дона “

Спарк М 300” енгил автомобиллар ишлаб чиқарилди. Ушбу лойиҳаларини молиялаштириш учун жами 31,3 млн. АҚШ долл. ва 3 млн. евро ҳажмида инвестиция жалб этилди.

2009-2015йилларга мўлжалланган темир йўл тармоғини ривожлантириш ва модернизация қишлиш комплекс дастури доирасида 2010 йилнинг 9 ойи мобайнида 232 миллион АҚШ доллари ҳажмидаги капитал қўйилмалар ўзлаштирилди.

2015 йилда ниҳоясига етказилган инвестиция лойиҳалар ичида инвестиция ҳажми 34,4 млрд.сўм бўлган «Тошгузар – Бойсун – Кумкўрғон» йўналишидаги янги темир йўлларни қурилишини яққол мисол тариқасида келтириш мумкин.

Шунингдек, 2010 йилда «Навоий–Учкудук – Султон Увайстоғ – Нукус» темир йўл линиясининг 6 та янги разезди ишга туширилди. Ушбу лойиҳани амалга ошириш учун 6,8 млрд.сўмлик инвестиция киритилди.

2016 йилда инвестиция ҳажми 85,4 млн.АҚШ долл. Бўлган «Тукумачи-Ангрен» йўналишида янги темир йўллар ишга туширилди.

Сўнгги йилларда транспорт инфратузилмасини ривожлантириш дастурларида нафақат замонавий йўллар ва автомобилларга ёқилғи қуйиш шахобчалари қурилишига, балки ҳайдовчи ва йўловчиларнинг сафар давомида мароқли дам олишлари ҳамда зарурий ҳолларда тегишли тиббий хизматлардан фойдаланишларига шароитлар яратишга ҳам кенг ўрин берилмоқда.

2-жадвал

Ўзбекистон миллий автомагистрالي бўйлаб йўл атрофи инфратузилмасини шакллантириш бўйича 2017 йилда амалга оширилган ишлар

Объектлар номи	Ўлчов бирлиги	2017 й.
Кемпинглар	дона	5

Мотеллар	дона	12
Кўп тармоқли ёқилғи қуйиш шахобчалари	дона	22
Медицина ва авария-чақирув хизмати билан таъминланган техник ёрдам кўрсатиш пунктлари	дона	19
Автомобиллар учун қисқа тўхташ майдонлари ҳамда санитария гигиена тармоқлари	дона	24
Жами	дона	78

2017 йилда Ўзбекистон миллий автомагистрали бўйлаб йўл атрофи инфратузилмасини шакллантириш бўйича 78 та объект, яъни 22 та кўп тармоқли ёқилғи қуйиш шахобчалари 5 та кемпинг, 12 та мотел, 19 та медицина ва авария-чақирув хизмати билан таъминланган техник ёрдам кўрсатиш пунктлари, 24 та автомобиллар учун қисқа тўхташ майдонлари ҳамда санитария гигиена тармоқлари қуриб битказилди.

Yuklarni tashish bilan birgalikda amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Yuklarni tashishda ularni jo‘natuvchidan qabul qilish va egalariga topshirish operatsiyalari bajariladi.

Tashishga talabnoma. Tashishga bo‘lgan zarurat maxsus hujjat, ya’ni yuklarni qabul qilish va topshirish talabnomasi orqali rasmiylashtiriladi. Tashish shartnomasiga qo‘shimcha yuk tashishning oylik rejasini tuzish avtotransport korxonalari va mijozlar uchun majburiydir. Tashishdan oldin (1-2 kun) mijozlar belgilangan shaklda talabnoma berishlari lozim. Bunday talabnoma tezkor rejalashtirish hujjati hisoblanadi.

Yuklarni tashishga qabul etish. Avtotransportda markazlashtirilgan usulda yuk tashishda belgilangan shartnomaga asosan yukni avtomobil haydovchisi, markazlashtirilmagan tashish usulida esa mijozning vakili (ekspeditor) qabul qilib oladi.

Tashiladigan yuklarni yuk jo‘natuvchilar oldindan topshirishga tayyorlab qo‘yishlari zarur. Masalan, upakovkada tashiluvchi yuklar, yuk turiga mos buzilmagan taraga joylashtiriladi. Tortilishi lozim yuklar og‘irligini tortish orqali, joylarisanaladigan yuklar joylari soni va h.k.

Yuk bahosi. Buzilganlikda yoki yo‘qotilganlikda moddiy javobgarlik miqdorini aniqlash uchun jo‘natiluvchi ba’zi yuklar (pul birligiga) baholanadi. Bunda belgilangan

baho tovar narxidan (hujjatda ko'rsatilgan) ortiq bo'lmasligi zarur. Bahosi kam bo'lgan yuklarga (qum, shag'al, maydalangan tosh, tuproq va h.k.) baho belgilash odatda tatbiq etilmaydi.

Yukni topshirish. Tashilgan yuk egasiga joylarda topshirilishi zarur. Bunda yuk rasmiylashtirilgan tovar-transport hujjatida ko'rsatilgan manzilga keltiriladi. Kimning manziliga yuk jo'natilgan bo'lsa, o'sha tashkilot yukni qabul etishdan bosh torta olmaydi. Ba'zi hollarda jo'natuvchini ogohlantirib, yukni boshqa manzilga jo'natish ham mumkin.

Юклар турини аниқлашнинг бошлангич материаллари бўлиб, корхона ёки цехнинг ишлаб чиқариш дастури, таъминот режаси, ишлаб чиқариш потокининг ҳисобланган кўрсаткичлари хизмат қилади. Юк йўналишини аниқлаш, юклар қайси томонга ташилишини кўрсатади. Ташишларнинг маршрутини белгилаш алоҳида транспорт воситаларининг ҳаракатини тўла тартибга солиш мақсадида амалга оширилади. Маршрутлар бир ёки бир неча юк йўналишига хизмат қилиш учун белгиланади.

Уларнинг ҳар бири ташишнинг маълум масофаси , йўлда тўхташларнинг тезлиги , сони давомийлиги билан тавсифланади.

Маршрутларни белгилашда ташиш усули ҳисобга олинади. У маятниксимон ва доиравий бўлиши мумкин. Биринчи усулда транспорт юкни керакли жойга ташиб бўлгач , бошқа партия учун қайтиб келади. Иккинчи усулда эса машина юкни керакли жойга этгач, қайтиб келмайди, балки уша ердан яна юк олиб бошқа жойга этади. у ердан яна бошқа жойга ва охири дастлабки жойга қайтади.

Бу усул транспортдан самарали фойдаланиш имконини беради.

Корхона юк обороти деб, режалаштирилган даврда корхона миқёсида транспорт ҳамма турларида узатилган, кўчирилган ва корхонадан қабул қилинган юклар миқдорига айтилади.

Корхона юк оқими деб, режалаштирилган даврда узатиш ва қабул қилиш алоҳида пунктлари орасида аниқ турдаги транспорт воситалари ёрдамида кўчирилган юклар миқдорига айтилади.

Транспорт воситасини танлаш ва улар сонини ҳисоблаш.

Ҳар бир турдаги маҳсулотни кучириш учун транспорт воситалари сони аниқланади. Транспорт воситаларининг сонини аниқлашда иш воситаларининг унумдорлиги катта роль ўйнайди. Сочилувчан юкларни кўчиришда горизонтал конвейерларнинг унумдорлиги қуйидагича аниқланади:

$$Q = 150 M V q, \text{ бу ерда,}$$

M - лента кенглиги, м;

V - конвейер харакатининг тезлиги, м\с;

q - кўчириладиган маҳсулот тезлиги, т\м³.

Донали юкларни кўчиришда лентали конвейерлар унумдорлиги қуйидагича аниқланади.

Айланма система бўйича иш вақти сарфлари қуйидаги формулалар орқали аниқланади:

$$P_m = Z_m \cdot (t_1 + t_2 + 2 l / v)$$

$$P_k = Z_k \cdot (m t_1 + m t_2 + l / v)$$

бу ерда:

Z_m, Z_k - юк массаси.

Автомобиллардан фойдаланиш жадаллиги. Унинг автомобил техник ҳолатига таъсири 2-бўлимда келтирилган. Бу кўрсаткичлар ўз навбатида эҳтиёт қисмлар сарфига ҳам тўғридан-тўғри таъсир этади. Шу сабали эҳтиёт қисмлар сарфига бўлган талабни ҳисоблаш вақтида автомобиллардан фойдаланиш жадаллигини йиллик ёки прогнозлаш даврида ўртача босиб ўтиладиган масофа билан эътиборга олинади.

Ҳайдовчининг малакаси. Унинг автомобил техник ҳолатига таъсири 2-бўлимда келтирилган. Автомобилнинг техник ҳолатига таъсир этадиган омиллар ўз навбатида эҳтиёт қисмлар сарфига ҳам таъсир этади. Шу сабабли кўпгина автотранспорт корхоналарида эҳтиёт қисмларни кам сарф қилган ҳайдовчиларга қўшимча мукофот пули белгилаб, ойлик маошларига қўшиб берадилар. Бу кўрсаткични ҳар бир корхонада ўз вақтида ҳисобга олиб борилса, тежамкорлик ва автомобиллардан фойдаланиш самараси ошади.

Технологик омиллар. Бу омиллар гуруҳи автомобилнинг техник ҳолатига таъсири 2- бўлимда келтирилган. Ушбу омилларнинг ҳар бири ўз навбатида эҳтиёт қисмлар сарфига кескин таъсир этади. Чунки қайси корхонада сифатсиз ТХК ва таъмирлаш ишлари ўтказилса, тақлидчилар томонидан ишлаб чиқарилган ва бошқа сифатсиз эҳтиёт қисмлар бузилган деталлар ўрнига қўйилса ҳамда автомобил ишлаб чиқарган завод (фирма) томонидан белгиланган сифатли эксплуатацион материаллар қўлланилмаса эҳтиёт қисмларга бўлган талаб ошиб боради.

Бу талабни камайтириш мақсадида ҳар бир корхонада:

- ТХК ва таъмирлаш ишларини ўз вақтида ўтказиш;
- эҳтиёт қисмларни “аслият” нусхасини қўйиш;
- эксплуатацион материалларни завод (фирма) томонидан белгиланган турларини қўллаш керак.

Ташкилий омиллар. Бу омиллар гуруҳига: автотранспорт корхонасига (ёки регионга) келадиган янги ва ҳисобдан чиқариладиган автомобиллар сони, автомобиллар “ёш” гуруҳи ва автомобилларнинг жамланиш даражаси киради. Янги келадиган ва ҳисобдан чиқариладиган автомобиллар сони. Ушбу кўрсаткич ҳозирги вақтда бизнинг давлатимизда нотекис ўзгармоқда. Чунки автомобилларнинг нархи ҳаддан ташқари юқори бўлганлиги сабабли кўпгина корхоналар ўз вақтида янги автомобилларни сотиб ололмаётдилар ва натижада автомобилларни ҳисобдан чиқариш ҳам суст бормоқда. Бундай ҳолат автотранспорт корхоналарида моддий-техник таъминот ишларини қийинлаштиради.

Узоқ масофаларга пассажирлар ва юк ташиш ишларини мувофиқлаштириш ва транспорт турлари ўртасида юк ташишни оқилона тақсимлаш масалалари Вазирлар маҳкамаси қошида ташкил этилган "Автомобиль ва дарё транспорти агентлиги"га юклатилган. Бу агентликка бундан ташқари меъёрий хужжатлар ва услубий материаллар тайёрлаб, уларни республика ҳукумати тасдиғига бериш ҳам юклатилган. Транспорт турлари ишларини

мувофиқлаштиришда республикада автомобиль ва дарё транспортлари бўйича жорий этилган лицензиялашдан оқилона фойдаланишлик лозим.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулкнинг у ёки бу туридан фойдаланувчи транспорт корхоналари фаолиятининг натижаси уларнинг мижозларга сифатли ва арзон транспорт харажатлари билан хизмат кўрсатишларига чамбарчас боғлиқдир. Шу билан бирга бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик фаолиятининг ошкоралиги, транспорт фаолияти давлат томонидан тегишли воситалари билан тартибга солиб турилмаса, мамлакат иқтисодиёти комплекси ва ҳар бир шахс оғир тангликда қолиши мумкин.

Хорижий мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, транспортда бозор иқтисодиёти амал қилиб турган шароитда давлат ва аҳоли манфаатларига риоя қилишга давлатнинг қонуний-ҳуқуқий ҳамда тариф-солиғ, аввало лицензиялаш механизми билан тартибга солиш орқали эришилади.

Автомобиль транспортида лицензиялаш ташиш, транспорт-экспедицион ва бошқа транспорт жараёни билан боғлиқ фаолиятининг давлат томонидан тартибга солиниши турларидан бири бўлиб, унинг мақсади транспорт маҳсулоти истеъмолчилари манфаатини ҳимоя қилиш билан бирга ташиш ва бошқа транспорт хизматлари бозорини меъёрли даражада йўлга қўйиш, монополияга қарши қонунлар, ҳаракат хавфсизлиги ва автомобиль транспортни ишлатишдаги экология талаблари бажарилиши устидан давлат назоратини таъминлашдир.

Лицензия тадбиркорларга бериладиган юридик ҳужжат бўлиб, уларга лицензия талабларига риоя қилган ҳолда белгиланган турдаги транспорт соҳасида иш юритиш ҳуқуқини беради.

Автомобиль транспортида лицензиялаш кўпгина ғарбий Овропа мамлакатлари ҳамда АҚШ, Канада ва Японияда кенг кўпланилади. Кўпчилик хорижий мамлакатларда юк ва пассажирлар ташиш ҳамда айрим мамлакатларда (Япония) автомобилларга сервис (техника) хизмати кўрсатиш лицензияланади. Турли мамлакатларда лицензиялаш объектини белгилашнинг ўзига хос томонлари бор. Масалан, Белгия, Голландия, Франгия ва Финляндияда лицензияга фақат махсус ташувчилар (тижорат асосида ишловчи умум фойдаланиладиган

транспорт) эга бўлиши керак. Ўз юкларини ўз транспорти билан ташиш (идоравий ташиш) учун лицензия талаб этилмайди. Айни пайтда Англия, Дания, Швейцария, Австрия, Германия ва АҚШ да барча турдаги ташишлар лицензияланади.

Барча мамлакатларда лицензия беришда аризачиларнинг касбкорлик тайёрлиги ва ишончлилиги ҳамда тўлашга қобилияти текширилади. Баъзи мамлакатларда (Англия, Дания, АҚШ) тижорат асосидаги ташишларнинг иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан зарурлигини лицензиат исботлаши керак. Хорижий давлатларда ташувчиларнинг лицензия шартларига риоя қилишига катта эътибор берилади. Агар лицензиядан фойдаланиш қоидаси бузилса, ташувчилар огоҳлантирилади ёки улардан жарима олинади. Агар ташувчилар лицензия олмай, тижорат ишлари билан шуғуллансалар, катта миқдорда жарима тўлайдилар, Финляндияда эса 6 ойлик муддатга ҳибсга олинишлари мумкин.

Хорижий давлатларда автомобиль транспорти фаолиятига лицензия бериш тегишли қонунлар ҳамда уларни кўплаш билан боғлиқ кўрсатмаларга биноан тартибга солинади. Ҳозирги кунда Овropa ҳамжамияти мамлакатларида автомобиль транспорти ишини лицензиялаш қонунларини бир-бирларига мослаштириш устида катта ишлар олиб борилмоқда.

8. Лицензия бериш тартиби.

Транспорт жараёни билан боғлиқ хизматларни бажаришни истаган корхона, ташкилот, муассаса ёки айрим тадбиркорлар лицензия берувчи ташкилотга қуйидаги ҳужжатларни ёзма тарзда топширадилар:

а) исталган транспорт тури учун Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги тасдиқлаган нусхадаги ариза (нусха қуйида берилган);

б) корхона ва бошқа тадбиркорлар давлат рўйхатидан ўтганлик тўғрисидаги ҳужжатдан нусха, ташкилолар эса тасдиқланган устав ёки низомлардан кўчирма берадилар;

в) транспорт жиҳозларининг турлари бўйича сони, уларни тузатиш ва техника хизмати кўрсатиш жойлари сони;

г) транспорт жараёни билан боғлиқ транспорт - экспедицион ва бошқа фаолиятлар кўрсаткичлари;

д) аризада кўрсатилган фаолиятни бажариш учун зарур бошқа асосий фондлар кўрсаткичлари;

е) аниқ буюртмачилар билан келишилган ҳажмдаги ташиш, уларга транспорт - экспедицион хизмат, транспорт жиҳозларини тузатиш ва уларга техника хизмати кўрсатиш зарурлиги асослари;

ж) корхона, ташкилот, муассаса раҳбарлари, айрим тадбиркорлар ёки улар мухтор вакилларининг лицензия билан боғлиқ ишларни бажариш учун мутахассислик тайёрлиги ёки махсус ҳқув юртини тугатганлик ҳужжати ёки айна мутахассислик бўйича 5 йилдан кам бўлмаган стажи.

Мутахассислик бўйича етарли даражадаги ҳужжатлари бўлмаган раҳбар ва тадбиркорлар ёки уларнинг мухтор вакиллари аризада кўрсатилган лицензия фаолиятига оид имтиҳон топширишлари лозим. Имтиҳонлар белгилаш тартиби ва сўраладиган билимлар ҳажми Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги томонидан белгиланади;

Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги бўлимлари назорат қилишда давлат стандарти, тоғ-техника назорати, санэпидбекат ва бошқа назорат ташкилотлари, истеъмолчи корхона, ташкилот, муассаса ва айрим тадбиркорлар билан ҳамкорликда иш олиб борадилар.

Лицензиялаш механизми ёрдамида транспорт фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш, аввало, мавжуд ташувчи ва сервис хизмати ҳамда тузатиш корхоналари олдида қўйиладиган талабларни янада оширишга, истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоя қилишга, лицензиатларнинг ўз хизматларини сифатли бажаришлари устидан фаол назоратни йўлга қўйишга қаратилгандир.

Лицензиялашнинг амалга оширишнинг асосий мақсади мамлакат иқтисодиёти тармоқларидаги транспорт харажатларини камайтиришдир.

Давлат транспорт хизматларининг у ёки бу турларини бажариш ҳуқуқига лицензия бериш билан тадбиркорлар ғайрати ва билимини мамлакат иқтисодиёти, мижозлар ёки аҳоли талабларини муваффақиятли ҳал қилиш билан боғлиқ

транспорт хизматларини энг зарур саноат, курилиш, савдо объектларига ҳамда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ташиш ва бошқа ишларни бажаришга йўналтириш имконига эга бўлинади. Айни вақтда транспорт воситаларининг кимга тегишлигидан қатъий назар, кўпроқ самара билан ишлатиш имкони ҳам яратилади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, "нотранспорт" тармоқларидаги жуда кўп транспорт воситаларидан фойдаланиш самараси ва бошқа кўрсаткичлар минтақавий автомобилларда ташиш уюшмалари кўрсаткичларига нисбатан анча орқададир. Лицензиялашни жорий этишда иқтисодий усулларни кўплаш ҳамда айрим транспорт соҳаси бўлмаган ташувчиларга қўшимча талаблар белгилаш ҳисобига транспорт воситалари иш самараси ва бошқа кўрсаткичларини яхшилаш имкони туғилади. Лицензиялаш орқали ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ташишларга транспорт жихозларини кўпроқ йўналтириб, транспорт хизмати бозорида тақчилликни анча камайтириш имкони яратилади. Масалан, айрим идораларга қарашли автобуслар ташиш имконининг бир қисмини шаҳар ичи ва шаҳар атрофи маршрутларида ишлатиш аҳолининг пассажир транспортига бўлган талабини тўлароқ қондиришга ёрдам беради.

Лицензиялаш ёрдамида юкларни маҳсулот чиқарувчилардан истеъмолчиларга етказишни тезлаштириш, транспорт воситалари юк кўтариш қобилиятидан тўлароқ фойдаланиш, салт юришларни камайтириш, аҳолига транспорт хизмати кўрсатиш ҳажмини ошириш ва уни сифатли бажариш имкони ҳам туғилади.

Барча лицензиатларга бир хил имкониятлар яратиб, лицензиялаш тизимидан фойдаланадиган мулк эгалари шаклидан қатъий назар, транспортдаги монополизмни тугатишга ёрдам беради. Агар айрим ташишларга бир неча тадбиркорлардан лицензия олишга ариза тушган бўлса, улардан мижозларга юқори сифатли (ташиш ҳақи арзон, юкларни тез етказиб берувчи, илғор технологиялар кўпловчи ва ҳоказо) хизмат кўрсатганига лицензия берилади. Бошқача қилиб айтганда корхона, ташкилот ёки шахсий тадбиркорларга лицензия аризачи транспорт хизматини лицензияга бошқа даъвогарларга нисбатан кўпроқ

самара билан хизмат кўрсатишни исботлай олсагина берилади. Мисол тариқасида бу ерда хорижий давлатлар лицензиялаш тажрибасини келтириш мумкин. Лицензия билан шуғулланувчи комиссия йил давомида ташиш ишлари учун тушган 5 минг аризадан фақат 80 фоизини қониктирган. Ана шунда тармоқдаги энг қулай рақобатчилик ҳисобига автомобиль транспорти жиҳозларининг иқтисодий ва ижтимоий самарасини ошириш имкони бўлади. Лицензиялашдан кўзланган яна бир мақсад транспортнинг атроф муҳитни заҳарли ёнилғи чиқиндилари билан ифлосланишини камайтириш ҳамда ҳаракат хавфсизлигини яхшилашдир.

Лицензиялаш, ўз навбатида, ташувчилар, уларнинг ташиш имконияти, транспорт бозорининг тўйинганлик даражаси тўғрисида тўла ва холисона ахборот олиш ҳамда шу маълумотлар асосида фақат лицензия билан боғлиқ бўлиб қолмай, балки нархлар, кира ҳақлари ва солиқларни тартибга солишга, транспорт тизимининг ривожлантиришнинг мамлакат ҳамда минтақа дастурларини ишлаб чиқишга қаратилган оқилона қарорлар қабул қилиш имконини беради. Лицензиялашни кўплаш ҳуқуқий давлат қоғеғиясига тўла мос бўлиб тушади. У юридик шахслар, фуқаролар ва бутун жамиятнинг қонуний мафаатларига риоя қилиш кафолати бўлиб қолади.

7.3. Таъминот жараёнини бошқаришда омборхоналар техникаси ва технологияси.

Омборлар логистик тизимнинг муҳим элементларидан бири ҳисобланади, чунки моддий оқим ҳаракатининг барча боскичларидан захираларнинг саклаб туриш учун иншоатларнинг объектив зарурлиги мавжуд.

Омборлар - бу келиб тушаётган юкларни қабул қилиш, жойлаштириш, саклаш ва уларни бевосита истеъмолга тайёрлаш ва истеъмолчига ортиб жунатишга мулжалланган бинолар, иншоатлар, ускуналар ва турли хил курилмалар мажмуидир.

Омборларнинг асосий вазифалари куйдагилар.

- * моддий захираларни вақтинча жойлаштириш ва саклаш;
- * моддий оқимларни тубдан узгартириш;
- * хизмат курсатиш тизимида логистик сервисни таъминлаш.

Омборларни логистик вазифалари операцияларни амалга ошириш жараёнида бажарилади, уларга куйдагилар киради:

- * омборга юклар олиб келган транспортни жунатиш;
- * келиб тушган юкларни қабул қилиш;
- * саклаш жойида материалларни танлаб олиш;
- * материалларни бевосита истеъмолга тайёрлаш;
- * материалларни бутлаш ва идишларга жойлаштириш;
- * юкларни омборхона ичидаги ҳаракати;
- * омборхона ичидаги ҳаракат.

Омборларни самарали иншоо кўпроқ даражада уларнинг техник таъминланиши, омборга жойлаштиришнинг энг қулай технологияси ва уларни бошқаришни автоматлаштиришга боғлиқ.

Макро ва микро даражадаги логистик тизимни яратиш учун аввало уларнинг техник таъминланиши талаб этилади. Логистик тизимни техник таъминланиш деб логистик жараёнларни бажарилишини (юк ва ахборот оқимларини қайта ишлашни) таъминловчи техник воситалари мажмуасини тушуниш керак.

Логистик тизимни аниқ фаолият курсатишини таъминлаш учун ишлаб чиқариш, транспорт, моддий-техник соҳаларига тегишли барча техник воситалардан фойдаланилади. Аммо логистик тизимлар доирасида, аввало, таксимот ва сотиш жараёнларини ҳамда омборхона ва ортиш-тушириш операцияларини автоматлаштириш воситалари моддий ва ахборот оқимларини бошқариш учун узига хос қуринишда булади.

Макрологистик тизимнинг техник таъминоти қуйдаги вазифавий элементларни уз ичига олиши керак: транспорт омборхоналар мажмуаси билан ишлаб чиқариш, корхона таъминоти ва сотишга хизмат курсатувчи магистрал транспорт, бозор ва омборхона тизимлари билан истеъмолчи.

Техника таъминот модуль тамойил буйича курилиши керак, яъни хар бир вазифавий элементга модуль яратилиши керак. Кейин худди шундай агрегатлашган модуллардан умуман бутун тизим курилади. Логистик тизимнинг энг йирик техника таъминотини синтез килиш жараёни фавкулотда кийин муаммо.

Омбор хўжалигини ташкил қилиш, омборлар турлари.

Корхона омбор хўжалиги корхонага қабул қилинувчи моддий техник ресурслар ва тайёр маҳсулот ҳаракатини ҳисобга олиш, назорат қилиш ва сақлаш функцияларини бажаради. Омбор хўжалиги ўз функцияларни ўз муддатларида ва минимал харажатлар билан сифатли бажариши керак. Иш ҳажмига боғлиқ ҳолда омборлар унумзавод ва цех омборларига бўлинади. Умумзавод омборлари ўз навбатида қуйидагиларга бўлинади:

1. Материал омборлари (асосий ва ёрдамчи материаллар, ёкилги омбори);
2. Бир цехда ишлов берилиб иккинчи цехга ишлов беришга ўзатиладиган ярим фабрикалар ва бошқа материаллар омбори;
3. Ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатадиган ишлаб чиқариш омбори;
4. Цехлардан тайёр маҳсулот қабул қилувчи, қадоқловчи ва истеъмолчига узатувчи тайёр маҳсулот омбори;
5. Чиқиндилар, иккиламчи хом ашё омбори;
6. Таралар, идишлар, махсус кийимлар, хўжалик материаллар ва ишчи истеъмолчилари сақланадиган хўжалик омборлари.

Хозирги вақтда факат логистик тизим техник таъминотининг айрим булаклари яратилмоқда. Уларга, хусусан, саноат корхоналари ва моддий техника таъминоти соҳасидаги эпчил техналогия билан транспорт омборхона мажмуасини автоматлаштириш (ТОМА) ни киритиш мумкин.

Юкори даражали тизим сифатида ТОМАни куришда элементларни юкорида турувчи ва пастда турувчи тизимлар билан алоқасини узиш мумкин эмас. Шу сабабли бошқариш жараёнини ишлаб чиқишда барча элементларнинг узаро ҳамкорлигини ҳисобга олган ҳолда, бошқариш шаклини аниқ ажратиш зарур,

бундан ташкари логистик тизим техник таъминоти таркиби мувозанатлаштирилган ва мувофиқлаштирилган булиши керак. Масалан, техник таъминот таркибини куришда юк воситаларининг кайта ишлаш кобилияти, транспорт таксимот тизими, хисоблаш техникаси воситалари ва алока каналларининг утказитиш кобилияти – кувватларини мувозанатлаштириш зарур.

Логистик тизим техник таъминотнинг айрим элементлари уртасида вазифаларни энг макул таксимлаш ва шароитга мослаштириш вазифасини хал килиш учун унинг таркибини келтириш зарур.

Таркиблаштиришнинг асосий мақсад - вазифавий тамойилларга мувофиқ техник таъминот элементларини туркумлаш ва гуруҳларга ажратиш булади. Мисол учун, хозирги вақтда мавжуд туркумлаш буйича омборларни технологик таъминланишнинг барча воситалари туртга синфга ажратилади:

- * омборхона ускуналари;
- * кутариш транспорт ускуналари;
- * ёрдамчи ускуналар;
- * идишлар.

Ишлаб чиқариш воситалари улгуржи савдоси буйича тижорат воситачилик корхоналарининг технологик таъминланиш воситаларини туркумлаштирувчи курсаткич сифатида ускуналарнинг хар бир тури учун юк кутариш кобилияти, катталиқ улчамлари ва узига хос таснифлари тушунилади.

Омборхона ускуналарини, жавонлар, сочиладиган ва суюқ юкларни саклаш воситалари, улчовчи ва дозаларга ажратувчи ускуналар, махсулотлар сакланишини таъминловчи тизимлар бошқаришни автоматлаштириш воситаларини олади.

Омборхона агрегат-транспорт мажмуалари комплекс механизациялаштирилган ва автомалаштирилган турларга булинади. Комплекс – механизациялаштирилган тартибда юкни кайта ишлаш учун машиналар ва ускуналар мажмуи билан жавон модули, юкни узатиш учун омборхона терминали киради.

Автоматлаштирилган омборхона агрегат-транспорт мажмуасига

куйдагилар киради:

* кутариш транспорт воситалари мажмуаси ва автоматлаштирилган бошқарувнинг жойлаштирилган тизими билан автоматлаштирилган

жавон;

* автоматлаштирилган тарзда фаолият курсатувчи кутариш транспорт ускуналари мажмуаси билан автоматлаштирилган жавон модули.

Автоматик омборхона агрегат-транспорт мажмуаларига куйдагилар

киради:

* ортиш-тушириш ва транспорт воситалари билан автоматик бошқарувчи омборхона мажмуалари;

* автоматик бошқарилувчи омборхона мажмуалари, омборлар автоматлар.

Энг кўп фойдаланувчи омборхона ускуналарига кировчи асосий жавонлар:

* бир жойда турувчи;

* айланувчи;

* элеваторли;

* контейнерли;

* харакатланувчи;

* гравитацион.

Омборхона ускуналарига кировчи, сочилувчи, суюк ва бошка юкларни сақлаш воситалари куйдагиларга булинади:

* ясси ва кутичалардан иборат булган бункерлар;

* ер усти идишлари;

* ер ости идишлари;

Омборларнинг улчови ва дозаларга ажратувчи ускуналар логистик тизимда техник таъминотнинг алохида гуруҳини ташкил қилади. Ҳозирги вақтда тарозилар куйдаги гуруҳларга булинади:

* платформалар учун;

* автомабиллар учун;

* вагонлар учун;

* юк кранлари учун;

* конвейерлар учун.

Барча кутариш транспорт воситалари вазифаларни бажаришларига мувофик беш гуруҳга булиниши мумкин:

* юк кранлари;

* кутаргичлар;

* транспорт воситалари;

* юкни ушлаб турувчи мосламалар;

* трансманипуляторлар.

Юк кранларига куприкли, эчкисимон, узи юрар порт, миноралар ва консолли кранлар киради. Куприкли кранлар бир балкали тираб туриладиган, бир балкали осма икки балкали умумий, икки балкали махсус булиши мумкин; эчкисимон кранлар эса канали ва каналсиз булиши мумкин. Куприкли ва эчкисимон кранлар энгил, уртача огир режимли, бир илгали ва икки илгакларига булинади. Узи юкори кранлар автомабиль, темир йул ва сикилган хаво билан юрадиганларга булинади. Консолли кранлар айланувчи ва харакат килувчи булиши мумкин. Трансманипуляторлар пол устидаги, таянчли ва осма транспорт механизмларига булинади.

Бундан ташкари, пол устидаги трансманипуляторлар гуруҳига куйдагилар киради:

* портлашда химояланган электр орткичлар;

* оддий килиб бажарилган электр орткичлар;

* электр штабеллар. Транспорт воситалари уз ичига транспорт-таксимот восита пол

устидаги воситаларни олади. Транспорт - таксимот воситаларига контейерлар ва таксимот мосламалари киради. Конструкция белгиларга мувофик конвейерлар куйдагиларга ажралаждилар: бурама, лентасимон, гардинсимон, эчкисимон, осма, махкамланган, гилдиракчали, пластик.

Юкни ушлаб турувчи мосламалар кутариш транспорт воситаларининг алохида тури сифатида уларнинг вазифаси ва турига мувофик куйдагиларни уз ичига олади:

- донали юкларни кутариш учун; сочиладиган юклар учун; узун металл прокати учун; контейнерлар учун;

- курилиш ёғоч юклари учун; куп навли махсулотлар учун. Мавжуд туркумлашга мувофик логистик тизим техник

таъминланишини воситаларнинг куп сонли гурухлар ёрдамчи, купинча омборхона ва кутариш транспорт ускуналари юкори даражада фаолият курсатадиган ускуналардан ташкил булади.

Ёрдамчи ускуналар омборларни технологик жихозланишининг куйдаги воситалари киради:

* юкларни оралик кайта ишлаш ускуналари;

* халталарга жойлаштириш ускуналари;

* идишларга жойлаштириш воситалари;

* сунок кимёвий махсулотларни кайта ишлаш учун ускуналар;

* жихозлар. Омборларнинг технологик жихозларнинг бошқа воситаларига куйдагилар киради:

* халталарга (идишларга) жойлаштириш воситалари;

* омборхона идишлари;

* контейнерлар.

Саноат корхоналар доирасида макро ва микрологистик тизимлар доирасида махсулотларни «аниқ муддатда» принципи асосида таксимлаш ва сотиш махсулотларни идишларга жойлаштириш бйича аниқ ташкил килишни ва самарали хал килишни талаб килади. Махсулотларни идишларга жойлаштириш транспорт омборхона тизимида мухим кисмлардан бири булади, чунки идишлар сифати нафакат юкларни саклайди ва балки атроф мухитнинг ифлосланишининг олдини олади.

Германияда 55405-сонли саноат стандартига мувофик идишларга жойлаштириш жараёни куйдаги учта узаро боғлиқ вазифавий тушунчаларнинг бирлиги **сифатида** каралади.

* идишларга жойлаштирилиши керак булган юклар;

* юк бирлиги;

* юк бирлигини ортиш.

Идишлар ишлаб чиқарувчи воситалар ва материалларнинг ривожланиши материал тушунослик ва иктисодий ҳисоб-китобларнинг замонавий ютуқларига асосланган. Кейинги пайтларда идиш ясовчи материалларни танлашга иктисодий талаблар катта таъсир курсатмоқда. Германия ва Европа мамлакатлардаги идишли ва донали юкларни ташиш ва кайта ишлаш жараёнининг таҳлили юк бирлигини идишга жойлаштириш ва шакллантириш масалларига, умуман логистик жараённинг худди энг муҳим ташкилий қисми **сифатида** тизимни интеграцион ёндошиш зарурлигини курсатади.

Логистиканинг худди шундай нуқтаи назаридан юкларни идишларга жойлаштириш, юклар ва ахборотлар тизимини бир ҳолатидан бошқасига жойини, вақтини, сонини ва гуруҳларга ажратилишини узгартириш масаласида тубдан узгартирилишини намоён этади. Бунда керакли тубдан узгартиришларни энг кам харажатлар йиғиндиси билан амалга ошириш мақсади қуйилади.

Кейинги вақтларда юкларни контейнерларда, юкдонларда ва куп мартали айланувчи идишларда ташиш янада кенгрок қулланмоқда. Техник таъминотнинг бундай элементларининг самарадорлиги уларни логистик занжирнинг пайдо булишидан то юк оқимини тугашигача, яъни истеъмолчигача қуллаш шароитидан намоён булади.

Бу транспорт воситалари кутариш - транспорт усқуналари, ёрдамчи воситалар ва мосламалар ва идишлар ясовчи материалларни танлаш, тизимнинг логистик талабларига асосланган булиши кераклигини билдиради.

Тизимни конструкция яратилиши ушбу элементларнинг хар бирини ва улар уртасидаги узаро ҳамкорлик шартларини ҳисобга олиш керак. Шундай қилиб, хомашё материаллар ва тайёр маҳсулотларнинг сакланиши ва иктисодий,

уларнинг ташишдаги харажатларини камайиши, демак, муомала харажатларининг камайиш техник таъминоти холатига боглик.

Логистик тизимларда омборга жойлаштиришнинг энг кулай технологиясини танлаш алохида фаолликни талаб этади, чунки омборга жойлаштириш буйича масалаларни хал килишда бир-бирлари билан жудаям жипслашиб кетган ва динамик богланган купгина турли хил омилларни таккослаш муомиласи вужудга келади. Шу сабабли омборга жойлаштириш технологиясини танлаш етарли даражада мураккаб хисоблаш техникасини куллаш заруриятини хисобга олиш билан тизимий ва мажмуавий ёндошишни талаб этувчи булиб куринади.

Шунинг учун ушбу вазифани хал килишнинг биринчи боскичидаёк илгаридан техник омиллар асосида кабул килиниши мумкин булмаган омборга жойлаштириш технологияси вариантларидан воз кечиш максадга мувофикдир.

Омборлар уларнинг иш фаолиятларига қараб жойлаштирилади: Масалан, материаллар ва ишлаб чиқариш омборлари истеъмолчи цехлар яқинига жойлаштирилади, бу ўз навбатида юкларни кам масофа орқали кўчиришни таъминлайди. Омбор хўжалигини ташкил этиш қуйидаги ишларни ўз ичига олади:

- ишлаб чиқариш жараёнлари тўғри аниқлилик, пропорционаллик узлуксизлик, ритмлилиқ принципларига асосан корхона ишлаб чиқариш структурасини таҳлил қилиш;

- омборхоналар типи ва номенклатурасини аниқлаш;

- янги омборхоналарни жойлаштириш схемасини ишлаб чиқиш, лойиҳалаш ва кўриш;

- омборхоналар иши оператив календар режаларини ишлаб чиқиш;

- омбордан материал оқимлар ҳаракатини ҳисобга олиш ва назоратни ташкил қилиш;

- юкларни олиш ва истеъмолчиларга етказишни ташкил этиш;

- омбор хўжалиги иши самарадорлигини таҳлил қилиш ва уни ишини яхшилаш бўйича тадбирларни ишлаб чиқиш ва тадбиқ қилиш;

Омборлар ўз конструкциясига кўра очик, ярим очик, ёпик ва махсус омборларга бўлинади.

Очик омборларда сақланишига атмосфера омиллари таъсир этмайдиган хом ашё ва материаллар сақланади.

Ярим очик омборларга айвонлар мисол бўла олади.

Ёпик омборларга полли омборлар киради. Хом ашё ва материаллар қадоқланган ҳолда, полга тўкилган ҳолда ёки силосларда сақланади. Хом ашёнинг ҳар бир турига алоҳида силослар ажратилиб берилади.

Силос типдаги омборлар хом ашё ва маҳсулотни сифатли сақлашни, материалларни бир жойдан иккинчи жойга ташиш, қабул қилиш ва юбориш ишларини комплекс механизациялашни таъминлайди.

Корхонанинг омборхоналар билан таъминланганлиги 2 хил усул билан аниқланади. Биринчи усулда хом ашёнинг ёки тайёр маҳсулотнинг кунларда ифодаланган захираси аниқланади.

Олинган катталик норматив билан таққосланади ва хулосаланади, керак бўлса ташкилий - техник чоралар ишлаб чиқилиб уларни амалга ошириш орқали омбордан фойдаланишни яхшилашга эришилади. Ҳисоблашлар хом ашё омборлари учун ва тайёр маҳсулот омборлари учун алоҳида бажарилади. Иккинчи усул бўйича ҳисоблашларда юк айланишининг махсус графиги тузилади. у корхонанинг нормал ишлашини таъминловчи хом ашё ва маҳсулотнинг максимал захирасини кўрсатади.

Шунга ва баъзи резервга асосланиб керакли ҳажмдаги омборхона аниқланади ва мавжуд омбор билан таққосланади.

Омборлар ҳажмини аниқлаш.

Корхоналарнинг фаолияти давомида омбор хўжалигини ташкил этишнинг элементларидан бири бўлиб, маълум миқдордаги хом ашё ёки маҳсулотни сақлаш учун керакли омбор ҳажмини ҳисоблаш юзага келади. Ҳисоблашлар мос материалларни сақлашнинг хусусиятини ҳисобга олган ҳолдаги формулалар орқали амалга оширилади. Силос типдаги омбор учун битта силоснинг ҳажми куйидагича ҳисобланади:

$$E_c = V \cdot H \cdot K_p$$

бу ерда:

E_c - битта силоснинг сиғими (т);

V - силоснинг ҳажми (м³);

H - маҳсулотнинг ҳажмий массаси (т\м);

K_p -силос ҳажмидан фойдаланиш коэффиценти.

Мана шуларни билган ҳолда силослар сонини топиш мумкин. Ҳом ашё, материал ёки тайёр маҳсулотни жойлаштириш учун керакли майдон турли формулалар орқали ҳисобланади. Бунда баъзи материалларнинг сақлаш қоидаси ва хусусиятларини билиш шартдир.

Омборларда қабул қилиш ва юбориш қурилмалари бор. Уларнинг қобилияти қабул қилиш ва юбориш нуқталари ҳамда уларнинг унумдорлиги билан ўлчанади. Омборхонага хом ашё қабул қилиш унинг келиши билан амалга оширилади, ишлаб чиқаришга юбориш эса узлуксиз, даврий ёки партиялар шаклида амалга оширилади.

Божхона омбори режимига жойлаштирилган ва экспорт режимига кура олиб чиқишга мулжалланган товарларни бождан, соликлардан озод қилиш ёки туланган суммаларни кайтариш.

Агар товарларни амалда четга олиб чиқиш вақтида туловлардан озод қилиш ёки туланган суммани кайтариш назарда тутилган бўлса, божхона омбори режимига жойлаштирилган ва экспорт режимига кура олиб чиқишга мулжалланган товарлар бождан, соликлардан озод қилинади ёхуд туланган суммалар кайтарилади. Бу товарлар божхона омбори режимига жойлаштирилган кундан бошлаб уч ойдан кечикмай олиб чиқилиши лозим. Товарлар белгиланган муддатларда амалда олиб чиқилмаган такдирда бож, соликлар, шунингдек уларнинг фоизлари конун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда туланади.

• Эркин божхона зонаси ва эркин омбор шундай режимларки, бунда чет эл товарлари муайян ҳудудлар ва жойларда бож, соликлар ва иктисодийсиёсатчораларикулланилмасдан жойлаштирилади ва ишлатилади,

Узбекистон товарлари эса экспорт режимига мувофик олиб чиқишда кулланиладиган шартларга кура жойлаштирилади ва ишлатилади.

- Эркин божхона зонаси ва эркин омбор режимлари конун хужжатларига мувофик белгиланади.

Товарлар эркин божхона зонаси ва эркин омбор режимларида чекланмаган муддатларгача туриши мумкин.

Эркин божхона зоналари ва эркин омборларда, агар конун хужжатларида бошқача тартиб назарда тутилмаган булса, товарлар билан ишлаб чиқариш ва тижорат операцияларини бажаришга йул қуйилади, уларнинг чакана савдоси бундан мустасно.

Божхона Кодексининг ва бошқа конун хужжатларининг қоидаларига риоя этмаётган айрим шахсларга божхона органлари товарлар билан операцияларни амалга оширишни тақиқлаб қуйиши ҳамда эркин божхона зоналари ва эркин омборларга монеликсиз кириб чиқишни рад этиши мумкин. Эркин божхона зонаси режими амал қилаётган худудда бинолар, иморатлар ва иншоотлар барпо этишга божхона органи билан келишган ҳолда йул қуйилади.

Эркин божхона зонаси ёки эркин омбор режимларига жойлаштириладиган товарларга нисбатан бож, солиқлар ва эркин божхона зонаси ва эркин омбор режимларида турган товарларни эркин муомалага ёки экспортга чиқариш режимларига жойлаштириганда, агар конун хужжатларида бошқача тартибназарда тутилмаган булса, бож, солиқлар ҳамда иқтисодий сиёсат чоралари товарларнинг келиб чиқишига қараб кулланилади.

Халқаро терминалларда юк ташиш.

Халқаро юк ташишда икки усул мавжуд бўлиб унинг биринчисидан юклар жўнатувчидан юк қабул қилувчига тўғридан-тўғри етказиб берилса, иккинчисидан жўнатиш ва (ёки) қабул қилиш жойларидаги терминалларга етказиб берилади. Иккинчи усулни терминал тизимли халқлараро юк ташишлар деб юритилади ва унда транспорт жараёнини ташкил этиш асосий звеноси (бўғини) вазифасини терминаллар бажаради. Терминаллар аксарият транспорт-экспедицион ишларни

базарадилар. Терминал ибораси халқаро иқтисодий алоқаларни ривожланиши натижасида МДҲ давлатларига етиб келган бўлиб, унинг том маъноси инглиз тилидаги terminal сўзи бўлиб, охириг тўхташ жойини билдиради.

Жаҳон амалиётида эса freight terminal ибораси ишлатилиб, унинг маъноси транспорт-тарқатувчи марказ бўлиб, турли хил товарларни омборларда (заруратга кўра) тижорат мақсадида сақлаш билан бирга, ҳар хил зарурий хизматларни ҳам бажаради.

Терминал ёки терминал мажмуи-ҳозирги замон талабига биноан технологик жиҳозланган, товарларни транспортировкаш ва уларни гуруҳлаб тарқатиш билан боғлиқ комплекс инженер-техник иншоот бўлиб, унда қуйидаги ишлар бажарилиши мумкин:

- божхона ишловларини бажариш;
- ортиш-тушириш ишлари;
- кенг номенклатурадаги товарларни (контейнерларда келган товарларни ҳам) сақлаш;
- сархиллаш ва жўнатишга тайёрлаш;
- транспорт воситаларига техник хизмат кўрсатиш ва уларга тўловли жой бериш;
- суғурталаш ва ҳисобот ишларини бажариш;
- ахборот хизмати, бошқа терминаллар, юк жўнатувчи ва қабул қилувчилар билан алоқани ташкил этиш;
- меҳмонхона туридаги хизматни ташкил этиш.

Терминалнинг асосий вазифаси юкларни (бўлиб) тарқатишдан иборат. Терминаллар, асосан йирик темир бекатларида, дарё пристанларида, аэропортларда, юк автомобили бекати (ЮАБ)ларида ташкил этилади. Йирик темир йўл бекатларида махсуслаштирилган контейнер терминаллари ҳам бўлиши мумкин. Баъзи бир корхона ва ташкилотларга хизмат кўрсатувчи очиқ турдаги ёки ёпиқ турдаги терминаллар бўлиши мумкин. Ёпиқ турдаги терминалга 2001 йил нефть ва нефть маҳсулотларини Қамчиқ довони орқали ташиш билан боғлиқ Ангрен ва Поп нефть маҳсулотлари терминалини мисол қилиб келтириш мумкин.

Терминал тизимида ташишни ташкил этувчиларга қуйидагилар киради:

- экспедиторлар. Экспедиторлар юкларни жўнатиш ва келтириш билан боғлиқ ходимлар бўлиб, улар ўз номларидан ёки ваколатини олган корхона (ташкилот) номидан шартнома тузиб ташиш ишлари жавобгарлигини олган шахслардир;

- юк ташувчилар. Юк жўнатиш жойидан уни етказиб бериш жойигача ташиш ишларини бажарувчи транспорт ташкилоти ёки шахсий мулк (транспорт) эгаси.

Ўзбекистон республикасида терминал тизимида юк ташувчиларга, Тошкент аэропорти терминали, пахта толаси темир йўл терминаллари (Бухоро ва Сирдарёда) ва “Ҳўшаҳарлараротранс-Ўзмежгортранс” хиссадорлик юк автомобиль бекатларини киргазиш мумкин. Пахта толаси терминали ҳар бир вилоятда ҳам ташкил этилиши режалаштирилган.

Терминал тизими технологияси орқали юк ташишда йирик ва майда компаниялар фойдаланадилар.

Транспорт-экспедицияси хизматлари бозорининг бешафқат рақобати шароитида терминал тизимлари товарларни тезлаштириб етказиб беришга имкон яратиб беради;

терминаллар аксарият ҳолларда талаб ва таклиф мавсумий ўзгаришларини мавжудлиги билан боғлиқ омборлар заҳираларига эга бўлишлари имконини беради;

тижорат(товарни баланд нарх билан сотиш ва қулай солиққа тортилиш) мақсадида товарларни узоқ вақт сақлаш имконлари мавжудлиги кўпчилик корхоналарни терминал технологияларидан фойдаланиб, ўзларининг омбор хўжаликларидан воз кечишларига имкон яратиб беради. Бунинг мисолига “Ўзбекпахтасаноати” қошида ташкил этилган терминаллар пахта тозалаш заводларининг ўз омборларига зарурат йўқлигини келтириш мумкин.

Масалан, Японияда юк ташиш терминал тизимини ривожлантиришга автомобиль транспорти терминаллари тўғрисидаги қонун асос бўлган.* А. С. Шустов, Е. А. Малишева маълумотларига кўра ҳозирги кунда Японияда 1500 дан

ортиқ махсуслаштирилган терминаллар, шу жумладан “Сейко”соатини тарқатиш маркази, тез бузилувчи қишлоқ ххжалик маҳсулотларига ишлов берувчи “Дейкоку” терминалини келтириш мумкин.

Россияда ҳам махсус Терминал номли давлат инно вағион дастури қабул этилган.

Халқаро терминаллар орқали юк ташишни ташкил этишда қуйидагиларни инобатга олиш керак:

- ташиш технологиясини, ҳаракатни ташкил этиш тизими ва транспорт ҳаракати маршрутини танлаш;

- зарур бўлган транспорт воситалари танлови ва ҳисоби;

- транспорт воситалари ҳаракат жадвалини ишлаб чиқиш ва уни алоқадор корхоналар билан келишиш.

Ҳаракатни ташкил этиш қуйидагича бўлиши мумкин: тўғридан-тўғри(бир транспорт воситаси юкни жўнатиш терминалидан то етказиб бориш терминалигача) етказиш; участка терминалигача (оралиқ терминалда ярим тиркамани ёки контейнерни алмаштириш)етказиш; эстафета (ҳайдовчи ёки экипажни маршрут ичи оралиқ терминалида) алмашуви. Ўзбекистонда ҳаво транспорти бўйича юк ташиш терминаллари Тошкент аэропортида ва Асакадаги “ЎзДЭУавто” заводи комплектағияси юкларига хизмат этувчи Андижон аэропортида мавжуд.

-ғарбий Овропа мамлакатларида ва Россияда қуйидаги терминал шахобчалари мавжуд:

- Овропа тизими терминаллари (жумладан интерконтейнер шахобчаси);

- икки-уч мамлакатни бирлаштирувчи терминал шахобчалари;

- айрим транспорт компанияларига қарашли мули ва бимодал юк ташиш терминаллари мавжуд.

Давлат миқёсида барча транспортлар инфратузилмаси ривожда терминал тизимининг аҳамияти катталигининг ҳисобга олиниб ривожланган мамлакатлар халқаро юк ташишларни тартибга солиш мақсадида махсус қонунлар қабул этилган.

Назорат учун саволлар:

1.Таъминот жараёнини бошқариш технологиясини моҳияти ва аҳамияти нимадан иборат.

2. Автомобил ва электротехника саноатини ривожлантириш, маҳсулотларни стандартлаштириш масалаларидаги мавжуд муаммо ва камчиликларини изоҳлаб беринг.

3. Таъминот жараёнларини бошқаришда корхоналардаги мавжуд транспорт воситаларининг турларини тавсифлаб беринг.

4. Мамлакатимиз транспорт инфратузилмасини ривожлантириш чора-тадбирлари ва устувор йўналишлари нималардан иборат.

5. Транспорт ва коммуникация инфратузилмасини ривожлантириш бўйича асосий лойиҳалар технологиясини тартиби ва заруриятини изоҳлаб беринг.

6.Транспорт жараёни билан боғлиқ хизматларни бажаришда лицензиялар бериш тартибини тушунтириб беринг.

7.Омборларнинг асосий ва логистик вазифалари нималардан иборат?

8.Омборхона агрегат-транспорт мажмуалари қандай турларга бўлинади?

8-мавзу. Таъминот жараёнини бошқаришда режалаштириш

РЕЖА:

8.1. Таъминот логистикасини режалаштиришни иқтисодиётда тутган ўрни, аҳамияти ва хос хусусиятлари.

8.2. Таъминот логистикасини режалаштиришни бўлимлари твасифи

8.3. Таъминот логистикасини режалаштириш жараёни ва унинг таҳлил қилиш йўллари.

8.1.Таъминот логистикасини режалаштиришни иқтисодиётда тутган ўрни, аҳамияти ва хос хусусиятлари.

Темир йўл транспорти билан автомобиль транспорти ўртасида юк ташишни оқилона тақсимлашнинг асосий тамойили ижтимоий меҳнат сарфини иложи борица қисқартишдир. Ижтимоий меҳнат сарфи иқтисодий кўрсаткичлар тизими бўйича аниқланади ва унга фақат юқорида кўрсатилган харажатлар қийматигина кириб қолмай, натурал кўрсаткичлар қиймати (масалан, амортизағия харажати) ҳам киради. Лекин қиймат кўрсаткичлари муҳимроқ ҳисобланади, чунки улар аниқ ҳисобга олинади ва муайян ишлаб чиқариш (юк ташиш) шароитида транспортнинг қайси бир турини ишлатиш афзалроқ эканлигини аниқлаш имконини беради.

Юк ташиш, ортиш-тушириш ишларига турли хил транспортда турлича вақт сарфланади.

Юкни тез етказиб бериш нуқтаи назаридан транспортнинг у ёки бу турини баҳолаш кўрсаткичи сифатида юкларни етказиб бериш тезлиги ошиши ҳисобига транспорт жараёнидан ҳоли бўлган юк қиймати олинади (у мамлакат иқтисодиёти айланма маблағларининг бир қисмини ташкил этади). Бу кўрсаткич қимматбаҳо юклар ташилаётганда айниқса катта аҳамиятга эга бўлади. Тез бузиладиган юкларни ташишда етказиш тезлиги бошқача аҳамият касб этади

Юк ташиш вақти оша бориши билан тез бузиладиган юклар сифати пасаяди ва бундан кўриладиган зиён орта боради. Шу сабабли транспортнинг у ёки бу турини танлашда ташилаётган юк сифатининг пасайиши ва бундан кўриладиган зиён назарда тутилиши лозим

Баъзан маълум бир транспорт туридан фойдаланишни баҳолашда қиймат кўрсаткичлари етарли бўлмай қолади. Бундай ҳолларда қўшимча равишда натурал кўрсаткичлардан фойдаланилади. Буларга, масалан, сарфланган ёнилғи миқдори, ташишда банд бўлган ишчилар сони кабилар киради. Таққосланадиган қиймат кўрсаткичлари етарли бўлмай қолганда натурал кўрсаткичлар транспортнинг у ёки бу турини танлашда ёрдам бериши мумкин.

Автомобиль ва темир йўл транспортнинг оқилона ташиш масофасини юк ташишнинг қиймат кўрсаткичи бўйича аниқлашда юк ташиш билан боғлиқ бўлган барча харажатларни, яъни юкни магистрал транспорт воситаларигача олиб келиш

ва ундан ташиб чиқиш ҳамда ортиш-тушириш ишларини ҳисобга олиш зарур. Юкни тўғри автомобиль транспортида ташиш харажатларига ташиш харажатларининг ўзи, ортиш-тушириш ишлари билан боғлиқ бўлган харажатлар; омбор ишлари харажатлари; шунингдек ташиш таннархини ҳисоблашда иштирок этувчи йўл харажатлари (бундай харажатлар йўл турига ва ундаги ҳаракат тезлигига боғлиқ) киради.

Юк темир йўл транспортида ташилгандаги харажатларга юк ташишга бевосита алоқадор харажатлар, юкни жўнатувчи омборидан темир йўл бекатигача келтириш харажатлари ва уни темир йўл бекатидан юк олувчи омборига етказиб бериш харажатлари, ортиш-тушириш ишларига алоқадор бўлган ишлар харажатлари киради.

Бунда юкларни темир йўл бекатларига олиб келиш ва олиб кетиш ишлари асосан автомобиль транспортида амалга оширилади. Бу ҳолда темир йўл транспортида юк ташиш тизими автомобиль транспорти харажати ҳам қўшилади. Умумий юк ташиш қиймати қўшимча автомобиль транспорти харажати ҳисобига ошади ва қайта юклаш ишлари сони бевосита автомобилда ташилгандагига нисбатан кўпаяди.

Транспорт турини иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ равишда танлаш ёки транспорт тури бўйича юк оборотини тўғри тақсимлаш учун автомобиль ва темир йўл транспортида турли масофаларга юк ташишда ҳосил бўладиган харажатларнинг суммар графигини тузиш керак. Бунда чизиқлар туташган нуқта юк ташишда автомобиль транспортини қўлланиш иқтисодий жиҳатдан самарали бўлган энг катта масофани аниқлаб беради.

Энг самарали транспорт турини танлашда юк ташиш харажатлари кўрсаткичи билан бирга юк ташиш тезлиги кўрсаткичи ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Юк ташиш тезлигини оширишдан олинандиган иқтисодий самарани асосан қимматбаҳо ва омборларда узоқ вақт сақлаб бўлмайдиган юклар бўйича аниқлаш керак. Юкларни бевосита автомобиль транспортида ташиб, уларни етказиб бериш тезлигини ошириш юк ташиш тежами ҳисобга йўлда ва омборларда турадиган

заҳира юклар миқдорини камайтиради, демак, айланма маблағларни қисқартиришга имкон беради.

Илмий тадқиқотчилар томонидан ўтказилган тадқиқотлар натижасида автомобиль транспорти ва темир йўл транспортнинг ҳозирги шарт-шароитида барча турдаги юкларни 100 км масофагача автомобиль транспорти билан ташишга ўтказиш мақсадга мувофиқлиги аниқланди. Юкларнинг айрим турлари учун бу масофа янада каттароқдир. Чунончи:

Қум, шағал, тош, кўмир, руда 125-130 км;

ғишт, цемент, металл, ун, дон, қанд лавлаги 165-175 км;

Газмол, пойабзал, кондитер маҳсулотлари 230-240 км;

Мева, сабзавот, тирик қорамол, сут ва сут маҳсулотлари 350-400 км;

Пахта хом ашёси (қоп-қонарсиз) 500-550 км.

Юк ташиш масофаси мазкур туман бошқа турдаги транспорт алоқалари мавжудлиги билан ҳам белгиланади. Транспортнинг бошқа турлари кам ривожланган туманларда автомобиль билан юк ташиш масофасини ошириш мақсадга мувофиқдир.

Транспорт воситалари ва юк ташиш ишларини такомиллаштириш ҳамда қаттиқ қопламли автомобиль йўлларини кўпайтириш юк ташишда автомобиль транспортидан фойдаланишни янада яхшилашга олиб келади. Юк ташиш учун кўп юк кўтарадиган автомобиллардан ва автопоездлардан фойдаланиш автомобиль транспортини ишлатиш доирасини кенгайтириш имконини беради.

Масалан, пахта хом ашёсини ташишда ЗИЛ-130В1 тягачини ишлатиш пахта хом ашёсини ташишга ихтисослаштирилган иккита ТМЗ-879 маркали ярим тиркамали тиркаш имконини берадики, натижада автопоезд унуми деярли 1,5...2 мартагача ошади.

Қуруқликда ишловчи транспорт турлари ўртасида юк оборотини тақсимлашда бир кунлик вагон обороти 1...3 вагондан, айрим жойларда 5 вагондан ошмайдиган магистрал темир йўл бекатларидан ва саноат темир йўл шаҳобчаларидан фойдаланиш самарадорлигини ҳисоблаб чиқиш зарур. Чунки

бундай кичик юк бекатларда ва саноат темир йўл шахобчаларида ортиш-тушириш механизмларини ишлатиш иқтисодий жиҳатдан жуда қимматга тушади. Бундан ташқари вагонларни келтириш ва қайтариб олиб кетиш, маневр ишларини бажаришда темир йўл шахобчалари ҳамда транспорт воситаларини эксплуатация қилиш умумий харажатлари бундай жойларда автомобиль транспорти билан юк ташиш харажатларига нисбатан қимматга тушиши мумкин. Шунинг учун кичик юк бекатларини ва саноат темир йўл шахобчаларини тубдан қисқартириш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқдир.

Темир йўл ва дарё транспортида юк ташиш ишларини тўғри тақсимлаш ва улар ишини мувофиқлаштириш ҳам катта аҳамиятга эга.

Агар ишлаб чиқариш туманига темир йўл транспорти, истеъмолчи туманига эса сув транспорти хизмат қилса, бундай туманларнинг транспорт алоқалари аралаш темир йўл-сув йўли алоқалари ташиқил қилиниб, амалга оширилади.

Темир йўл ва сув транспорти ўртасида юк ташишни мақсадга мувофиқ тақсимлаш учун ташиладиган юклар миқдорини ва истеъмол қилишнинг мавсумийлигини ўрганиш лозим.

Арзонроқ ва кўплаб ташиладиган юклар (қурилиш материаллари, ёғоч ва бошқалар) сув транспортида ташилгани яхши, чунки бу мамлакат иқтисодиётида айланма маблағларни тежаш имконини беради. Дарё транспортига узоқ масофаларга ташиладиган юкларни ўтказиш лозим, чунки бундай юклар дарё транспортида ташилганда кўп маблағ тежаб қолинади.

Пассажирлар ташишда ҳам юк ташишни ташкил этишдаги каби транспорт турлари ишини мувофиқлаштириш ва пассажирлар ташишда заруриятга қараб аралаш транспорт тизимини қўлланиш жуда катта аҳамиятга эга. Пассажирларни аралаш транспорт тизими билан ташишни ташкил қилишдаги асосий мезон пассажирларнинг сафардаги вақтини тежаш ва кира ҳақини арзонлаштириш. Бунга ҳаракат тезлигини ошириш, транспорт воситасини такомиллаштириш ва йўл шароитини яхшилаш, ҳаракат мунтазамлигини таъминлаш, пассажирлар учун максимал қулайлик ва шинамлиқлар яратиш билан эришилади.

Пассажирларнинг сафардаги вақтини тежаш мақсадида поезд ва самолётлар ҳаракат графикларига автобуслар графиклари мослаштириб тузилади. Ўз навбатида, поездлари ҳаракат графикларига самолётлар ҳаракат графиклари мосланиб тузилган бўлиши керак. Турли хил транспорт воситаларида пассажирларни аралаш ташишда йўл кира ҳақлари келишилиб белгиланиши лозим бўлади.

Пассажир ташиш тезлигини ошириш самарадорлигини аниқлаш анча мураккабдир. Шунинг учун кўп ҳолларда пассажирлар ташиш тезлигини ошириш пассажир-соат ҳисобидаги тежамни ҳисоблаш билан тугалланади. Сафардаги пассажир-соатларда ўлчанувчи вақтни тежаш зарур кўрсаткичдир. Кишиларнинг сафарда бўлиш вақти кўп ҳолларда уларнинг иш ёки дам олиш вақтини қисқартириш ҳисобига бўлади.

Демак, пассажирларни чарчамайдиган ҳолда ташиш тезликларини ошириш уларнинг номинал иш вақтлари ресурсларини ошириш билан бирга иш унумдорлигини ҳам оширади ва бу иккала ҳол ишлаб чиқаришни оширишга ёрдам беради.

Пассажирлар тежаган ҳар бир соатнинг ўртача пул ҳисобидаги нарҳини топиш иккинчи усулдир. Бу усулдаги ҳисоблашлар сўнгги йилларда кенг қўлланилмоқда. Ҳар бир пассажир-соат сарфининг пул ҳисобидаги нарҳини топиш параллел ҳаракат қилувчи бир қанча транспортларнинг қайси туридан фойдаланганда қанча вақт тежалиш, кира ҳақи ва йўлдаги харажатлар йиғиндиси фарқини таққослашда ишлатилади.

Масалан, узоқ масофадаги сафарда бўлишда поездларда юришни ёки самолётларда учишни таққослашда. Ўтказилган илмий-тадқиқот ишлари шуни кўрсатадики, узоқ масофаларда поездларда юришнинг ҳар бир пассажир-соати нархи тахминан 500...800 сўм атрофида экан.

Мана шундай ўртача ҳисобдаги пассажир-соатлар нархи ва бир йилда олинадиган тежам вақтларига қараб, ҳаракатни тезлатиш билан боғлиқ инвестициялар қанча вақт ичида ўзини оқлашини ҳисоблаб чиқиш мумкин. Агар

ҳаракатни тезлатиш учун сарфланган инвестициялар 6...8 йил мобайнида ўзини оқласа, бундай ҳаракатлар самарали бўлади.

Шуни айтиш керакки, иккала усулда ҳисоблаш ҳам кўп жиҳатдан шартли бўлиб, катта миқёслардаги ҳисоблашлардагина қўлланилади. Амалда пассажирларнинг ҳар бири сафарда юриш вақтлари тежамини ҳар хил усулда ҳисоблайдилар. Чунки бундай ҳисоблар уларнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳолатига, харажатларни ким қоплашига, сафар қайси маҳалда (кечаси ёки кундузи) бўлишига, қандай қулайлик ва шинамликлар борлигига ва бошқа бир қанча сабабларга боғлиқдир.

Масалан, пассажир кечаси 8 соат ухлаб борадими ёки кундузи 5 соат юрадими. Биринчи ҳолда вақт сарфи 3 соат ортиқ бўлса ҳам, унинг пассажир учун аҳамияти кам бўлиши мумкин. Демак, бундай ҳисоблар аниқроқ бўлиши учун махсус текширишлар ўтказиш ҳамда ҳаракатни тезлаштиришнинг аниқ шартларини ҳисобга олиш лозим.

Сўнгги йилларда транспортнинг айрим турлари ўртасида юк ва пассажир ташиш ҳажми кескин ўсиши билан бирга уларни транспортлараро тақсимлаш ҳам оптималлашиб бормоқда. Шундай ҳулоса чиқаришга, биринчидан, ҳозир барча мамлакат иқтисодиёти тармоқлари ривожланаётганлиги ҳамда аҳолининг ташишга бўлган талаблари умуман бажарилаётганлиги, иккинчидан, барча турдаги транспортлар фойдалилик даражаси анча юқори эканлиги асос бўлаолади.

Лекин шунга қарамай, айрим юкларни бир транспорт туридан иккинчисига ўтказиб ташиш иқтисодий жиҳатдан афзалроқдир. Масалан, нефть ва нефть маҳсулотлари қувур юборғич транспортга ўтказилса, ташиш таннархи темир йўл транспортидагига нисбатан 2...3 марта арзонлашади ёки темир йўл транспортида қисқа масофаларда (150...200 километргача) ташилаётган юклар автомобиль транспортига ўтказилса, ташиш харажатлари камаяди. Мана шундай қисқа масофаларга ташилаётган юклар ҳажми ҳар йилига бир неча минг тоннадан кўпроқни ташкил қилади.

Келтирилган мисоллар транспорт айрим турлари ўртасидаги ташишларни янада оптималлаштириб тақсимлаш имкониятлари мавжудлигини кўрсатади.

Бундай масалаларни ҳал қилиш учун аввало мавжуд юк ташиш умумий ҳажмини иқтисодий туманлар ва вилоятлараро перспектив давр мобайнидаги транспорт-иқтисодий баланслари асосида белгиланади. Узоқроқ даврлар учун юк ташиш умумий ҳажми айрим статистик материалларни таҳлил қилиш асосида башоратлаш йўли билан белгиланади.

Айрим турдаги юклар фақат аниқ транспортлардагина ташилгани ҳолда кўпчилик юклар транспортнинг бир неча турларида ташилиши мумкин. Бунда юкларни транспортнинг айрим турлари ўртасида ташишни оптималлаштириш учун бир ёки бир неча ташиш самарадорлиги кўрсаткичлари таққосланади.

Оптимал ташишни ташкил қилиш самарадорлиги кўрсаткичлари (ёки мезонлари) баъзан умумлаштирилган бўлса, гоҳо хусусий кўрсаткичлар бўлиши ҳам мумкин. Оптимал ташишни ташкил қилишни ифодаловчи хусусий кўрсаткичларга тонна-километр билан ўлчанадиган юк оборотлари, ташиш тезлиги, ёнилғи ёки қувват сарфи, иш кучи сарфи ва бошқа натурал кўрсаткичлар кириши мумкин.

Оптимал ташишни ташкил қилишни ифодаловчи умумлаштирилган асосий кўрсаткич-меҳнат сарфидир. Меҳнат сарфи келтирилган харажатлар, яъни айти даврда ташиш учун қилинган эксплуатацион харажатлар ва инвестицион харажатларнинг эксплуатацион харажатларга келтирилган қисми йиғиндисидан иборат бўлиб, қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$\text{Скелт} + E + E_n + K_t + K_{\text{юк}}$$

бу ерда Скелт - келтирилган харажатлар йиғиндиси, сўм;

E - айти даврга (бир йилги) ташиш учун қилинган эксплуатацион харажатлар, сўм;

E_n - инвестицион харажатларни эксплуатацион харажатларга келтириш (меъёрлаш) коэффициенти (транспортда $E=0,12$ қабул қилинган);

K_t - инвестицион харажатлар (бино, иншоотлар, транспорт воситалари) йиғиндиси, сўм;

$K_{\text{юк}}$ -транспорт жараёнида йўлдаги юклар умумий қиймати (ёки мамлакат иқтисодиёти айланма маблағлари), сўм.

Юқорида келтирилаган формула орқали транспортнинг айрим турлари бўйича харажатлар йиғиндиси аниқланиб, уларни бир бири билан таққослаш лозим бўлади. Бундан ташқари зарурият туғилган жойларда кўшимча қилиб оптимал ташишни ташкил қилиш хусусий кўрсаткичлари ҳам таққослаб кўрилиши лозим. Масалан, ёнилғи танқис бўлган жойда унинг нисбий сарфи ва бошқалар. Албатта тўғри хулосага келиш учун таққосланувчи кўрсаткич ўлчамлари бир хил ёки бир-бирига яқин бўлиши назарда тутилиши керак.

Умумий ҳолларда эса транспорт айрим турлари ўртасидаги оптимал ташишни ташиқил қилишда транспортларнинг қуйидаги иқтисодий самарадорлиги доираларини ҳисобга олиш лозим.

Асосан кўп ҳажмдаги юкларни узоқ ва ўрта (200 км дан ортиқ) масофаларга ташишда темир йўл транспорти ишлатилгани мақсадга мувофиқдир. Корхоналар ичи темир йўл шаҳобчалари мавжуд бўлган жойларга кўп ҳажмдаги (йилига 30...40 минг тоннадан кам бўлмаган) юкларни қисқа масофаларга ташишда ҳам кўпинча темир йўл транспорти ишлатиши мумкин. Ташиш ҳажмлари кам бўлган жойларда корхоналар ичи темир йўл шаҳобчаларини эксплуатация қилиш нисбий харажатлари кўпайиб кетиб, ташиш таннархини қимматлаштириб юборади. Мана шундай темир йўл шаҳобчалари орқали ташиладиган юклар автомобиль транспортига ўтказиб ташилиши мақсадга мувофиқдир.

Янги корхоналарни жойлаштириш лойиҳаларини ишлаб чиқишда уларга транспорт хизмати кўрсатиш аҳолида ва чуқур техник-иқтисодий ҳисоблар билан кўриб чиқилиши лозим.

Автомобиль транспорти шаҳарлар, саноат марказлари ичи, қишлоқ хўжалик туманлари юкларни ташишда, юкларни магистрал транспортдан қабул қилувчиларгача ва аксинча ишлаб чиқариш жойлардан магистрал транспортгача темир йўл ва бошқа магистрал транспортда ташиш билан боғлиқ бўлмаган ишлаб чиқариш жойларидан қабул қилувчиларга, тез бузиладиган, тирик мол ва бошқа тез ташилиши зарур бўлган юкларни ташишда, контейнерларда ташиладиган ва кичик партияли юкларни қисқа ва ўрта масофаларга ташишда ишлатилади.

Автомобиль ва темир йўл транспортлари ўртасида юк ташишни оптимал тақсимлашда, корхоналарга транспорт хизмати кўрсатиш схемасини танлашда аниқ шароитларни ҳисобга олиш лозим. Масалан, юк жўнатувчи ва қабул қилувчи корхоналар ўз темир йўл шахобчалари билан боғланган бўлсалар, автомобиль транспортида қисқа масофалардаги жуда тез ташилиши лозим бўлган юклар ташилгани яхши. Юклар магистрал транспортгача ёки магистрал транспортдан юк қабул қилувчигача бир томонга автомобиллар ёрдамида ташиладиган аниқ шароитларда уларни бевосита автомобилларда ташишнинг самарали масофалари 50...150 км ва ортиқроқ бўлиши ҳам мумкин.

Юклар ишлаб чиқариш жойидан магистрал темир йўлгача ва темир йўл магистрал транспортдан қабул қилувчигача автомобиль транспортида ташиладиган бўлса, уларни бевосита автомобиль транспортида ташишнинг самарали масофалари аниқ шароитлардаги турларига қараб 200 километргача ва ундан ортиқ бўлиши мумкин. Чунки бундай ташиш схемаси қўлланилганда йўлдаги қайта ортиш-тушириш ишлари камида тўрт марта камайиши ва юк ташиш тезлиги ошиши натижасида автомобилларда юк ташиш қиммат бўўлишига қарамай, иқтисодиётнинг умумий транспорт харажатлари камаяди.

Дарё транспортини қуйидаги ҳолларда ишлатган маъкул: аввало бошқа турдаги магистрал транспортлар бўлмаган ерларда ҳамда юклар ташилиши ўртасидаги кема йўллари ривожланган жойларда; кема йўллари чуқур магистралларда; аралаш транспорт (дарё-темир йўл), схемаларини қўлланиш самарали бўлган ерларда.

Пассажирлар ташишда транспорт айрим турларидан фойдаланиш кўп ҳолларда аҳоли яшайдиган жойларнинг магистрал транспорт алоқаси борлигига, уларнинг ўзгарувчан пассажирлар оқими билан боғланишига, ташиш тезлиги ва шинамлигига, кира ҳақиға, ҳаракат вақтига (кечаси ёки кундузи), қатнов мақсадларига (хизмат сафари ёки дам олишга) боғлиқдир. Юқорида айтилганларни ҳисобга олган ҳолда пассажирлар кўп ҳолларда пассажир транспорти турини ўзлари танлайдилар.

Пассажирлар шаҳар атрофи маршрутларида кўпинча темир йўл электричкалар ҳамда автобуслардан фойдаланадилар. Шаҳар атрофида темир йўл электричкаларини ишлатишнинг баъзи афзалликлари бор. Масалан, тез-тез қатнаб турувчи электричкаларнинг умумий қулайлиги, ҳаракат тезлиги ва абонемент қўлланган кира ҳақи арзонлиги шу афзалликлар жумласига киради. Автобуслар пассажирлар йўлда қайта тушиб-чиқиб қатнайдиغان маршрутларда афзалроқдир.

Пассажирлар ўртача масофаларга (500...1000 км) қатнашда кўпинча темир йўл транспортдан ва ҳаво транспортларидан фойдаланадилар. Бундай масофаларга қатнашда сафарда бўлиш вақти 5...10 соат атрофида бўлгани учун тунги қатнов жадваллари қўлланилса, кўп пассажирлар темир йўл транспортини афзал кўрадилар, чунки бундай сафарлар иш вақтида бўлмасдан, бемалол ухлаб кетиш имкониятини беради.

Узоқ масофаларга қатнашда пассажирлар асосан тез ҳаракатланувчи ҳаво транспортини танлайдилар. Улкан сиғимли пассажир самолётларнинг яратилиши, аэропорт хизматининг янада яхшиланиши пассажир транспортнинг бу турини кенгайтиришни тақозо этади.

8.2. Таъминот логистикасини режалаштиришни бўлимлари тавсифи

Bozor iqtisodiyoti sharoitida biznesni rejalash va tahlil etish, investitsiya loyihalariga katta e'tibor berilishi, umuman bu faoliyatlarning korxonaga uchun nihoyatda zarurligi jahon tajribasida alaqachon isbotlangan. SHu bois, bozor munosabatlari sharoitida har bir firma, kompaniya va korxonaga biznesni loyihalash va rejalashdan manfaatdor bo'lib undan o'z imkoniyatlari doirasida u yoki bu darajada foydalanadi.

Ishbilarmonlik muhitini yaxshilash hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivoji uchun yanada qulay sharoitlar yaratishga qaratilgan chora-tadbirlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash zarurligini barchamiz albatta yaxshi tushunamiz.

Rejalashtirish - maqsadni belgilash, unga etish vositalarini aniqlash va harakat yo'llari to'g'risida muntazam ravishda dastur ishlab chiqish jarayonidir.

Rejalashtirish bir necha bosqichdan iborat bo'ladi. Ularni umumlashtirib uch bosqichga bo'lish mumkin.

Boshlang'ich bosqichda g'oyani shakllantirish, maqsadni aniqlash, ma'lumotlarni tahlil qilish, umumlashtirish, rejalashtirilayotgan ko'rsatkichlarning yo'nalishlarini aniqlash, istiqbolni belgilashdan iborat bo'lishi kerak.

O'rtanchi bosqichi ko'p variantli rejani tuzish, xo'jalik sub'ekti rahbariyati tomonidan ko'rib chiqish, uning optimal variantini ma'kullash.

Oxirgi bosqichi qabul qilingan rejani bajaruvchilarga etkazish, bajarilishini ta'minlashni chora-tadbirlarini ko'rish va nazorat qilishdan iborat bo'lishi kerak deb hisoblaymiz. Ushbu bosqichlarni standart sifatida qabul qilmaslik kerak. Rejalashtirishning turlari va ko'rsatkichlari, rejalashtirilayotgan faoliyatga qarab bosqichlarni kengaytirish, boshqa ketma-ketlik shakllarini ishlatish mumkin.

O'zoq muddatli rejalar quyidagi tartibda tuzilishi ham korxonalar tajribasida ishlatilib kelinmoqda: korxonaning maqsadi, investitsiya va ishlab chiqarishni takomillashtirish, resurslarning ishlatilish samarasi, boshqarishni takomillashtirish, raqobat vaziyatlarining tahlili, korxonalar tarkiblarining resurslari, ularning samaradorligi kabilar.

Marketing tadqiqotlari asosida korxonaning rivojlanish istiqbolini aniqlash va uning raqobatbardoshligini baholash.

Bozor vaziyatiga bog'liq muammolarni aniqlash, ularni hal qilish variantlarini asoslash va tanlagan variantning oqibatini baholash.

O'zoq muddatli rejani tuzish.

Xo'jalik faoliyatining strategik sohalari bo'yicha maqsadli dasturlar ishlab chiqish.

1-chizma. O'zoq muddatli rejalashtirishning bosqichlari

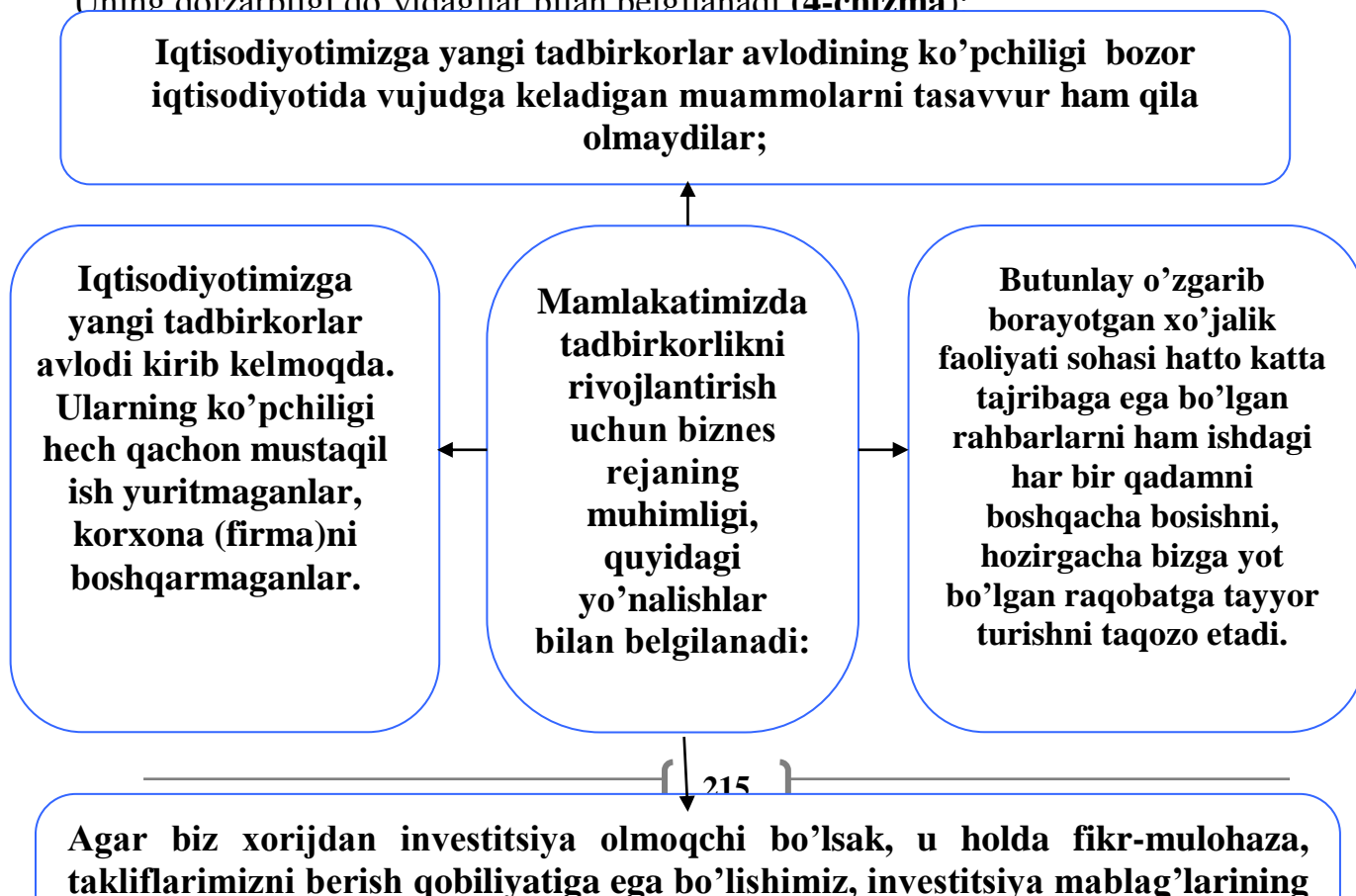
Chet el korxonalarining tajribasi shuni ko'rsatadiki, rejalarning bajarilishi qat'iy xarakterga ega. Rejalarda asosiy masalalar o'z ifodasini topadi. Masalan: ishlab chiqarishning assortimenti, foyda (yoki daromad) darajasi, xarajatlar miqdori, kapital mablag'larning samarasi kabilar. Bunday bo'limlarning har biri bo'yicha aniq chora-tadbirlar, konkret javobgarlar aniqlaniladi. Alohida bo'limlar bo'yicha (kalendar) taqvim rejalar tuzilib, kim nima qiladi, qanday bajaradi kabi savollarga javoblar belgilab qo'yiladi.

Biznes-reja doimiy hujjat bo'lib, muntazam ravishda yangilab boriladi, unga ham firmaning ichida, ham umuman iqtisodiyotdagi sharoitlarga qarab ro'y bergan o'zgarishlar kiritiladi.

Rejalashtirishning muhim bir tamoyili **ilmiylik** bo'lib, u avvalo tayyorlanayotgan rejalar va ishlab chiqarishni rivojlantirish dasturlariga, shuningdek, fan-texnika taraqqiyoti talablari, raqobatchilik va bozor talablarini hisobga olishga asoslanadi. Rejalashtirishning ilmiyligi, jonli mehnat va mahsulotga aylangan mehnat xarajatlarining eng kam miqdorida iloji boricha yuqori natijalarga erishishga, shuningdek, korxonada xodimlari manfaatdorligini oshirishga ko'maklashadi.

Jahon amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki biznes-reja hamma uchun o'ta zarurdir.

Uning dolzarbligi qo'vidagilar bilan belgilanadi (**4-chizma**):

4-chizma. Biznes rejaning asosiy omillarini belgilovchi yo‘nalishlar

Manba: N.X.Jumaev, I.O‘.Majidov, M.R.Boltabaev, I.A.Axmedov. “O‘z biznesingizni yarating”. O‘quv-uslubiy majmua. TDIU. 2012, -75 b.

Gap shundaki, bugun ishlab chiqarilayotgan narsa ertaga yoki indinga kerak bo‘lmay qolishi mumkin. SHu sababli biznes-reja nafaqat bugungi, balki ertangi kunga ham yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim. Hech qaysi korxonona o‘z faoliyatida istiqbolini ko‘zdan qochira olmaydi. Bu bozor sharoitlarida korxonona barqarorligining asosiy qoidasidir.

Бозор иқтисодиёти режали иқтисодиётдан тубдан фарқ қилади. Лекин бу иқтисодиётда ҳам режалаштириш бор, аммо унинг мазмуни тамомила бошқача, яъни социализмдаги режалаштириш каби корхонанинг оёқ-кўлини давлат берган топшириқларни бажариш билан боғлаб қўймайди. Бозор хўжалигида режалаштириш корхонанинг иқтисодий эркинлиги доирасида амал қилади ва бозордаги талаб-таклифга қараб уюштирилади.

Режалаштириш фирма фаолиятини бозор талабига мослаштириш учун керакли чора-тадбирларни олдиндан белгилаш ва шароитга қараб уларга ўзгартиришлар киритиб боришдир.

Бозор иқтисодиётида режалаштиришнинг бир қатор қоидалари ёки тамойиллари бор:

1. Бозордаги реал шароитни ҳисобга олиш. Бунда корхона ўз ишини бозордаги нарх-навонинг ўзгариши эҳтимолини ҳисобга олиб режалаштиради.

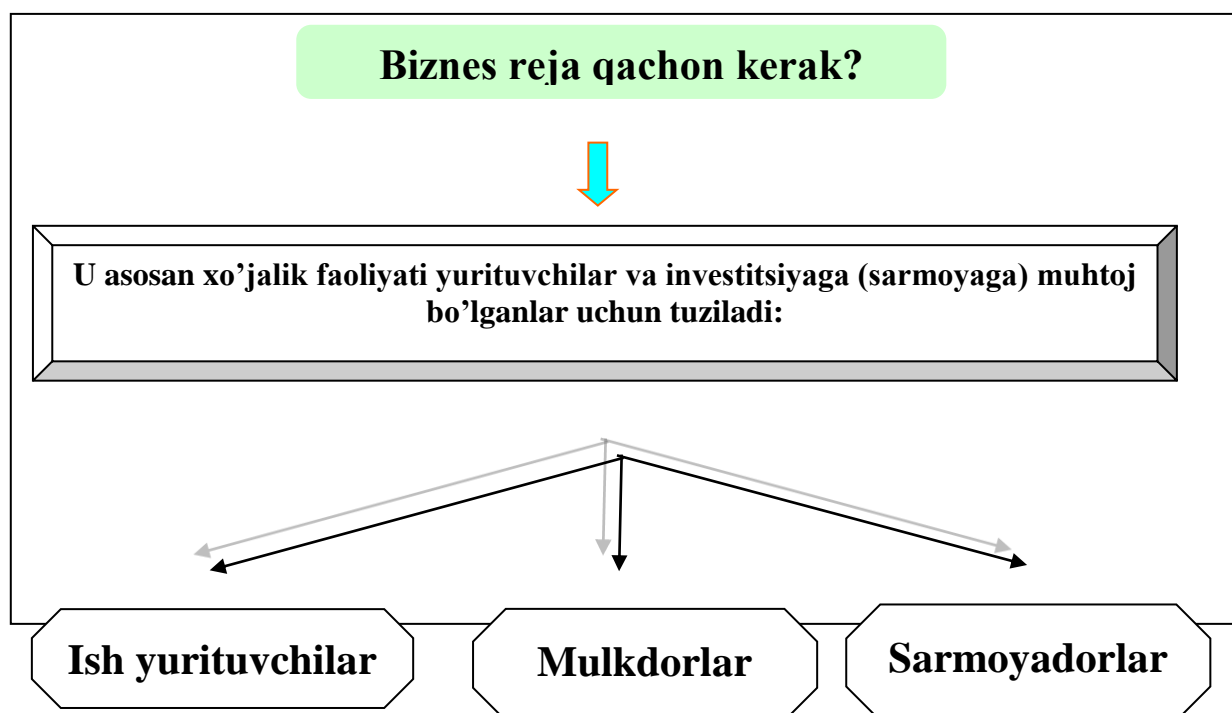
2. Рақобатчилар имкониятларини инобатга олиш. Бунда қандай рақиблар бўлиши, уларнинг саъй-ҳаракатлари эҳтимоллари эътиборга олинади.

3. Режаларни юқоридан қуйига ёки қуйидан юқорига қараб ишлаб чиқиш. Бунда режа юқорида корхона даражасида ва қуйида унинг бўғинлари доирасида тузилади.

4. Режалаштиришнинг узлуксизлиги. Бу тамойилга биноан қисқа ёки узок муддатга мўлжалланган саъй-ҳаракатларга керакли тузатишлар киритиш талаб қилинади, чунки бозор шароитида ҳамма нарсани олдиндан билиш қийин ва вавазиятга қараб режаларга ўзгаришлар киритиш талаб қилинади.

5. Турли режаларни мувофиқлаштириш. Фирманинг турли бўғинларидаги режалар бир-бирига мослаштирилади ва пировард натижада яхлит, ҳамма режаларни бирлаштирган умумий режа юзага келади.

Navbatdagi keltirilayotgan **2-rasmda** biznes rejaning kimlar uchun tuzish zarurati keltirilgan.

2-rasm. Biznes rejaning tuzish kimlar uchun zarurati

Асосий масала ҳар тарафлама асосланган ва келажакка мўлжалланган режаларни ишлаб чиқишдан иборат. Режа иш дастурини яратишдан бошланади. Дастурда мақсад белгиланади ва унга эришиш тадбирлар кўрсатилади.

2.Бизнес режани мақсади ва вазифалари.

Янгидан очиладиган фирмалар ўз ишини бизнес режани тузишдан бошлайдилар.

Бизнес режа кенг, ҳар томонлама аниқ тизимига туширилган ва чуқур ўйлаб тайёрланган ҳужжат бўлиб, у фирмани қай мақсадга ҳаракат қилаётганлиги, кўзланган мақсадга эришгандан сўнг натижа қандай бўлади деган саволларга жавоб беради.

Бизнес режа корхона (фирма)нинг стратегик истиқболини белгилаб берадиган асосий ҳужжат ҳисобланади ва уни 3-5 йилга тузишни тавсия этилади.

Бизнес режада аниқ танланган тадбиркорлик ишининг ҳамма томонлари ўз аксини топади. Энг аввал нима иш қилиш аниқланади, сўнгра қанча молиявий маблағлар кераклиги ҳисоб-китоб қилинади. Хизмат кўрсатиш соҳаси камхаражат, ишлаб чиқариш эса серхаражат ҳисобланади. Масалан, сартарошхона очиш. Соч-соқол олиш учун майда асбоблар ва кичик хоналар зарур ва улар катта пул талаб қилмайди. Тикувчилик цехи очиш учун эса бичиш, тикиш, тугма қадаш машиналари, юк транспорти, омборхоналар керак.

Албатта бу кўп пул талаб қилади.

Бугунги кундаги шароит тадбиркордан шуни талаб қиладики, бизнесда муваффақиятсизликка учрашдан кўра маълум вақт сарфлаб бизнес режа ишлаб олишни. Ёзма шаклда жиҳозланган бизнес режа ишни ташкил этиш ва уни бажаришни таъминлашда катта аҳамиятга эгадир.

Бизнес режани ишлаб чиқишдан асосий мақсад - фирма фаолиятини келгуси давр ва айрим олинган даврдаги бозор эҳтиёжлари ва зарурий манбалар олиш имкониятларидан келиб чиқишдир.

Банклар ва инвестицион компаниялар учун бизнес режа визит карточка вазифасини бажаради. Имкониятли инвесторни корхона билан яқиндан таништириш ва ҳамкорликда ушбу лойихани жорий этишга ундаш ҳисобланади.

Бизнес режалар тадбиркор учун қуйидаги асосий вазифаларни ҳал этишда ёрдам беради.

- фирма фаолияти асосий йўналиши, бозор мақсадлари ва фирманинг бозордаги ўрнини аниқлаш;
- фирманинг узоқ муддатли ва қисқа давр мақсадлари, стратегиясини , тактикасини амалга оширишга эришишни белгилаб бериш;
- фирманинг истемолчиларга тавсия этадиган товар (хизмат)лар таркибини танлаш ва асосий кўрсаткичларни аниқлаш;
- бозорни ўрганиш бўйича фирма маркетинг тадбирларини таркибини, реклама реализацияни рағбатлантириш, баҳони шакллантириш ва реализация йўллари аниқлаш ва ҳ.к.

Quyidagi keltirilgan 4-rasmda biznes-rejani standart tuzilishi ko'rsatilgan.

Biznes - rejaning standart tuzilishi:

Biznes-reja qanday shaklda tuzulishidan qat'iy nazar, quyidagi bo'limlarni o'zida aks ettirishi kerak:

Rezyume (kirish, xulosa)

Ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) rejasi

Korxonani (firmani) tavsifnomasi

Marketing rejasi

Boshqarishni tashkil etish rejasi

Moliya rejasi

4-rasm. Biznes-rejaning standart tuzilishi

3 Бизнес режани тузиш тартиби.

Бизнес режа тузилиши дейилганда биз унда ёритиладиган материаллар қисқача тавсифига эътибор берамиз. Саноат маҳсулоти ишлаб чиқарувчилар бизнес режаси билан аҳолига сервис хизмат кўрсатувчилар режаси бир биридан тубдан фарқ қилади. Бизнес режа ишлаб чиқишнинг умумий талабларга риоя қилиниши ҳам керак.

У л а р г а: режани қисқа бўлиши, бизнес ҳақидаги барча асосий маълумотлар қамраб олиниши ва ҳажми 7-10 бетдан ортмаслиги.(Айрим ҳолатларда 50 бетгача бориши мумкин).

Бизнес режа содда ва тўла бўлиши . Режалар аниқ таҳлилга асосланиши лозим. Таҳлилда аниқ рақамлардан ва таклифлардан фойдаланиш зарур. Масалан: бозорни ўрганишда тўғри статистик, демографик тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиш.

Хозирги кунда жаҳон амалиётида бизнес режаларнинг 5 дан 18 бўлимгача тузиб чиқилган кўринишлари мавжуд, уларнинг асосий қисимлари:

умумий, маркетинг, ишлаб чиқариш, молия, ташкилий қисмлар.

Тадбиркорликни режасиз ҳам бошлаш мумкин, аммо бу хавф-хатарни кучайтиради. Чунки бу ҳолда хатарнинг олдини олиш чоралари мўлжалланмаган бўлади.

Бозор шароитида, биринчидан, иш юришиб, бойиб кетиш имкони бўлса, иккинчидан, иш юришмай хонавайрон бўлиш ҳам мумкин. Шу сабабли хатар кам бўлиши учун бизнес режа тузиш талаб қилинади.

Biznes reja quyidagi bo'limlardan iborat bo'ladi:

1. Firmaning imkoniyatlari (kirish).
2. Tovar (xizmat)lar turlari.
3. Tovarlar sotish bozorlari.
4. Tovarlarini sotish bozorlarida raqobat.

5. Marketing rejasi.
6. Ishlab chiqarish rejasi.
7. Tashkiliy reja.
8. Firmaning huquqiy ta'minoti.
9. Tavakkalchilikni baholash va sug'urtalash.
10. Moliyaviy reja (axborot).
11. Moliyalashtirish strategiyasi.
12. Menejment komandasi.
13. Noaniqlik va tavakkalchilik.

Endi liar bir bo'limning alohida sharhini ko'rib chiqamiz.

Firma imkoniyatlari (kirish) qismini yoritish maqsadida quyida uning sharhi berilgan. (Masalan, firmaning nomi, haqiqiy manzili, telefoni, faks raqami, bankdagi hisob varaqalarining raqamlari, aloqa qilish uchun manzil va h.k.)

Bozor sharoitida har qanday firma doimiy ravishda o'z oldiga quyidagi savollarni qo'yadi:

1. Firma o'zida nimani aks ettiradi?
2. Firmaning tovarlari (xizmatlari) iste'molchilari
 - imlar hisoblanadi?
3. Xaridorlarning imkoniyatlari qanday va ularga qaysi tovar (xizmat)lar qadrligi?
4. Kelgusida firma qanday bo'ladi?
5. Qanday bo'lishi kerak?

Ushbu savollarga yetarli javob berilishi talab etiladi. Javoblar majmuyi firma faoliyati dasturini aks ettiradi. Yaxshi ishlangan dastur firmaning kelgusi istiqbollari kafolatidir.

Dastur tayyorlashda firma faoliyati va yo'nalishi aniq belgilab olinishi zarur.

Ishlab chiqarilayotgan tovar firma ishlab chiqarish faoliyatining chegarasi bo'lishi mumkin. Shuni esda tutish lozimki, tovar, texnologiya eskirishi mumkin, ammo bozor talabi uzoq vaqt saqlanib qoladi. Korxonalar rahbari firma dasturini ishlab

chiqishda faoliyatni o'ta tor yoki o'ta keng doirada tanlab olmasligi zarur. Bu holatda dastur imkoniyat doirasida bo'lishi kerak.

Firma faoliyati dasturini ishlab chiqish strategik das- turlashning birinchi bosqichi hisoblanadi.

Strategik rejalashtirish bu — firmaning barcha kuch va marketing sohasidagi imkoniyatlariga tayangan holdagi maqsadi, tashkil etish va qo'llab-quwatlash orasidagi bosh- qaruv faoliyatidir.

Firma boshqaruvining vazifasi — o'zgaradigan tashqi shartlarga o'ta tez moslashuvini ta'minlovchi xo'jalik mexa- nizmini yaratishdir. Bu xo'jalik faoliyatida tavakkalchilik va ishonchsizlikni kamaytiradi, tanlangan yo'nalish bo'yicha manbalarni mu- jassamlashishini ta'minlaydi. Boshqarishning oliy bo'g'inida firma rahbarlarining asosiy funksiyalari strategiyani ishlab chiqish va amalga oshirish hisoblanadi. Strategik reja firmaning asosiy maqsadi va unga eri- shish yo'larini belgilaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib strategik rejalashtirish- ning ma'nosini quyidagicha anglash mumkin:

1. Firma daromadlarini maksimallashtirishga sharoit yaratish.
2. Firma rahbarlarini tashqi muhitni oldindan ko'ra bilishga undash
3. Firma rahbarlariga doimo ko'zlangan maqsadga erishish yo'lida mavjud manbalarni oqilona taqsimlashga imkoniyat berish.

Biznes rejaning asosiy bo'lumlari.

Biznes rejaga rezyume.

Strategik rejalashtirishning ikkinchi omili esa firma maqsadi va vazifalarini belgilab olishdir.

Firma maqsadini belgilashda miqdor ko'rsatkichlardan foydalanilganlik maqsadga muvofiqdir. Masalan, firmaning bozordagi ulushi mahsulot ishlab chiqarish va sotish xara- jatlari, foyda miqdori va hokazo.

Sifat ko'rsatkichlari orqali esa quyidagilarni xarakter- lashimiz mumkin:

- * bozorni jalb qilish (o'zlashtirish);
- * yangi mahsulot yaratish va sotishni tashkil etish;

- * firma faoliyat ko 'rsatayotgan davlatda atrof- muhit muhofazasi;
- * savdo- sotiq amalga oshirilayotgan davlatda bandlik;
- * va hokazo.

Firma qanchalik o'z maqsadi, miqdori, vaqti va o'rnini aniq belgilab olsa, aniq rejaning amalga oshirilishida shunchalik muvaffaqiyatga ega bo'ladi.

Strategik rejalashtirish
boshqichlari

Firma faoliyati dasturini ishlab chiqish Fimia maqsadi va vazifalarini belgilab olish.

Таъминот логистикасида ташиш иш бўйича бизнес режаларининг вазифаси ва аҳамияти юк ва пассажирлар ташишни режалаштириш муҳим вазифаларига қуйидагилар киради:

-ташишларни ва мамлакат транспорт тизимини ривожлантиришни иқтисодиёт ва мудофаа манфаатларини кҳзлаган ҳолда режалаштириш, тармоқ ва ҳудудий режалаштиришни транспорт моддий-техника базасидан энг самарали фойдаланиш ҳамда хўжалик фаолиятининг юқори пировард натижаларига эришиш асосидаги ишлаб чиқариш, моддий-техника таъминоти режалари билан уйғунлаштириш;

-иқтисодиёт ва аҳолининг ташишларга бҳлган эҳтиёжи ҳамда транспортнинг барча турлари ташиш қобилиятини ривожлантиришни баланслаш;

-маҳсулотни транспортировка қилишда минимал харажат сарфига эга бўлган оқилона хҳжалик алоқаларини ўрнатиш;

-транспорт турлари ўртасидаги ташишларни оқилона тақсимлаш ва аралаш алоқа йўлларида юк ташишни иқтисодий асосланган ҳолда ривожлантириш;

-транспортнинг айрим турларини ривожлантиришда оқилона нисбатларни белгилаш, улардан мамлакат ва айрим минтақалар миқёсида фойдаланишнинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигини назарда тутган ҳолда транспортнинг янги турларини анча кенгроқ қўлланиш;

-барча транспорт турларига илмий-техника тараққиёти ютуқларини кенг жорий қилиш, транспорт корхоналари ва ташкилотларининг меҳнат

унумдорлигини ҳамда иқтисодиёт ва аҳолига транспорт хизмати кўрсатиш сифатини оширишга қаратилган эксплуатацион фаолиятини яхшилаш;

-асосий фондлардан, материаллар, меҳнат ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш, ёнилғи, электр энергияси ҳамда материалларни тежамкорлик билан сарфлаш, исрофгарчилик ва беунум харажатларга барҳам бериш;

-айниқса иқтисодиёт юклари ва пассажирларни оммавий равишда ташиш даврларида транспорт тизимида транспорт воситалари ҳамда ташиш қобилиятининг зарур резервларини топиш, тизим фаолияти пухталигини ошириш.

Ташиш ҳажмлари ва юк обороти тузулмалари турли турдаги локомотивлар, вагонлар, кемалар, автомобилларга бўлган талабни ҳисоблаб чиқиш учун асос ҳисобланади.

Кўшма транспорт-иқтисодий баланс маҳсулот ресурслари ва унинг ҳар қайси жой бўйича истеъмол қилиниши, шунингдек у қаердан, қаерга ва қандай ҳажмда келтирилиши кераклиги тўғрисида яққол тушунча беради. Сўнгги вазифани, яъни қаердан ва қанча келтириш маъқуллигини тўғри ҳал этиш кўшма баланс тузишдаги энг мураккаб ишларидан бири ҳисобланади, чунки маҳсулот жўнатиш ва етказиб бериш жойлари сони бўлмаган тақдирда ҳам уларни ўзаро бириктириш имкониятининг хилма-хил вариантлари пайдо бўлади. Ўнлаб жойлардан жўнатиладиган ва юзлаб жойларда қабул қилиб оладиган юклар бўйича ҳзаро бириктириш имкониятининг турлари ғоят даражада кўп бўлади. Математик усуллар ва электрон-ҳисоблаш машинаси (ЭҲМ) ёрдами билангина таққослаш ва энг қулай вариантни танлаб олиш мумкин.

Бу хилдаги вазифаларни транспортнинг битта турига, масалан, темир йўлга нисбатан ҳал этиш оптималликнинг одатда қўлланиладиган мезони — қатнов минимуми соддалиги туфайли осонлашади. Агар оптимал кўшма транспорт-иқтисодий баланс транспорт тармоғи (транспортнинг бир неча тури) бўйича тузилиши керак бўлиб қолса, унда мезон бўлган қатнов минимуми транспорт турларида ташиш харажатларининг жуда хилма-хиллиги туфайли мутлақо яроқсиз бўлиб қолади. Бундай ҳолда ташишларни илдам режалаштиришда "кира

ҳақиқатлари минимуми" ёки "ташишларга жорий эксплуатацион харажатлар минимуми" мезони бўйича, истиқболли вазифаларни ҳал этишда эса "бажарилган эксплуатацион-қурилиш харажатларининг минимал миқдори" мезони бўйича энг қулай вариантни танлаш керак.

Харажатларнинг барча кўрсаткичлари бутун қатнов йўли давомида — биз келтирган мисолдаги А жойдан К жойигача, Г жойидан З,К ва Л жойларигача — ташишнинг аниқ шароитлари учун ҳисоблаб чиқилиши лозим тушунарли.

Транспорт-иқтисодий баланс айрим жойлар учун эмас, балки бутун туманлар, масалан, Ўзбекистон республикаси учун тузиладиган ҳолларда туманнинг ташиб кетилиши лозим бўлган ресурслари туманнинг тегишли кириш ва чиқиш жойларига "боғлаб қўйилади". Чунончи, Ўзбекистон республикасига кириш ва чиқиш жой Арис бекати ҳисобланади ва ҳоказо. Йирик туманларни (ёки уларнинг қисмларини) кириш ёки чиқиш жойларига "боғлаб қўйиш" корреспонденцияловчи жойлар сонини анча қисқартириш ва билан оптимал қўшма транспорт-иқтисодий баланслар тузиш вазифаларини ҳал этишни хийла соддалаштириш имконини беради.

Транспорт-иқтисодий баланс тузишда ва истеъмолчиларни маҳсулот етказиб берувчиларга бириктириб қўйишда, барча бошқа шароитлар тенг бўлган ҳолда, юк оқимлари майдалашиб кетмаслигига, ҳар қайси истеъмолчи ҳзига керакли маҳсулотни иложи борича кам сонли етказиб берувчилардан олишга транспорт-иқтисодий алоқаларнинг барқарорлиги таъминланишига интилоқ керак.

Вазифани шу тарзда ҳал этиш туфайли ташишларнинг жўнатув маршрутизағиясини кўпайтириш, портлар, пристанлар ва бекатларнинг техник воситаларини бу ёки у юкларга қайта ишлов беришга яхши мослаш ҳамда маҳсулот етказиб берувчилар билан истеъмолчилар ҳртасидаги иқтисодий алоқаларини енгиллаштириш учун энг қулай шароитлар вужудга келади.

8.3.Таъминот логистикасини режалаштириш жараёни ва унинг таҳлил қилиш йўллари

Ҳаракатдаги таркибни замонавий, қулай автобуслар, микроавтобуслар, юк автомобиллари билан янгилаш, йўналишларни оқилона ташкил этиш ва кенгайтириш, ташишлар хавфсизлиги чораларини кучайтириш ҳисобига аҳолининг автомобиль ташишларига эҳтиёжини имкон қадар тўлақонли таъминлаш автомобиль транспортини ривожлантиришнинг асосий йўналишидир.

Сўнгги йилларда республика иқтисодиёти ва аҳолисига автотранспорт хизмати кўрсатишни яхшилаш бўйича улкан ишлар амалга оширилди. Йўловчи ташиш йўналишлари тармоғи кўлами 1,4 бараварга ортди, республика бўйича 117 та йўловчи автовокзали ва автостанцияси фаолият кўрсатмоқда.

Ушбу факторларни ҳисобга олган ҳолда куйидаги чора-тадбирлар амалга оширилди:

биринчидан, соҳада кичик тадбиркорликни ривожлантириш учун қонунчилик даражасида қулай шарт-шароитлар яратилди;

иккинчидан, йўловчилар автовокзаллари ва автостанцияларини қуриш ҳамда реконструкция қилиш, янги йўловчи йўналишларини очиш, автомобиль транспорти ҳаракатдаги таркибини янгилаш бўйича зарур чоралар кўрилмоқда;

учинчидан, ташишлар йўналишларини тендер орқали жойлаштириш механизмларини жорий этиш йўли билан автомобиль транспорти хизматлари бозорида бозор муносабатлари ва рақобат муҳитини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратилмоқда;

тўртинчидан, автомобиль ташишларини бошқариш тизимига тадбиркорлар томонидан тегишли давлат хизматларини олишда рухсат бериш ва лицензия жараёнларини максимал даражада соддалаштириш, талаб этилаётган ҳужжатлар сони, уларни тақдим этиш муддатларини қисқартиришни назарда тутувчи ягона ахборот-интеграллашув тизими жорий этилган.

Шу билан бир қаторда, автотранспорт хизматлари соҳасини жадал ривожлантиришнинг мавжуд имкониятлари ва захираларидан тўлиқ ҳажмда фойдаланилмаяпти. Автотранспорт хўжаликларини модернизация қилиш замонавий талаблар даражасида эмас, соҳада ахборот-коммуникация

технологиялари ва интеллектуал транспорт тизимлари етарли даражада жорий этилмапти, автотранспорт хизматлари экспорти-импорти ва транзит салоҳиятидан фойдаланиш даражаси пастлигича қолмоқда.

Моддий воситалар оқимини бошқариш учун ушбу оқимга мос бўлган ахборотларни қабул қилиш, ишлаш ва етказиб бериш зарур бўлади. Бу ҳаракатлар жараёнида бажариладиган ишлар ҳам логистик жараёнларга киритилади.

Логистик жараёнларни шаклланиши ишлаб чиқаришни шаклантириш ва ҳар қандай халқ истеъмоли буюмларини охириги истеъмолчига етказиб бериш ҳақида тасаввур ҳосил қилади.

1. Моддий неъматларни ишлаб чиқариш бўйича технология жараёнлари, яъни бу жараёнлар давомида меҳнат буюмларининг сифат ўзгаришлари рўёбга чиқади: ўрмонда дарахт кесиш (ёғоч маҳсулотларини олиш учун), тўсинларни кесиб тахта қилиши, ёғоч қипиқларини тўплаб пресслаш, мебелларнинг қисмларини тайёрлаш, уларга сайқал бериш ва улардан охириги ёзув столи тайёрлаш.

2. Логистик жараёнларга бошқа барча жараёнлар киритилиб, улар керакли буюмнинг мавжуд бўлишини ёки меҳнат маҳсулотларининг керакли миқдорда, керакли жойда ва зарур пайтда таъминланади.

Улардан баъзиларини санаб ўтайлик: тўсинларни ёғоч тайёрлаш жойларидан олиб келиш ва дарёда оқизиш, уларни ёғочни қайта ишланадиган саноат корхонасига етказиш, юклаш, тушириш, сақлаш учун қўйиш, ишлаб чиқариш цехларига етказиб бериш, ярим тайёр маҳсулотларини ва охириги буюмларни олиб чиқиш, сақлаш ва охириги истеъмолчиларга етказиб бериш.

Логистик жараёнлар, шундай қилиб, бу ҳар қандай жараён улиб, моддий буюмлар ва меҳнат маҳсулотлари билан ишлаб чиқариш ва муомала соҳасида содир этилади, ҳамда моддий неъматларни ишлаб чиқаришдаги технология жараёнлари бундан мустаснодир.

Буюртманинг самарали миқдорини аниқлаш. Буюртманинг самарали миқдори деб, буюртманинг бажарилишига ва материалларни сақлашга кетадиган

йиллик харажатларнинг умумий миқдорини минимумгача камайтириш имконини берувчи материаллар партиясига айтилади.

Буюртма бажарлишига ва захираларни сақлашга кетадиган харажатлар қуйидаги формула орқали берилиши мумкин:

$$C = C_1 n + C_2 \times q/2,$$

Бу ерда C_1 ва C_2 – доимий ва ўзгарувчан харажатлар, улар буюртманинг бажарилиши ва материалларни сақлаш билан боғлиқ; n – йиллик буюртмалар миқдори; $q/2$ – захиранинг ўртача миқдори.

Буюртманинг самарали миқдори қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$q_{\text{улг.}} = \sqrt{2C_1 Q / C_2}$$

бу ерда Q – материалларга бўлган йиллик эҳтиёж.

Мисол. Қуйидагилар берилган бўлсин:

C_1 – бир дона материални харид қилишга кетадиган харажатлар – **8,33 пул бирлиги/дона;**

C_2 – захираларни сақлашга кетадиган йиллик харажатлар – **0,1 пул бирилиги/дона.**

Материалларга бўлган йиллик эҳтиёж Q – **1500** дона. Бунда буюртманинг самарали ҳажми.

$$q_{\text{улг.}} = \sqrt{2 \times 8,33 \times 1500 / 0,1} = 500 \text{ донага тенг.}$$

Бу материалларга йиллик буюртмалар сони $n = 3$ ($1500/500$) лигини билдиради.

Йил давомида талаб ўзгармас деб олингани учун буюртма йилнинг ҳар **80** ($240/3$) иш кунида берилиши зарур.

Буюртма циклининг ўртача давомийлиги тугатилмаган ишлаб чиқариш ҳажмидан ва тизимнинг ҳақиқий ўтказиш имкониятидан келиб чиққан ҳолда аниқланади:

$$T_{\text{ц}} = Z_{\text{т}} / N_{\text{ўрт}}$$

Бу ерда, $T_{ц}$ - буюртма бажарилиш циклининг ўртача давомийлиги; Z_T – тугатилган ишлаб чиқаришнинг ўртача миқдори; $N_{ўрт}$ – бир бирлик вақт ичида бажариладиган буюртманинг ўртача сони.

Товарларни келтиришда **транзит ва омбор усуллари**дан фойдаланилади.

Транзит усули товарларни ишлаб чиқариш корхоналаридан тўғридан-тўғри чакана савдо тармоғига келтиришдан иборат. Оддий товар ассортиментлари бўйича кўпроқ транзит усули қўлланилади.

Товар харакатининг **омбор усули асосан мураккаб ассортиментдаги** товарларни чакана савдо тармоғига етказиб беришда қўлланилади. Бунда товарлар уларни сортларга ажратиш мақсадида омбор поғоналаридан ўтади.

Товар харакатини омбор усуллари бир поғонали ва кўп поғонали бўлади.

Омбор поғоналигини аниқлашда қуйидаги формула:

$$K_{к} = T_{yo} : T_{ч} , \text{ коэффициент қўлланилади}$$

Бунда, T_{yo} - улгуржи-омбор товар айланиши;

$T_{ч}$ - чакана товар айланиши.

Бу усулда товарлар кўп поғоналардан ўтиб келади ва кўпроқ харажатларни талаб қилади.

Biznes-reja rentabelligi va zararsizlik nuqtasi tavsifi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday tadbirlik faoliyatining bosh maqsadi samarali (foydali) harakat qilish hisoblanadi. SHuning uchun ham, tadbirkor asosiy e'tiborni birinchi navbatda yuqori daromad va uning yuksalishiga qaratmog'i lozim.

Biznes reja tuzishdan avval rahbar korxonaning foydali ekanligiga to'la baho berishi kerak. U mahsulotning bozordagi xissasini, sotib olish qobiliyati tahlilini, baho siyosatini tanlash va zaruriy servis darajasini baholashda biznes rejaning rentabelligi (foydaliligini) aniqlashdan iborat.

Marketingni rejalashtirish xar yili o'tkazilishi kerak. Imkoniyatli bozorlar hajmi, ularni o'zgarishi tendensiyalari, bundan tashqari bozorni ayrim segmentlari haqidagi ma'lumotlarni shu bo'lim materiallaridan bilishimiz mumkin. SHu bilan bir qatorda - haqiqiy sotish hajmi, bozor xolati haqidagi ma'lumotlarni ham. U mahsulotning

bozordagi xissasini, sotib olish qobiliyati tahlilini, baho siyosatini tanlash va zaruriy servis darajasini baholashda biznes rejaning rentabelligi (foydaliligini) aniqlashdan iborat.

Navbatdagi biznes-rejaning **loyiha rentabelligi (foydaliligi)** haqidagi ma'lumotlar keltirilgan:

**Loyihaning rentabelligi
(foydaliligi):**

➤ korxonani tashkil etish b'yyicha investitsiya xarajatlarning umumiy hajmi hamda mahsulot birligiga to'g'ri kelishi qanday;

➤ rejalashtirilayotgan korxonani ishlatish, mahsulotini sotishni yoki xizmatni tashkil etish qanchaga tushadi;

➤ mahsulotni sotishdan yoki xizmatdan keladigan umumiy daromadlar hajmi qancha bo'lishi mumkin;

➤ rejalashtirilayotgan korxonona (firma) qanday turdagi soliqlarni to'lashi kerak

➤ qarzga olingan mablag'larni qaysi muddatlarda va qanday hajmlarda qaytarish rejalashtirilayapti;

➤ rejalashtirilayotgan korxonaning (firmaning) umumiy foyda hajmi va normasi qancha bo'lishi mumkin.

13-rasm Loyihaning rentabelligi

Bozor iktisodiyoti sharoitida xar qanday tadbirkorlik faoliyatining bosh maqsadi samarali (foydali) xarakat qilish hisoblanadi. SHuning uchun ham, tadbirkor asosiy e'tiborni birinchi navbatda yuqori daromad va uning yuksalishiga qaratmog'i lozim. O'z

navbatida biznes rejani amalga oshirish jarayonida turdi xildagi ko‘zda tutilmagan xavf-xatarlar va tahdidlar uchrab turishi mumkin.

Foyda va zarar zonalarini bir-biridan ajratib turadigan chegaraviy nuqta **“Zararsizlik nuqtasi”** yoki **ba’zida rentabellik chegaraviy nuqtasi** ham deyiladi

Zararsizlik nuqtasi-bu mahsulot sotishdan tushgan tushumni uni ishlab chiqarish va sotish uchun qilingan harajatlarga teng bo‘lishi yoki foyda summasini nolga tengligidir.

Korxonalar umumiy harajatlarini mahsulot ishlab chiqarish va sotishga bog‘liqligi quyidagi ko‘rinishni oladi:

Zararsizlik tahlili – korxonada mahsulotining bahosi, ishlab chiqarish xajmi, mahsulot birligiga to‘g‘ri keluvchi o‘zgaruvchi harajat, doimiy harajat va foydalilikni o‘rganuvchi usuldir.

Zararsizlik tahlilining eng asosiy tomoni bu harajatlarni ikki guruxga bo‘lib o‘rganishdir:

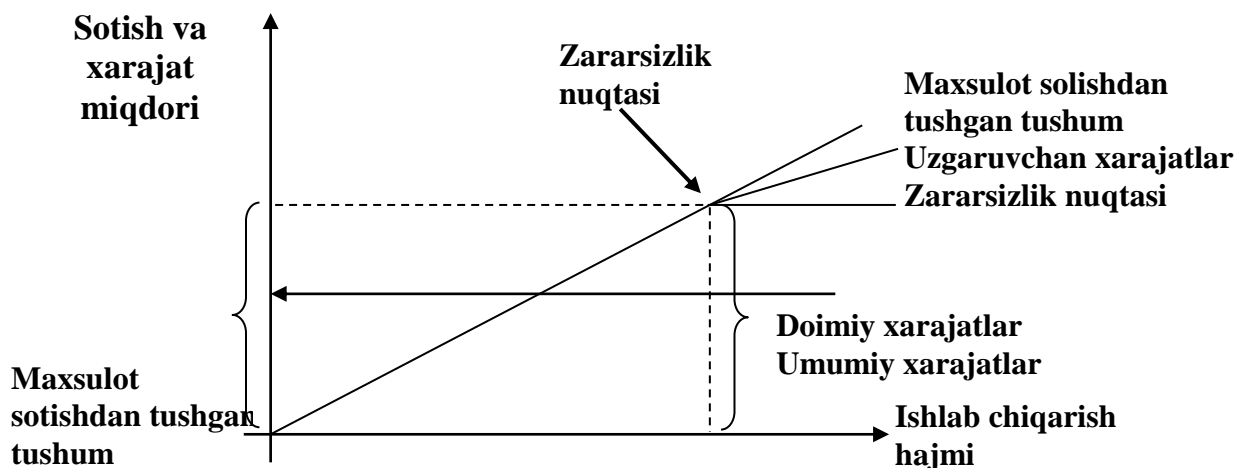
1. Doimiy harajatlari;
2. O‘zgaruvchan harajatlari.

O‘zgaruvchan harajatlari mahsulot ishlab chiqarish xajmi ortishi va kamayishiga qarab ortib yoki kamayib boradi.

Bularga xom ashyo va materiallar, ish haqi, texnik xizmat ko‘rsatish, mukofotlar va boshqa o‘zgaruvchan harajatlari kiradi.

Doimiy harajatlari bu mahsulot ishlab chiqarish va sotish xajmiga bog‘liq bo‘lmagan harajatlardir.

Bu harajatlarga ijara to‘lovi, doimiy maoshlar, yillik reklama harajatlari, kommunal xizmat to‘lovlari, sug‘urta so‘mmasi va boshqalar kiradi.

14-rasm: “Zararsizlik nuqtasi”ni shakllanish sxemasi

Yuqoridagi harajatlarni o‘zgarishi korxon(firma)ni moliyaviy holatini o‘zgarishiga olib keladi.

Har birlik tushum hisobiga mahsulot ishlab chiqarishning ortishida bir xil summaga o‘zgaruvchan harajatlar ortadi. Bundan tashqari doimiy miqdor ham ortadi.

Har bir mahsulot birligida sotish bahosi bilan o‘zgaruvchan harajatlar orasidagi farq o‘zgarimas miqdor bo‘lishi kerak. Bu farq **yalpi foyda** deb yuritiladi.

Bu nuqtada xarajatlarni qoplash uchun zarur bo‘lgan, minimal oborot hamjmini yoki minimal tushum hajmini ham ko‘rsatadi. SHuningdek, bu nuqtada ishlab chiqarilgan (sotilgan) qandaydir minimal mahsulot hajmida (sonida), korxonaxarajatlarini butunlay qoplashga erishish mumkin.

"Zararsizlik nuqtasi"- konsepsiyasi, bu mavjud imkoniyatlardan foydalangan holda qancha miqdorda mahsulot ishlab chiqarish (xizmatlar ko‘rsatish) natijasida zararsiz (kamomadsiz) bo‘ladi, ma’nosini bildiradi.

"Zararsizlik nuqtasi" quyidagi fomula bo‘yicha aniqlanadi:

$$Q_{zn} = \text{SHD} : (\text{B} - \text{SHO}')$$

Bu erda,

Q_{zn}– mahsulot ishlab chiqarish zararsizlik nuqtasi, dona (1 mah.birl.);

SHD –shartli doimiy xarajatlar,

SHO'- shartli o‘zgaruvchan xarajatlar dona (1 mah.birl.);

B- 1 mahsulot birligidagi narx.

SHD –shartli doimiy xarajatlar,;

- 1) kreditorlarlik topshirig'iga asosan so'ralgan va oldin to'langan barcha mablag'lar, shuningdek yil davomida to'langan foizlar;
- 2) korxonaga (firma) bo'yicha jami joriy xarajatlar (nakladnye) summasi;
- 3) asosiy texnik jihozlar bo'yicha amortizatsiya ajratmalari summasi.

SHO'-shartli o'zgaruvchan xarajatlar, 1 mahs.birl.;

- 1) materiallarga, xom-ashyo va uskuna va jihozlarga xarajatlar;
- 2) ishlab chiqarish jarayonlariga sarflanayotgan issiqlik va elektr-energiyaga ketgan xarajatlar;
- 3) asosiy ishlab chiqarish xodimlari mehnatiga to'lanadigan ish haqi xarajatlari.

B – mahsulot birligidagi narx. (tovarlar va xizmatlar);

Misol, shartli doimiy xarajatlar–40 000 so'm, shartli o'zgaruvchan xarajatlar (1 mah.birl) - 5 000 so'm, mahsulot bahosi-500 so'm bo'lganda zararsizlik nuqtasi:

$40000 : 8000 - 5000 = 40000 : 3000 = 13,3$ donadan boshlab korxonaga daromadga ishlay boshlaydi.

Zararsizlik nuqtasi xususiyatlari – har qanday zararsizlik nuqtasidan yuqori qo'shimcha ishlab chiqarilgan mahsulot foyda beradi. Zararsizlik nuqtasi doimiy hisoblanmaydi, u sotish bahosi o'zgarishi bilan o'zgarib boradi.

Zararsizlik tahlili mahsulot sotish hajmini baholashda qo'llanishi mumkin, chunki u firmani maqsadli foyda olishini ta'minlaydi.

Hozirgi bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida biznesni boshqaruvchilar, tadbirkorlar tavakkalchilik va zararsizlikni tahlil etish qobiliyatiga ega bo'lishlari lozim.

Yuqorida keltirilgan biznes rejaning bo'limlaridan tashqari, yana qo'shimcha ravishda quyidagi axborotlarni keltirish mumkin, ya'ni moliyaviy mablag'lar hamda majburiyatlar, foyda va zararlar hisoboti, moddalar bo'yicha harajatlar, zararsizlik nuqtasini hisobi va hokazolarni.

Biznes-reja muhim hujjat hisoblanadi, shuning uchun ham uni begona odamlarga hamda shuningdek, korxonaga boshqaruviga aloqador bo'lmagan shaxslarga berish ta'qiqlanadi.

Xulosa qilib aytganda, muvaffaqiyatli tuzilgan biznes-reja kichik korxonaning holatini chuqur tahlil qiladi, uning kelajakdagi rivojlanishiga holisona va ob'ektiv baho beradi.

Шундай килиб занжирли таъминот самарадорлигини белгиловчи асосий йуналишлар куйидагилардан иборат булади:

- занжирдаги барча окимларни режалаштириш ва бошқариш жараёнига ягона ёндашув;

- кооперациянинг ташкилий шароитлари узгариши, яъни умумий стратегик мақсадларни хал этиш борасида барча хамкорлар фаолиятини интеграциялаш;

- режалаштириш ва бошқаришнинг барча йуналишларида ахборот олиш ва фойдаланиш борасидаги тусикларни олиб ташлаш хдмда замонавий ахборот ва коммуникация тизимини яратиш.

Автомобиль транспортини бошқариш тизимини янада такомиллаштириш, ташкилий ва институционал ўзгаришларни самарали амалга ошириш, автотранспорт хизматлари бозорини шакллантириш ва ривожлантиришга кўмаклашиш ва автомобиль ташишлари хавфсизлигини таъминлаш мақсадида куйидагиларни назарда тутувчи Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Автомобиль транспортини бошқариш тизимини янада такомиллаштириш чоратadbирлари тўғрисида»ги қарори қабул қилинди:

биринчи – Агентликнинг кемачилик Регистри томонидан дарё транспортининг давлат бошқаруви ва тартибга солиш функциялари Ўзбекистон Республикаси Фавқулodда вазиятлар вазирлигининг кичик ҳажмли кемалар бўйича Ўзбекистон Республикаси Давлат инспекцияси функциялари билан ўхшашлиги инобатга олиниб, Агентликнинг кемачилик Регистри Ўзбекистон Республикаси Фавқулodда вазиятлар вазирлиги бошқарувиға ўтказилмоқда;

иккинчи – автотранспорт соҳасида ваколатли давлат бошқаруви органларининг ортиқча такрорловчи жараёнлари бекор қилинмоқда;

учинчи – 2018-2021 йилларда 437 та янги йўловчи йўналишларини ташкил этиш ҳамда 84 та автовокзал ва автостанцияни қуриш ва реконструкция қилишнинг, иқтисодиёт соҳалари ва аҳолининг республика чекка минтақаларида

ташишларга бўлган эҳтиёжларини инобатга олган ҳолда янгиланган мақсадли кўрсаткичлари, шунингдек, юкларни халқаро автомобилда ташишларни амалга оширувчи миллий ташувчиларнинг оғир юк ташувчи 3824 та автотранспорт воситалари паркини янгилашнинг прогноз кўрсаткичлари тасдиқланмоқда;

тўртинчи – автомобиль ташувлари билан боғлиқ масалаларни тезкор ҳал этиш учун шаҳарлар ва туманларда автомобиль ташувларини мувофиқлаштириш шубалари ташкил этилмоқда;

бешинчи – автомобиль транспортини бошқариш тизимига интеллектуал транспорт тизими инновация лойиҳаларининг зарур элементларини жорий этишни назарда тутувчи, умумий қиймати тахминан 90 миллиард сўмни ташкил этувчи ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш Дастури тасдиқланмоқда, жумладан:

-умумий фойдаланишдаги йўловчилар ташишларни амалга оширишни онлайн тарзда автоматлаштирилган мониторинг қилиш тизимини тезкор хизматлар тизимлари билан интеграллашган ҳолда яратиш ва жорий этиш;

-умумий фойдаланишдаги шаҳар йўловчилар транспортида ягона автоматлаштирилган йўл ҳақи тўлови тизимини жорий этиш;

-белгиланган вазифалар ва функциялар бажарилишининг тезкорлиги ва сифатини оширишга ҳамда кўрсатилаётган интерактив давлат хизматлари рўйхатини кенгайтиришга имкон яратувчи “Ўзавтотранс” агентлиги фаолиятининг автоматлаштирилган ахборот тизимларини яратиш;

олтинчи – ташишлар жараёни, автовокзаллар ва автостанциялар фаолиятининг марказлашган нозимлик назорати ва бошқаруви тизимини яратиш ва жорий этиш назарда тутилмоқда;

еттинчи – жойлардаги маҳаллий давлат органлари қарамоғида бўлган умумий фойдаланиш йўловчи йўналишларидаги тўхташ бекатларини қуриш, реконструкция қилиш ва таъмирлаш назарда тутилмоқда;

саккизинчи – соҳани янада ривожлантириш бўйича дастурий чора-тадбирларни молиялаштириш мақсадлари учун Ўзбекистон автомобиль

транспорти агентлигининг Автомобиль транспортини ривожлантириш жамғармаси ташкил этилмоқда.

тўққизинчи – Автомобиль транспорти соҳасини ёш мутахассислар билан таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги таркибидаги 3 та (Нукус автомобиль йўл хўжалиги ва хизмат кўрсатиш касб-хунар коллежи, Андижон транспорт ва хизматлар кўрсатиш касб-хунар коллежи ҳамда Самарқанд автомобиль ва йўллар касб-хунар коллежи) «Ўзавтотранс» агентлиги таркибига ўтказилмоқда.

«Ўзавтотранс» агентлиги қошида автомобилда йўловчилар ёки юклар ташиш, транспорт-логистика фаолиятини амалга оширувчи мустақил ихтисослашган, юридик шахс ҳуқуқлари билан унитар корхоналар ташкил этилади.

Автотранспорт воситаларининг оғирлик ва габарит кўрсаткичлари назоратини жорий этиш бўйича стационар ва кўчма масканларни амалда жорий этиш чора-тадбирлари режалаштирилмоқда.

Мазкур қарорнинг ижросини таъминлаш Ўзбекистон Республикасида автомобиль транспортини ташкил этиш тизимини такомиллаштириш, давлат бошқаруви ва тартибга солиш функцияларини аниқ белгилаб олиш, ташкилий ва институционал ўзгартиришлар, хизмат кўрсатиш бозори ҳамда автомобиль ташишлари хавфсизлигини шакллантириш ва ривожлантириш масалаларини ҳал этишда махсус ваколатли давлат органи ҳисобланган Ўзбекистон автомобиль транспорти агентлиги фаолияти самарадорлигини оширишга имкон яратади.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Biznes-rejani mazmun-mohiyati nimadan iborat?
2. Biznes-rejaning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
3. Biznes-reja kimlar tomonidan tuziladi?
4. Biznes-reja bo‘limlari qanday tartibda ishlab chiqiladi?
5. Biznes-rejasining rezyumesi (xulosasi)da nimalar aks ettirladi?
6. Marketing rejasining mohiyati va ahamiyati nimadan iborat?

7. Ishlab chiqarish rejasini mohiyati va ahamiyati nimada?
8. Moliyaviy rejasining tarkibiy tuzilishi qanday?
9. Kichik korxonani yaratish bo'yicha yosh tadbirkor ishlab chiqqan biznes-rejasida qanday savollarga javob topishi zarur?
10. "Zararsizlik nuqtasi" deganda nimani tushunasiz, izohlab bering!

**9-мавзу: Таъминот жараёнларини бошқариш логистикасининг
стратегик жиҳатлари**

РЕЖА:

9.1. Таъминот жараёнларида трансакцион харажатларининг мазмуни, моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари

9.2. таъминот логистикасида транакцион харажатларнинг турлари ва уларнинг тавси

9.3. Таъминот логисткасида трансакцион харажатларини рационаллаштириш омиллари

9.1. Таъминот жараёнларида трансакцион харажатларининг мазмуни, моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари

Республикамиз иқтисодиётини ривожлантиришнинг устувор вазифаларидан бири юқори кўшимча қийматга эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг ҳажми ва турини кенгайтиришдан иборат. Ушбу вазифани самарали амалга оширишда харажатларни, шу жумладан маҳсулот таннархида иштирок

этмайдиган, аммо ишлаб чиқариш ҳажми ва сифатига сезиларли даражада таъсир кўрсатадиган трансакция харажатларини аниқлаш ва уларни камайтириш муҳим ҳисобланади.

Даставвал, трансакция харажатларининг моҳиятини илмий жиҳатдан ёритиш, уни бошқариш бўйича концепцияларни ўрганиш ҳамда мавжуд муаммоларни очиб бериш муҳим аҳамият касб этади. Трансакция харажатлари атамаси концептуал жиҳатдан XX асрнинг 30-йилларида «янги институционализм» доирасида пайдо бўлган. АҚШ ва Ғарбий Европада трансакция харажатлари алоҳида мустақил мавзу сифатида 1960- 1970 йилларда авваламбор икки иқтисодчи- олимлар Р.Коуз⁷ ва О.Уильямсон орқали ажралиб чиққан.

Россияда ушбу муаммога XX асрнинг 90- йилларидан бошлаб қизиқиш уйғонган. 90- йилларнинг иккинчи ярмида В.Кокорев, Р. Капелюшников, В.Курченков ва В.Радаев каби олимларнинг ишларида трансакция харажатлари муаммоси тизимли тарзда кўриб чиқилади, трансакция харажатлари хусусиятига эга бўлган харажатлар иқтисодий категория сифатида изоҳланади. Бунда, агар дастлаб трансакция харажатлари тадбиркорликка бағишланган иқтисодий тадқиқотларда бевосита гап юритилган бўлса, охириги йилларда трансакция харажатлари мустақил тадқиқот предмети сифатида намоён бўлмоқда (масалан, А.Е.Шаститко ва С.Ю.Барсуковаб ишларида).

Ўзбекистонда трансакция харажатлари муаммосига 2000 йилдан бошлаб қизиқиш кучайиб кетди. Даставвал у «Институционал иқтисодиёт» фани ва соҳаларни институционал ривожлантиришга бағишланган илмий ишлар доирасида ўрганилиб, кейинчалик алоҳида мавзу сифатида кўриб чиқилган³.

Трансакция харажатлари назариясининг асосий бирлиги иқтисодий ўзаро муносабатлар, битимлар, трансакциялар ҳисобланади. Трансакция категорияси жуда кенг тушунилади ва ҳужжатларни муфассал расмийлаштиришни талаб

⁷ Coase R.H. The Problem of Social Cost. // Journal of Law and Economics, 3: 1—44, October 1960.

³ Williamson O. E. The Economics of Discretionary Behavior: Managerial Objectives in a Theory of the Firm. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1964; Williamson O. E. The Economics of Antitrust: Transaction Cost Considerations, University of Pennsylvania Law Review, 122: 1439-1496, June 1974.

этадиган ва томонлар ўзаро маъқул бўлган товарлар, юридик мажбуриятлар ҳамда қисқа ва узоқ муддатли битимлар алмашинуви учун қўлланилади. Мазкур ўзаро муносабатларда вужудга келадиган харажат ва йўқотишлар трансакция харажатлари дейилади.

Собитқадам классик назариясида бозор – мукамал механизм (яъни унга кўра битимларга хизмат кўрсатиш бўйича харажатларни ҳисобга олиш ҳожати йўқ) сифатида кўриб чиқилади. Бироқ, ҳозирги шароитда ҳар бир битимда музокараларни олиб бориш, назорат қилиш, ўзаро алоқаларни ўрнатиш, низоларни бартараф этиш лозим.

Бу ташкилотнинг бозор муносабатларининг ташқи субъектлари билан ҳамда ички алоқаларни ўрнатиш пайтида зарур амал ҳисобланади, чунки иерархик тузилма доирасида ишбилармонлик ҳамкорлигида ҳам йўқотиш ва зиддиятликлар вужудга келади.

Охириги йилларда иқтисодчилар трансакция харажатлари концепциясига катта қизиқиш билан қарамоқдалар. Бироқ, ташкилотларда харажатларни ҳисобга олиш муаммоли ҳисобланади, чунки:

- биринчидан, норасмий тавсифга эга бўлган ушбу харажатларнинг улуши юқори;
- иккинчидан, расмий харажатлардан уларни ажратиш мураккаб ҳисобланади, чунки бухгалтерлик ҳисобида трансакция харажатлари деган тушунча назарда тутилмаган.

Концепциянинг асосий ғояси харажатларни бошқарув ҳисобига олиш ва таҳлил қилиш соҳасига компания, тармоқ ва бутун иқтисодиётнинг стратегик ривожланиш тўғрисидаги муфассал ахборотларни киритиш ҳисобланади.

Анъанавий тарзда харажатларни ҳисобга олиш ва таҳлил қилиш муқобил бошқарув қарорлари натижасида амалга оширилган хўжалик операцияларини бухгалтер ҳисобида акс эттирилган баҳолаш нуқтаи назардан кўриб чиқилади. Бироқ харажатларни ҳисобга олиш мақсад эмас, балки бизнесда муваффақиятга эришиш учун восита ҳисобланади. Шу боис корхонада қабул қилинган харажатларни ҳисобга олиш тизими ва методологиясининг қабул қилинган

ривожланиш стратегиясига мувофиқлиги ёки номувофиқлиги нуқтаи назардан баҳолаш лозим.

Маълумки, корхона паст нархларни ушлаб туриш ёки рақобатчилардан устун турувчи маҳсулот (хизмат)ларни таклиф этиш йўли билан рақобатга бардош бериши мумкин. Ушбу иккита тубдан фарқ қилувчи стратегиялар нафақат стратегик менежмент доирасида қизиқиш уйғотиши, балки харажатларни таҳлил қилиш ва бошқаришнинг турли устуворликларини назарда тутати. У ёки бу шаклдаги харажатлар тўғрисидаги ахборот барча корхоналар учун муҳим ҳисобланади, аммо турли стратегиялар харажатларга нисбатан турли хил қарашларни талаб этади.

Бизнинг фикримизча, харажатларни бошқаришга нисбатан бундай ёндашув ўзини оқлайди, бироқ уни амалда жорий этиш янада юқори даражадаги ички молиявий менежментни талаб этади.

Шуни таъкидлаш керакки, мавжуд харажатларни бошқариш концепциялари бир хил эмас. Концепцияларнинг бири (функционал харажатларни шакллантирувчи омиллар, қўшилган қиймат) харажатларни ҳисобга олиш тавсифига асосланади ва харажатларни бошқариш соҳасида бухгалтерияга ҳам тегишли бўлади. Бошқа концепциялар (таркибий харажатларни шакллантирувчи омиллар, кадриятлар занжири, стратегик жойлашуви) харажатларни ҳисобга олиш нуқтаи назардан эмас, балки иқтисодий жиҳатдан бошқарув объекти сифатида кўрилади. Харажатларни бошқариш концепциясининг йиғиндиси 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал.

Базавий концепцияларда харажатларни кўриб чиқиш жиҳатлари

Харажатларни бошқариш концепцияси	Ҳисобга олиш жиҳати	Иқтисодий жиҳати
Харажатларни шакллантирувчи омиллар концепцияси:		
- функционал (операцион) омиллар	+	-
- таркибий омиллар	-	+
Қўшилган қиймат концепцияси	+	-
Қийматлар занжири концепцияси	-	+
Муқобил харажатлар концепцияси	-	+
Трансакция харажатлари концепцияси	+	-
Стратегик жойланиш концепцияси	-	+

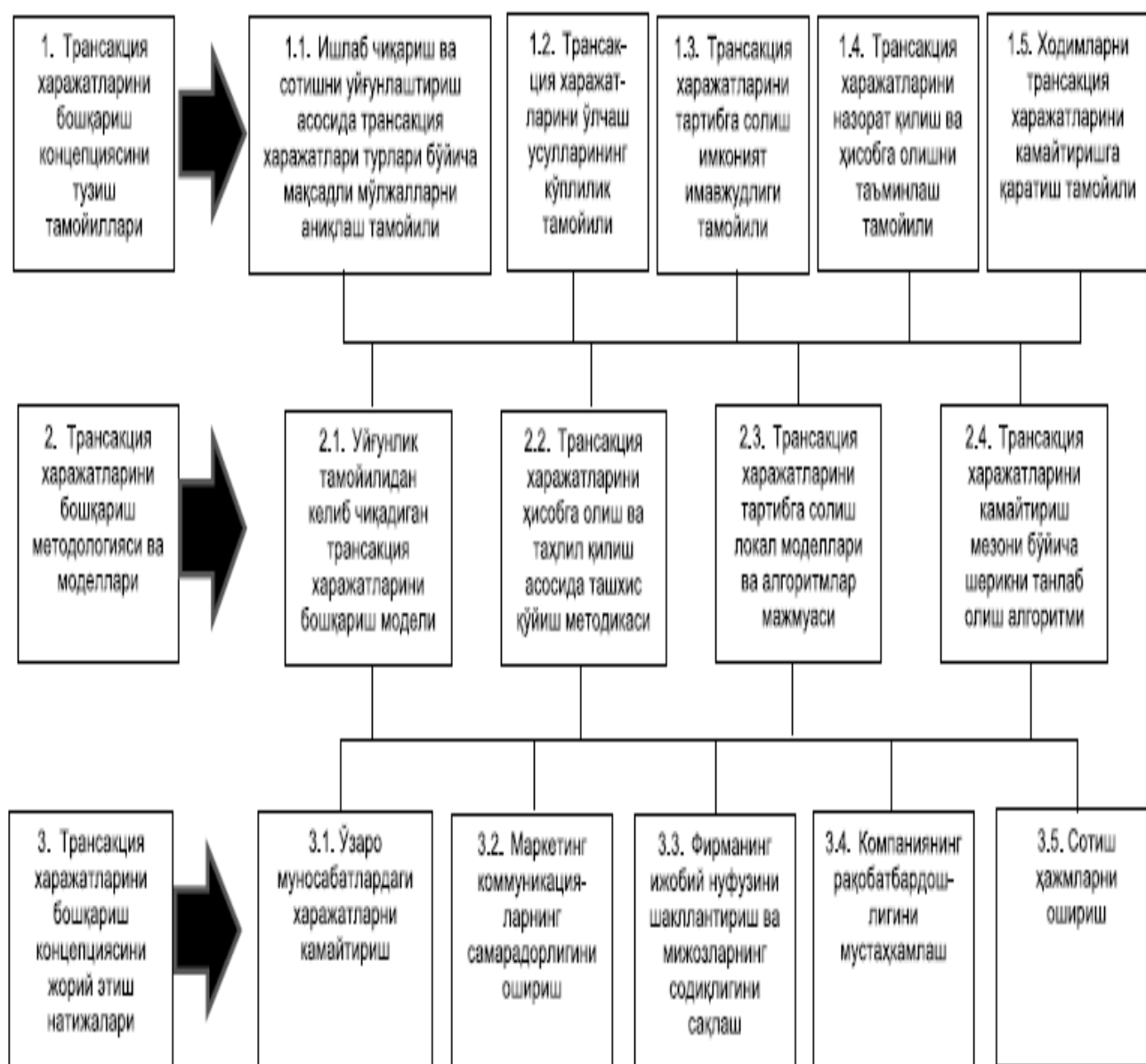
Юқорида санаб ўтилган харажатларни бошқариш концепциялари харажатларни тадқиқ этишда таъсирчан дастак ҳисобланади. Бироқ охириги дамларда иқтисодий адабиётларда харажатларни шакллантирувчи ҳисобга олиш жиҳатига тааллуқли концепцияларга катта эътибор берилмоқда. Бу шу билан изоҳланадики, харажатларни шакллантириш механизмининг иқтисодий жиҳатини белгиловчи омиллар статистика маълумотлари бўйича ишончли баҳолашни деярли амалга ошириш мумкин эмас. Ушбу маълумотларнинг иқтисодий таҳлили нотўғри, бир-бирига зид бўлган хулосаларни чиқаришга олиб келади.

Бу иқтисодиётда хуфёна операцияларнинг улуши юқорилиги ва бухгалтерлар томонидан расмий ҳисоботларни тайёрлашда барча мумкин бўлган усуллар ёрдамида солиқ солинадиган база ни камайтириш бўйича хатти-ҳаракатлар билан шартланган. Солиқ солишни такомиллаштириб ва унинг умумий даражасини лозим бўлган даражага келтириш орқали муаммо ечилади, бу эса харажатларни шакллантириш ва бошқариш механизмининг иқтисодий жиҳатларига эга бўлган ишнинг маҳсулдорлигини оширади.

Трансакция харажатларига таъсир кўрсатиш мақсадга мувофиқлиги ва мумкинлиги уларнинг вужудга келиш шароитлари ва уларнинг миқдорини ўзгартириш бўйича мақсадли ўрнатмалар вариантлари билан белгиланади (локализация зоналари, ҳисобга олиш усуллари ва корхона фойдасига таъсир кўрсатишига қараб). Шу боис трансакция харажатлари таркибида учта трансакция харажатлари гуруҳларини ажратишни назарда тутди: камайтирадиган (min), ўзгартирмасдан қолдирадиган (const), мақбуллаштирадиган (opt).

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, турли саноат тармоқларида трансакция харажатларини ҳисобга олиш ва тартибга солиш мумкинлиги ва лозимлиги бўйича турли қарашлар мавжуд. Ушбу масалаларни ечиш бўйича аниқ услубиёт ва алгоритмлар йўқлиги маркетинг фаолияти билан боғлиқ моддий ва молиявий оқимларни бошқариш амалларини мураккаблаштиради. Трансакция харажатлари миқдорининг ошиши умумий харажатларни бошқариш концепция сини ишлаб чиқиш зарурлигини тақозо этади (1-расм).

1-расм. Трансакция харажатларини бошқаришнинг умумий концепцияси¹

1-расм. Трансакция харажатларини бошқаришнинг умумий концепцияси

Ишлаб чиқилган концепция уйғунлик таъмойилларининг таъсир кўрсатишига қараб трансакция харажатларини (алоҳида турлари ёки умумий ҳолда) таҳлил қилиш, баҳолаш ва тартибга солиш учун қарорлар тўпламини шакллантиришни назарда тутди. Трансакция харажатларини тартибга солиш тизимини тузишнинг асосий омили трансакция харажатлари турлари бўйича мақсадли мўлжалларни аниқлаш ҳисобланади.

Трансакция харажатларини бошқариш бўйича таклиф этилаётган тамойиллар қуйидагиларни ҳисобга олади: уйғунлик шароитида трансакция харажатлари тури бўйича корхонанинг мақсадли мўлжаллари, назорат ва ҳисобга олишни таъминлаш, самарасиз трансакцияларни қисқартириш учун ходимларни мотивация қилиш.

Трансакция харажатлари концепцияси бир қарашда ишончли туюлади ва айрим муаммоларни таҳлил қилишда уни асос сифатида қабул қилишимиз керак, деб тасаввур қиламиз. Аммо иқтисодий-ташкилий масалаларда барча муаммоларни таҳлил қилишда трансакция харажатларни ҳисобга олишни қўллаш ҳар доим ҳам тўғри келвермайди, чунки айрим қўшимча шароитлар йўқлигида унинг асосий ҳолатлар (унга кўра трансакция харажатларини энг кам миқдорига келтириш) низоли бўлиб қолади. Бунда иккита асосий муаммони келтириш мумкин.

Биринчидан, ҳар қандай иқтисодий фаолиятнинг умумий харажатлари ишлаб чиқариш харажатлари ва трансакция харажатлари йиғиндиси кўринишида бўлиши мумкин, деган фикрни ҳамма ҳолатлар учун адолатли ҳисоблаш мумкин эмас. Одатда ҳам ишлаб чиқариш харажатлари, ҳам трансакция харажатлари бир вақтнинг ўзида ҳам ташкил этиш, ҳам технологияларга боғлиқ, бу уларни концептуал тарзда ажратишни қийинлаштиради. Ҳар қандай ишлаб чиқаришда ишлаб чиқариш ҳажми қанчалик юқори бўлса, доимий харажатлар шунчалик кам бўлади.

Шундай қилиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида ҳар қандай алоҳида маҳсулот битта ишлаб чиқарувчи томонидан чиқарилиши мақсадга мувофиқ. Бироқ охириги пайтларда кўплаб фирмалар янги маҳсулотни ишлаб чиқиб, тегишли техник ҳужжатларни бошқа фирмага бериш амалиёти кузатилади, бу эса, ўз навбатида, ушбу маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш соҳасида рақобат қила бошлайди. Шундай ҳолатлар ҳам борки, янги маҳсулотни ишлаб чиқаришни ўзлаштиришда иккинчи фирма давлат томонидан кўмак олади.

Янги маҳсулотни ишлаб чиқаришни ташкил этиш бўйича ушбу усулда ишлаб чиқариш харажатларининг самарадорлик даражаси бошқа афзалликларни

олиш эвазига камаяди: агар бозорда иккинчи фирма бўлмаса, салоҳиятли харидорлар янги маҳсулотни харид қилиш учун битимларни хоҳламай тузишади, чунки ушбу фирма монопол ҳолатдан фойдаланиб, юқори нархларни қўйишидан қўрқади.

Иккинчи фирмани ташкил этиш ишончлиликни таъминлашнинг самарали усулини ўзида намоён этади, бу эса талабнинг ошишига олиб келади. Мазкур ҳолатда қўшимча харажатларни қуйидагича таснифлаш мумкин: уларни миқёс самарасидан тўлиқ ҳолда фойдаланилмайдиган самарасиз технологияларни қўллаш туфайли юзага келган ишлаб чиқариш харажатларига ёки фирма истеъмолчиларни битимлар шартининг ишончли эканлигини ишонтиришга кетадиган трансакция харажатларига киритиш керакми, деган савол туғилади. Ушбу саволга рад этиб бўлмайдиган жавобни бериш жуда қийин.

Бундан шундай хулоса қилиш мумкин: трансакция харажатлари ҳақиқатан ҳам мавжуд бўлса ҳам, уларни бошқа турдаги харажатлардан ажратиш ҳар доим ҳам осон бўлмайди.

Иккинчи муаммо трансакция харажатлари тушунчаси билан эмас, балки самарали институтлар трансакция харажатларини камайтиришга интилади, деган ғояси билан боғлиқ. Масалан, Коуз қондасида меҳнат муносабатлари умумий трансакция харажатларини камайтириш усули сифатида кўриб чиқилади. Умумий трансакция харажатларини камайтиришга интилаётган иш берувчилар ишчиларни ёллаш, меҳнатга ҳақ тўлаш, хизматда кўтарилиш, меҳнат натижаларини баҳолаш ва ходимларни назорат қилиш тизимини ишлаб чиқаради. Аммо ушбу тизимлар трансакция харажатларини ҳеч ҳам камайтирмайди.

Трансакция харажатларининг бир қисми шубҳасиз, ишчилар зиммасига тушади, чунки ҳар қандай рақобат иш берувчиларни ишчилар сарфлаётган харажатларни ҳисобга олишга мажбур этади.

Умуман олганда иккинчи муаммони қуйидаги тарзда изоҳлаш мумкин: зеро ресурсларни тақсимлаш билан боғлиқ ҳар қандай муаммо, одатда, бир қанча самарали ечимларга эга бўлса, самарадорлик ўз- ўзидан аниқ прогнозларни ёки аниқ изоҳларни беришга имкон берадиган кучли мезонлар сифатида хизмат

қилмайди. Самарадорлик мезонлари кўплаб турли ташкил этиш турларига мос келиши лозим ва ҳар қандай амалий қадриятларнинг самарадорлиги деган тушунчасини йўққа чиқаради.

Мазкур муаммо биргина соддалашган шарт билан, яъни бойлик самараси йўқ бўлган шароитда тўлиқ ҳал этилади. Ушбу шартда фақатгина битта ҳаракат тури битим натижасида шаклланаётган умумий қийматни максимал даражага олиб келадиган самарадорлик мезонига мос келади.

9.2. Таъминот логистикасида трансакцион харажатларнинг турлари ва уларнинг тавсифи

Республикамизда ўтиш даври ислохотлари шароитида ресурсга нисбатан мулкчилик ҳуқуқини, одатда, алоҳида ҳуқуқлар эгалари ҳисобланган бир неча мулкдорлар ўртасида тақсимлаш амалиёти кенг қўлланилди. Ушбу тақсимлашда қандай тамойиллар асосида тартибга солиш ва унинг ҳамма вақт ҳам мулкдан самарали фойдаланиш учун замин яратиши асосий ўрин эгаллади.

Трансакция харажатларини бошқариш концепциясининг негизида иқтисодиётда иккита турдаги харажатлар туради:

- ишлаб чиқариш (операцион) харажатлари;
- трансакция харажатлари.

Трансакцион харажатларга қуйидагилар киради:

– *Ахборотни излаш харажатлари.* Ҳар қандай шартнома ёки битим шартнома тузилиши учун ахборотни тўплаш зарурлигини назарда тутади. Амалда ҳар қандай битим ахборотни таҳлил қилиш: бозорни маркетинг тадқиқ этиш, харидор ёки сотувчини қидириб топиш, нархлар ва бозорни таҳлил қилиш билан кузатилади. Баҳолаш хизматлари билан шуғулланувчи компаниялар учун ушбу харажатлар ўз хизматларини реклама қилиш харажатлари, буюртмаларни қидириб топишда воситачилар хизматларининг ҳақини тўлаш билан боғлиқ. Бироқ, баҳолашнинг ўзини бажаришда ахборотни излаш харажатлари, бозорларни таҳлил қилиш ва ҳ.к. ахборотни излаш харажатлари ҳисобланмайди, чунки мазкур

ҳолатда ушбу харажатлар баҳолаш комиссияси учун ишлаб чиқариш харажатлари таркибига киради.

– *Музокаралар олиб бориш харажатлари.* Ҳар бир шартномадан олдин музокаралар олиб борилади. Мазкур харажатлар жумласига вакиллик харажатлари, эҳтимол тугилган мижозларга ташриф буюришдаги хизмат сафарлари харажатлари ва ҳоказолар киритилиши мумкин. Шунингдек, ушбу харажатлар таркибига шартномани расмийлаштириш – шартномаларни тайёрлаш чоғида ҳуқуқшунослар маслаҳатлари харажатлари ҳам киради. Одатда, мазкур харажатлар шартномаларнинг намунавий шаклларида фойдаланиш орқали камайтирилади.

- *Ўлчаш харажатлари.* Ушбу харажатлар жумласига кўрсатилаётган хизматлар ёки сотилаётган товарларнинг сифатини назорат қилиш харажатлари киради. Одатда, шартномаларни тузиш чоғида матнда шартнома предмети бўлган товарлар ёки хизматлар қандай талабларга жавоб бериши лозимлиги кўрсатилади.

Мураккаб техникани ишлаб чиқариш ёки, масалан, мураккаб ва хавфли иншоотларни қуриш чоғида ушбу харажатлар махсус ўлчаш техникаси, сифат ва хавфсизликни назорат қилувчи юқори малакали кадрларнинг мавжудлиги билан боғлиқ умумий ишлаб чиқариш харажатларининг катта қисмини ташкил қилиши мумкин. Мазкур харажатларни камайтириш, биринчи навбатда, стандартлар ва қоидаларни ишлаб чиқиш, лицензиялаш, сифатни сертификатлаш тизимлари ва ҳ.к. орқали амалга оширилади.

Кўчмас мулк объектларини баҳолаш фаолиятида ушбу харажатлар жумласига, биринчи галда, лицензиялаш харажатлари, шу жумладан баҳоловчиларни касбга қайта тайёрлаш дастурлари бўйича ўқитиш харажатлари, турли буюртмачиларнинг талабига кўра аккредитациялаш харажатлари, хизматларни сертификатлаш ихтиёрий тизимларида фирмаларни сертификатлаш харажатлари, фуқаролик жавобгарлигини суғур та қилиш, ҳисоботларга тақриз ёзиш (ихтиёрий равишда ёки буюртмачининг талабига кўра) харажатлари, сертификатланган дастурий маҳсулотларни сотиб олиш харажатлари киритилиши мумкин.

Шунингдек, турли норматив ва бошқа материаллар – услубий тавсиялар, маълумотномалар ва ҳоказоларни харид қилиш харажатларини ҳам мазкур харажатлар жумласига киритиш мумкин.

Ушбу харажатларнинг асосий функцияси сифатсиз хизматлар кўрсатилган ҳолларда кўрилиши мумкин бўлган йўқотишларни камайтиришдан иборат. Баҳолаш фаолияти билан шуғулланувчи компаниялар учун улар барча бизнесни юритиш харажатларининг 30-40 фоизгачасини ташкил қилиши мумкин.

– ***Мулкчилик ҳуқуқларини таснифлаш ва ҳимоя қилиш харажатлари.***

Харажатларнинг ушбу тоифаси, биринчи навбатда, мулкчилик ҳуқуқларини расмийлаштириш ва ҳимоя қилиш учун зарур бўлган харажатлар билан шартланган. Бунга юристларни сақлаб туриш харажатлари, суд харажатлари, мулкчилик ҳуқуқларининг рўйхатга олинишини ва ҳимоя қилинишини таъминловчи давлат ҳокимияти органларини сақлаб туриш харажатлари киритилиши мумкин.

Баҳолаш фаолиятини амалга оширувчи компаниялар учун мазкур харажатлар кўпинча мулкчилик ҳуқуқларини ёки эгаллаб турилган офис биноси учун ижара ҳуқуқларини рўйхатга олиш харажатларида, интеллектуал мулк объектлари ва товар белгисини расмийлаштириш ва рўйхатга олиш харажатларида, ушбу ҳуқуқлар бузилган ҳолларда суд чиқимларида ўз ифодасини топади. Таъкидлаш лозимки, харажатларнинг мазкур тури трансакция хизматлари бозорини шакллантиришнинг асосий омилларидан бири билан боғлиқ бўлиб, ушбу бозорнинг ҳажми кўп жиҳатдан баҳоловчиларнинг фаолият кўрсатишини таъминлайди.

– ***Оппортунистик хатти-ҳаракат харажатлари.*** Мазкур харажатларни таҳлил қилиш ва аниқлаш анча мураккаб вазифа ҳисобланади. Улар жумласига, биринчи галда, битим иштирокчиларининг ўз зиммасига олган мажбуриятларини бажаришдан озми ёки кўпми яширинча тарзда бўйин товлаши билан (лекин тўғридан- тўғри бош тортиши билан эмас) боғлиқ харажатлар киритилади. Ходим ўз мажбуриятларини тўлиқ ҳажмда бажармаган ҳолатдаги бўйин товлаш бундай хатти-ҳаракатга мисол бўлади. Ушбу ҳолатда бундай хатти-ҳаракатни аниқлаш

кўпинча компания маъмурияти томонидан назоратнинг қимматбаҳо ва самарали тизимларининг яратилишини талаб қилади. Ҳар қандай раҳбар учун ходимлар ишининг самарадорлигини таҳлил қилиш асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Иккинчи томондан, ходимлар фаолиятини назорат қилиш тизимларини ташкил этиш харажатлари кам самарали бўлиши мумкин. Бошқарув аппарати ишининг вазифаларидан бири ушбу турдаги харажатларни камайтиришдан иборат.

Мамлакатимизда давлат корхоналарини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, айниқса мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш бўйича босқичма-босқич амалга оширилган «ўзбек модели»га асос солинди. Йирик давлат корхоналарини хусусийлаштириш Давлат дастурига мувофиқ ОАЖ доирасида мулкчилик ҳуқуқларини тақсимлашнинг турли вариантлари назарда тутилди.

Масалан, меҳнат жамоасининг аъзолари акциялар умумий суммасида маълум (10) фоиз миқдоридан, лекин ҳар бир ходимга кўпи билан энг кам иш ҳақининг белгиланган (20 ёки 25) баравари суммасида имтиёзли (овоз бермайдиган) акцияларни олиш ҳуқуқига эга бўлишди. Натижада, мулкчилик субъектлари ва ҳуқуқларининг тақсимланиши 1-жадвалдаги кўринишга эга бўлди.

1 -жадвал

Мулкчилик субъектлари бўйича ҳуқуқларининг тақсимланиши

Ҳуқуқларга эга бўлиш	Мулкчилик ҳуқуқи субъектлари			
	Акциядор, корхона ходими	Акциядорлар йиғилиши (меҳнат жамоаси)	Ижро этувчи орган, корхона дирекцияси	Давлат мулки қўмитаси
Эгалик қилиш ҳуқуқи		+		
Фойдаланиш ҳуқуқи	+			
Тасарруф этиш ҳуқуқи			+	
Топшириш ҳуқуқи	+			+
Қолдиқ қийматни олиш		+		

хукуки				
Хавфсизлик хукуки	+			+
Мерос бўйича ашёнинг ўтиши хукуки	+			
Муддатсизлик	+			
Зарарли фойдаланишни тақиқлаш хукуки				+
Ўндириш кўринишидаги жавобгарлик	+	+		
Қолдиқ хусусияти		+		

Мулкчилик ҳуқуқларининг жадвалдаги тақсимланиши бирламчи тақсимот босқичи ҳисобланади. Ушбу босқичда, яъни ҳуқуқларнинг ҳар бири ундан самарали фойдаланишдан манфаатдор бўлган мулкдорнинг қўлида бўлган вазиятда мулкнинг оптимал таркибига эришиш муҳим ўрин тутди.

У ёки бу имкониятли мулкдорнинг мулкчилик ҳуқуқларидан самарали фойдаланишдан манфаатдорлик даражаси ҳақида мулоҳаза юритишда Коуз теоремаси асос бўлиб хизмат қилади.

Коуз теоремасининг асосий қоидалари. Р.Коуз томонидан «Алоқа федерал комиссияси» (1959) ва «Ижтимоий харажатлар муаммоси» (1960) мақолаларида ифодаланган, лекин Коузнинг ўзи теорема атамасини ишлатмаган [47]. Р.Коуз қоидаси қисқа тарзда қуйидагича ифодаланади: мулкчилик ҳуқуқларини тақсимлаш бозор механизми асосида кечади ва у ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматининг ошишига олиб келади, демак, яқуний натижа ҳуқуқий қарорга боғлиқ эмас. **Коуз теоремасининг** тўлиқ мазмуни шундай ифодаланади:

Агар мулкчилик ҳуқуқлари аниқ тафсирланиб, трансакция харажатлари нолга тенг бўлса, у ҳолда, агар даромад самарасидан фикрни бошқа томонга бурсак, мулкчилик ҳуқуқларининг тақсимланишидаги ўзгаришлардан қатъи назар, ишлаб чиқаришнинг таркиби ўзгармасдан қолади.

Бошқача қилиб айтганда, мулкчилик ҳуқуқларининг дастлабки тақсимланиши ишлаб чиқаришнинг таркибига таъсир ўтказмайди. Чунки пировардида ҳуқуқларнинг ҳар бири ушбу ҳуқуқдан энг самарали фойдаланиш асосида у учун энг юқори нархни таклиф этишга қодир бўлган мулкдорнинг қўлида бўлади. Теорема шартига кўра, трансакция харажатларига эътибор қаратмаган ҳолда, мулкчилик ҳуқуқларининг муайян эгаси ҳақида эмас, балки ресурсларга бўлган мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлашнинг муҳимлиги ҳақида хулоса чиқариш керак бўлади. Шу нуқтаи назардан мулкни ислоҳ қилишнинг биринчи босқичида эгалик қилиш ҳуқуқини меҳнат жамоасими, корхона маъмурияти, Давлат мулки қўмитасими ёки бошқа тизимми, ким қўлга киритганлиги муҳим эмас, пировардида бу ҳуқуқни ундан ҳақиқий манфаатдор бўлган ва самарали мулкдор қўлга киритишидир.

Коуз теоремасининг яна бир хусусияти шундаки, теоремани исботлаш учун мулквий ҳуқуқларнинг алмашинуви бўйича аниқ амалий мисоллардан фойдаланилган. Масалан, олдинги бобда келтирилган икки фермернинг икки яйловдаги мулквий ҳуқуқларининг ўзгариши бўйича айрим вазиятлар таҳлилини чуқурлаштириш керак бўлади. Хусусан, биринчи фермер ўз яйловига бориши учун бошқа фермернинг яйловидан ўтишга тўғри келса, бундай вазият (пода ўтган йўлакда бошқа фермер яйловининг пайхон бўлиши ёхуд моллар сонининг кўпайиши)да ўзаро қўшимча келишувларни тақозо этади. Яна бир бошқа мисол сифатида бир хонада ўтирадиган иккита ходим (кашанда ва сигарет тутуни меҳнат унумдорлигига салбий таъсир этадиган шахс)нинг ўзаро келишувини ташкил этишни келтириш мумкин.

Коуз теоремасини кўриб чиқиш ҳуқуқларни мулкдорлар фойдасига энг самарали тарзда қайта тақсимлаш жараёнида ўрин тутди. Мамлакатимизда ҳуқуқларни қайта тақсимлаш жараёни деярли ҳуқуқларни дастлабки тафсирлашдан сўнг дарҳол бошланди. Яъни, давлат корхоналари хусусийлаштирилиб, акциядорлик жамиятларига айлантирилди. Бунда акциялар ё корхона ишчилари ва маъмуриятининг, ёки ташқи инвесторнинг қўлига ўтди.

Акциядорлик жамиятларига айлантирилган йирик корхоналарнинг аксариятида давлат, ташқи инвестор назорати амал қилади.

Бошқача айтганда, мулкчилик ҳуқуқларини дастлабки тафсирлашнинг аввалги босқичида аксарият корхоналарга эгалик қилиш ҳуқуқи меҳнат жамоасининг қўлидан давлат, маъмурият ва кам ҳолларда ташқи сармоядор қўлига ўтди.

Чунки, давлат мулкчини ўзгартириш йўли билан ташкил этилган акциядорлик жамиятларида ҳуқуқларни тақсимлаш анча мураккаб кечади. Ушбу корхоналарда юзага келган мулкчилик муносабатларини таърифлаш учун борган сайин «қайта гуруҳлашган» (Д.Старк) ёки «чигаллашиб кетган» (Б.Шаванс) мулк атамалари кўпроқ ишлатилмоқда. Қайта гуруҳлашган мулк деганда қонун билан мустаҳкамланган ва реал мулкчилик ҳуқуқларининг мос келмаслиги, назорат механизмлари ва корхонанинг ташкилий чегараларининг «йўқотилганлиги» тушунилади. «Чигаллашиб кетган» мулк атамаси шундай ҳолатга эътиборни қаратадики, эгалик ҳуқуқининг қонун билан белгиланган эгалари – маъмурият ва ташқи сармоядорлардан ташқари корхонанинг фаолият кўрсатиши устидан назоратни у билан ўзаро боғлиқ корхоналар, асосий етказиб берувчилар, сотиш фирмалари ва истеъмолчилар амалга оширишади.

Қайта гуруҳлашган мулкчилик шакли пайдо бўлишининг асосий маъноси активларни тезкор қайта гуруҳлаш ҳамда хатарларни хижерлаш ва тақсимлаш имконини берувчи пассивларни бирлаштириш учун замин яратишдан иборат. Хусусан, корхоналарнинг ўзаро катта ҳажмдаги қарзларини бартараф этишда корхоналарга фаолият кўрсатишни давом этиш имконини берувчи ўзаро назорат механизмларининг мавжуд бўлишини назарда тутди. Шунингдек, банкротлик эҳтимоли юзага келган тақдирда эса корхона активларни қайта гуруҳлаган ҳолда, мажбуриятларни бажариш учун ресурсларнинг топилиши осонлашади.

9.3. Таъминот логисткасида трансакцион харажатларини рационаллаштириш омиллари

Коуз теоремасини ифодалашда трансакция харажатлари ҳисобга олинмаганлиги сабабли навбатдаги таҳлилда трансакция харажатларига эътибор қаратилади. Энг умумий таърифга кўра, «трансакция харажатлари» - бу механик тизимлардаги ишқаланиш тушунчасининг эквиваленти. Баъзан, «ишқаланиш» атамасидан иқтисодий агентлар ўртасидаги битимларнинг тезкор тузилишига тўсқинлик қилувчи омилларни ёритиш учун фойдаланилади. Физика билан ўхшатмаган ҳолда, иқтисодий субъектларни мувофиқлаштириш ва уларнинг ўзаро таъсири билан боғлиқ исталган харажатлар трансакция харажатлари жумласига киритилади. Демак, трансакция харажатларининг таърифи қуйидагича бўлади: Трансакция харажатлари – бу мулкчилик ҳуқуқларини алмашиш ва ҳимоялаш билан боғлиқ барча харажатлардир.

Институционал назария доирасида трансакция харажатларини изоҳлашда яқдиллик мавжуд эмас. Битимлар тузишда қаердан ва нима учун трансакция харажатлари пайдо бўлишини изоҳлашнинг камида учта варианты мавжуд: трансакция харажатлари назариясининг ёндашуви, ижтимоий танлов назариясининг ёндашуви ва келишувлар назариясининг ёндашуви.

Айниқса неоклассик иқтисодий назария харажатларнинг фақат битта тури – ишлаб чиқариш харажатлари мавжудлигини назарда тутишини ҳисобга олсак, яқдилликнинг бундай мавжуд эмаслиги яққол намоён бўлади. Шунинг учун трансакция харажатларининг мавжуд бўлишини фараз қилиш неоклассиканинг ё унинг «қатъий негизи»га ёки унинг «ҳимоя қобиғи»га тааллуқли фикрларининг ўзгариши билан боғлиқ.

Трансакция харажатлари назариясига нисбатан ёндашув ахборот олиш учун харажатлар мавжуд эмас ва шахслар битим тўғрисидаги ахборотга тўлиқ эга бўладилар деган неоклассик фикрнинг ўзгариши билан боғлиқ.

Бу ерда сотувчилар ва нархларни идентификациялаш харажатлари - *ахборот харажатлари* мавжудлигини эҳтимол тутиш муҳим ҳолат ҳисобланади. Бозорда сотувчилар ва харидорларнинг сони, товарнинг бир хиллик даражаси, уларнинг бозорда иштирок этиши вақти, бозорнинг географик давомийлиги

ахборот харажатларининг миқдорини белгилаб берувчи асосий омиллар бўлиб ҳисобланади. Бунда оқилона танлов модели ўзгармайди, лекин унга қўшимча шартлар киритилади: битим ҳақидаги қўшимча ахборотни қидириб топиш харажатлари ахборотга эга бўлишдан кутилаётган энг юқори даромадга тенглаштирилиши лозим.

Иқтисодий таҳлил чоғида эътиборни ахборот бозорига ва ахборот нархига қаратиш трансакция харажатларининг табиатини батафсил изоҳлашга яқун ясайди. Умуман иқтисодий тизим динамикасини аниқлашда асосий ролни ўйновчи бозор секторига нисбатан қарашларнинг ўзгаришини 2-жадвал ёрдамида ифодалаш мумкин.

2-жадвал

Иқтисодий назарияларда устивор секторларнинг тақсимланиши

Назария номи	Марказий ўрин тутувчи иқтисодиёт сектори
Физиократлар назарияси	Қишлоқ хўжалиги
«Эски институционализм»	Меҳнат бозори
Иқтисодий динамика назарияси (Й.Шумпетер)	Тадбиркорлик хизматлари бозори
Кейнсчилик	Фонд бозори
Монетаризм	Пул бозори
Трансакция харажатлари назарияси	Ахборот бозори

Трансакция харажатларини таҳлил қилишдаги навбатдаги қадам шуни назарда тутадик, барча трансакция харажатлари ахборот харажатларидан чиқарилиши мумкин. Трансакция харажатлари алмашув тўғрисидаги ахборотни олиш харажатлари билан у ёки бу тарзда боғланган. Масалан Робинзон Крузо ўз фаолиятида трансакция харажатларига эмас, балки (об-ҳаво шароитлари, турли бошоқли экинларнинг ҳосилдорлиги тўғрисидаги) ахборот харажатларига дуч келади.

Битим бўйича шерикда эҳтимол тутиладиган оппортунистик* феъл-атворнинг ахборот харажатларига боғлиқлигини қуйидаги мисолда келтириш мумкин. Маълумки, оппортунизм ахборотнинг тўлиқсизлиги ва асимметриклиги шароитида алоҳида шаклдаги мақсадли ҳаракат ҳисобланади.

Шартнома А1 фаолиятни амалга оширишни талаб қилсин дейлик, лекин, шартнома тузилганидан кейинги воқеалар ривожини билгани ҳолда, томонлар А2 ҳаракатни бажаришимиз лозим деган қарорга келишади.

Бироқ А1 дан А2 га ўтиш осон бўлмаслиги мумкин. Олинган даромадларни тақсимлаш тартиби интенсив савдолар предметига айланади. Ўз навбатида, томонлар учун оппортунизмга асос вужудга келади. Агар битимни тузишда томонлар контрагентнинг хатти-ҳаракати ва битимнинг эҳтимолий якуни ҳақида тўлиқ ахборотга эга бўлганида эди, уни амалга ошириш жараёнида оппортунистик хатти-ҳаракат ўрин тутмаган бўлар эди.

Трансакция харажатларини таснифлашда турли ёндашувлар мавжуд. Таснифлашни битимни тузиш босқичларига мувофиқ амалга оширган маъқул. О.Уильямсон трансакция харажатлари ҳақида *ex ante* ва *ex port* (битим тузилгунча ва битим тузилганидан сўнг юзага келадиган) дейди.

Агар шерикни қидириб топиш, манфаатларни мувофиқлаштириш, битимнинг бажарилишини назорат қилиш битим тузишнинг босқичлари сифатида ажратилса, у ҳолда трансакция харажатларини таснифлаш қуйидаги 3-жадвал кўринишга эга бўлади.

3-жадвал

Трансакция харажатларининг таснифланиши

ex ante харажатлари	ex port харажатлари
Ахборотни қидириб топиш харажатлари - имкониятли шерик ҳақидаги, бозордаги вазият ҳақидаги ахборотни қидириб топиш харажатларини, шунингдек қўлга	Мониторинг ва оппортунизмни олдини олиш харажатлари - битим шартларига риоя этилишини назорат қилиш ва ушбу шартларнинг бажарилишидан бош тортилишини

* Оппортунизм – қоидага риоя қилмаслик, тажавузкорлик

киритиладиган тўлиқсиз ва номукамал ахборот билан боғлиқ йўқотишларни ўз ичига олади.	олдини олиш харажатлари
Мулоқот юритиш харажатлари - алмашув шартлари, битим шаклини танлаш ҳақида мулоқотлар олиб бориш харажатларини ўз ичига олади	Тафсирлаш ва мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш харажатлари - судлар, ҳакамлар харажатлари; шартномани бажариш жараёнида бузилган ҳуқуқларни тиклаш учун зарур бўлган вақт ва ресурслар сарфлари, шунингдек мулкчилик ҳуқуқларининг яхши тафсирланмаган ва ишончсиз ҳимоядан кўрилган йўқотишлар
Ўлчаш харажатлари - битим предмети бўлган товарлар ва хизматлар сифатини ўлчаш учун зарур бўлган харажатлар	
Шартнома тузиш харажатлари - битимни юридик ёки хуфёна (норасмий) расмийлаштириш харажатлари	Учинчи шахслардан ҳимоялаш харажатлари - учинчи шахслар (давлат, уюшган жиноятчилик ва ҳ.к.)нинг битим натижасида олинадиган фойдали самара қисмига эътирозларидан ҳимоялаш харажатлари

Трансакция харажатларининг бундай таснифланиши уларни миқдорий баҳолаш масаласига нисбатан микро ва макроиқтисодий даражада ёндашиш имконини беради.

Шундай қилиб, уй-жойни ижарага олишда юзага келадиган трансакция харажатларини миқдорий баҳолашга ё воситачилик фирмаларининг даромадларини таҳлил қилиш, ёки ўртача соатлик иш ҳақиға кўпайтирилган бевосита пул харажатлари ва вақт сарфларини кўшиш ёрдамида эришиш мумкин.

Масалан, квартирадан фойдаланиш ҳуқуқининг мулкдор томонидан ижарачига топширилишини назарда тутувчи квартирани ижарага олиш бўйича

битим тузишда ижарачининг трансакция харажатлари қуйидаги шаклларга эга бўлади:

4-жадвал

Квартира ижараси бўйича трансакция харажатлари

Харажат мазмуни	Харажат шакли
Ижарага топшириладиган квартиралар, уй-жой бозоридаги нархлар ҳақидаги ахборотни қидириб топиш харажатлари: махсус нашрларни харид қилиш ва эълонлар бўйича қўнғироқлар ёки риэлторлик фирмасига мурожаат этиш;	Пул шаклидаги харажатлар ва вақт сарфлари;
Танланган квартиралар мулкдорлари билан ижаранинг алоҳида шартлари ҳақида мулоқатлар олиб бориш харажатлари;	Воситачи сарфлари ва вақт сарфлари;
Танланган квартираларни бориб кўриш жараёнида уй-жой сифатини баҳолаш харажатлари	Воситачи зиммасига юклатиш мумкин бўлган вақт сарфлари ва транспорт харажатлари
Ижара шартномасини юридик расмийлаштириш, уни нотариал тасдиқлаш харажатлари;	Пул шаклидаги харажатлар;
Мулкдорнинг ижара шартларини ўзгартириш (ижара тўловини ошириш) бўйича оппортунизмни олдини олиш харажатлари;	Вақт ва асаб сарфлари;
Мулкдор ижарачига квартирани сақлаб туриш юзасидан эътироз билдирган ва / ёки шартномани муддатидан олдин бузишни хоҳлаган тақдирда шартнома амал қилиши муддатига берилган фойдаланиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш харажатлари	Вақт сарфлари ва судга мурожаат этиш билан боғлиқ пул шаклидаги харажатлар

Хулоса тариқасида таъкидлаш жоизки, мулк ҳуқуқини тақсимлашда қандай тамойиллар асосида тартибга солиш ва унинг ҳамма вақт ҳам мулкдан самарали

фойдаланиш учун замин яратиши асосий ўрин эгаллади. Бунда эгалик қилиш, фойдаланиш, тасарруф этиш, топшириш қолдиқ қийматни олиш, хавфсизлик, мерос, муддатсизлик, зарарли фойдаланишни тақиқлаш, ундириш ва бошқа ҳуқуқларнинг мутаносиблиги муҳим.

Коуз теоремасининг тўлиқ мазмуни қуйидагича ифодаланади: агар мулкчилик ҳуқуқлари аниқ тафсилланиб, трансакция харажатлари нолга тенг бўлса, у ҳолда, агар даромад самарасидан фикрни бошқа томонга бурсак, мулкчилик ҳуқуқларининг тақсимланишидаги ўзгаришлардан катъи назар, ишлаб чиқаришнинг таркиби ўзгармасдан қолади.

Теореманинг шартининг биринчи хусусиятига кўра, трансакция харажатларига эътибор қаратмаган ҳолда, мулкчилик ҳуқуқларининг муайян эгаси ҳақида эмас, балки ресурсларга бўлган мулкчилик ҳуқуқларини тафсиллашнинг муҳимлиги ҳақида хулоса чиқариш керак бўлади.

Иккинчи хусусият эса, теоремани исботлаш учун мулкчии ҳуқуқларнинг алмашинуви бўйича аниқ амалий мисоллардан фойдаланилган. Қайта гуруҳланган мулк деганда қонун билан мустаҳкамланган ва реал мулкчилик ҳуқуқларининг мос келмаслиги, назорат механизмлари ва корхонанинг ташкилий чегараларининг «йўқотилганлиги» тушунилади.

«Чигаллашиб кетган» мулк атамаси шундай ҳолатга эътиборни қаратадики, эгалик ҳуқуқининг қонун билан белгиланган эгалари – маъмурият ва ташқи сармоядорлардан ташқари корхонанинг фаолият кўрсатиши устидан назоратни у билан ўзаро боғлиқ корхоналар, асосий етказиб берувчилар, сотиш фирмалари ва истеъмолчилар амалга оширишади.

Трансакция харажатлари – бу мулкчилик ҳуқуқларини алмашиш ва ҳимоялаш билан боғлиқ барча харажатлар.

Такрорлаш учун саволлар

1. Мулкчилик ҳуқуқининг бўлинишини назарда тутувчи умумий ҳуқуқ талқинида фуқаролик ҳуқуқи концепциясига нисбатан мулкчилик концепциясининг иқтисодий устунликлари нимадан иборат?

2. Коуз теоремасининг тўлиқ мазмуни ва хусусиятларини шарҳланг.
3. «Рекомбинацияланган» ва «чигаллашиб кетган» мулк тушунчалари қандай изоҳланади.
4. Ноль даражага эга трансакция харажатларининг омилларидан келиб чиқувчи Коуз теоремаси қандай амалий аҳамиятга эга?
5. Мулкчилик ҳуқуқларини у ёки бу тарзда тақсимлаш билан боғлиқ бўлган «даромад самараси»ни муҳокама этишда қандай омилларни эътиборга олиш лозим?

10-мавзу. Таъминот жараёнида таҳдидлар ва уларни иқтисодий бошқариш сиёсати

РЕЖА:

10.1. Таъминот жараёнида таҳдидлар, уларнинг иқтисодий моҳияти, функциялари ва турлари

10.2. Таъминот жараёнида логистикасида таҳдидларни бошқариш

10.3. Инкотермс тушунчаси, таъминот жараёнларида моҳияти ва аҳамияти.

10.1. Таъминот жараёнида таҳдидлар, уларнинг иқтисодий моҳияти, функциялари ва турлари

Таъминот жараёнини бошқариш жараёнидаги таҳдидларни назорат қилиш моддий оқимларни бошқаришнинг функцияси сифатида, корхонанинг ташкилий тузилмасини аниқлайдиган каналлар орқали амалга оширилади ва у белгиланган параметрлар буйлаб товар харакати жараёнининг утишини узлуксиз кузатишдан

иборат. Бунинг учун моддий оқимларнинг ҳолати ҳақида маълумотларни йиғиш ва қайта ишлаш амалга оширилади, ишлаб чиқариш буюртмаларини бажариш буйича режадаги вазифалардан четлашишлар аниқланади ва таҳлил қилинади, олиб борилган ишларнинг куйилган мақсадга мослик даражаси ҳақида хулосалар чиқарилади. Аниқданган камчиликларни йукотиш бошқариш йули билан амалга оширилади.

Бошқариш узининг ичига куйидаги амалларни олади: ишлаб чиқариш буюртмаларининг бажарилиши буйича иш графигининг бузилиши ва бу келтириб чиқарган сабабларнинг таҳлили; четланишларни йукотиш буйича дастур ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш буйича чора - тадбирлар.

Махсулот ишлаб чиқариш ҳажми захираларнинг ва алоҳида ишлаб чиқаришнинг ҳажмини, уларнинг миқдорини ҳамда юк оқимларининг қувватини аниқлайди.

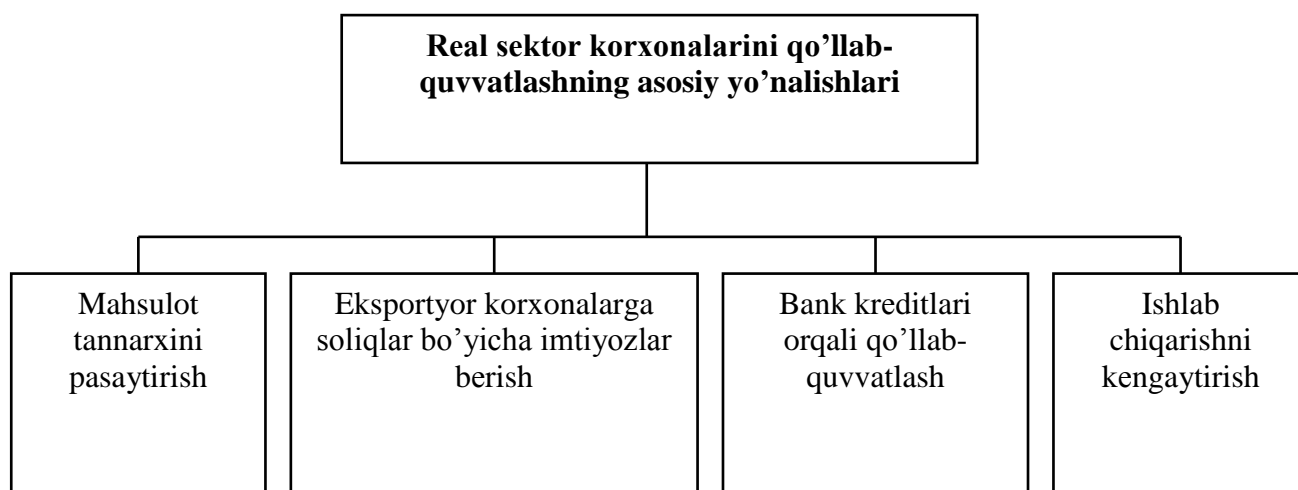
Давлат бошқарувининг корпоратив тармоғи компьютер хуружлари ва вируслар таъсиридан ҳимоя қилишнинг ягона талабларини қўллаш асосида комплекс ёндашишни талаб этади.

Bugungi bozor munosabatlari sharoitida hamma korxonalarga erkinlik va mustaqillik joriy qilinayotgan bir paytda, uning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash ham o'ta dolzarb va ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga molik bo'lgan usulda muhim jarayondir. Bu jarayonni to'g'ri va to'liq anglash uchun uning tushunchasi, maqsad va vazifalarini aniq belgilab olishni taqozo qiladi.

Mahsulotlarning zamonaviy namunalari, ishlab chiqarish texnologiyasi, investitsiya rejalari va boshqalar sanoat ayg'oqchiligining diqqat markazida turib, korxonalar va mamlakat uchun ma'lum bir xavf tug'diradi. Shu sababli xavfsizlik va tijorat sirlari muammolari hozirgi bozor va raqobatchilik sharoitlarida iqtisodiyot fanining, jumladan, zamonaviy korxonalar iqtisodiyotining muhim bo'limlaridan biri hisoblanadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini mutanosib rivojlantirish, uning samarali tarkibiy tuzilmasiga ega bo'lish va Shu orqali barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlariga erishish Vatanimiz taraqqiyoti va xalq farovonligini ta'minlashning muhim shartlaridan hisoblanadi. Ushbu maqsadga erishish uchun esa eng avvalo iqtisodiyotning real sektorini jadal rivojlantirish zarur bo'ladi.

Shunga ko'ra, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash dolzarb ahamiyat kasb etib, respublikamizda ushbu jarayon bir qator asosiy yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi (**1-chizma**).

1-chizma: Iqtisodiyot real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari

Ayniqsa, real sektor korxonalarini qo'llab-quvvatlashda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, kooperatsiya aloqalarini kengaytirish, mustahkam hamkorlikni yo'lga qo'yish, mamlakatimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga ichki talabni rag'batlantirish masalalari alohida o'rin tutdi.

Shu boisdan korxonaning iqtisodiy xavfsizligini doimiy ravishda ta'minlab turish uning rahbariyatidan katta e'tiborni, tashkiliy ishlarni amalga oshirishni va uni oqilona boshqarib borishni talab qiladi. Bu jarayonni to'g'ri tashkil qilish uchun umuman xavflilik va xavfsizlik tushunchalarining nima ekanligini aniqlashni taqozo qiladi.

Mazkur ishda korxonaning umumiy xavfsizligi emas, balki iqtisodiy jihatdan xavfsizligi xususida gap boradi. Uni ta'minlash uchun esa korxonaga rahbariyatidan juda katta tashkilotchilikni talab qiladi.

Korxonaga iqtisodiy xavfsizligi tushunchasi. Erkin raqobat hukm surib turgan

bozor munosabatlari sharoitida har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt o'zlarining yashovchanligini ta'minlashga lozim. Bu esa o'ta murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Shu tufayli korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun bir qancha tadbirlarni amalga oshirish lozim bo'ladi.

Korxonada xavfsizligini ta'minlashning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- korxonada va uning barcha bo'linmalari, mehnat jamoasining davlat tuzilmasi, xorijiy hamkorlar va raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda qonuniy huquqlarini himoya qilish;

- korxonada mulkini saqlash, undan oqilona va unumli foydalanish;

- ishlab chiqarilayotgan mahsulotning ichki va tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshirish;

- tashkiliy va ishlab chiqarish barqarorligiga erishish, butlovchi qismlar etkazib beruvchilarga yordamchi va hamkorlarga bir tomonlama qaram bo'lishga yo'l qo'ymaslik;

- barcha tuzilmaviy bo'g'inlardagi xodimlar orasida mehnat intizomini mustahkamlash;

- mehnat unumdorligini oshirish uchun moddiy va ma'naviy manfaatdorligini ta'minlash;

- jamoada axloqiy-ruhiy muhitning barqarorligi, mehnat va ijro intizomiga qattiq rioya qilish har bir xodim va bo'linmalarning hayot tarziga aylanganligi, ularning ishni bajarishdagi jipsligini ta'minlash tadbirlarini amalga oshirish;

- korxonada xodimlarini moddiy va ma'naviy ragbatlantirishning ob'ektivligini ta'minlash, uni bevosita korxonaning istiqboliga yo'naltirishga erishish orqali uning nufuzini ko'tarish.

- tashkiliy, ilmiy-texnikaviy sohani takomillashtirish orqali ishlab chiqarishga (faoliyatiga) zamonaviy texnologiyalarni joriy qilishga doimiy ravishda erishib, ularni ichki imkoniyati hisobidan rivojlantirib borish.

Ana shunday tadbirlar amalga oshirilsagina korxonaning iqtisodiy xavfsizligi ta'minlanish mumkin. Bulardan kelib chiqib, o'ta murakkab jarayon bo'lgan korxonada

xavfsizligiga quyidagicha ta'rif berildi.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi deganda, uning mustaqilligini, mustahkamligini, barqarorligi va ichki imkoniyatlar evaziga takomillashib, tarakkiy etib borishini doimiy ravishda ta'minlab turuvchi sharoitlar va omillar majmuasining mavjudligi tushuniladi.

Ko'rinib turibdiki, korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash o'ta murakkab bo'lishi bilan birga juda ko'p qirrali sohadir. Shu tufayli unga shunchaki kundalik tadbirlar bilan, yoki ozgina e'tibor bilan erishib bo'lmaydi. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun undagi band bo'lgan kadrlar yuqori malakali, saviyali va tashabbuskor bo'lmog'i lozim. Eng muhimi, hozirga paytda har bir korxonada ishlovchi xodim uni "umumiy mulkimiz" emas, balki "mening mulkim" deb his qilishi, shu ruhiyat bilan yashaydigan, ishlaydigan bo'lishi darkor.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi tamoyillari. Xavfsizlikni ta'minlash uchun uni amalga oshirishda ma'lum tamoyillarga tayaniladi. Bu tamoyillar korxonada ishining taktikasi va strategiyasini, aniq maqsad va vazifalar bilan faoliyat ko'rsatishini belgilab olishida namoyon bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsa, korxonaning iqtisodiy xavfsizligi quyidagi tamoyillarga tayanadi.

1. Uzoq istiqbolga mo'ljallangan dastur va maqsadli rejaning mavjudligi. Hozirgi bozor munosabatlari sharoitida har bir korxonada o'z mulkiy javobgarligiga asoslanar ekan, u uzoqdi ko'zlab aniq strategik maqsad bilan va Shu maqsadga erishish uchun uzoq muddatga mo'ljallangan dastur asosida faoliyat ko'rsatishi lozim.

2. Qonuniylikni ta'minlash tamoyili. Hozirgi paytda juda ko'p korxonalar qonunni chetlab ma'lum vaqt noqonuniy foyda olish evaziga faoliyat ko'rsatmoqda. Ular faoliyatidagi qonunbuzarlik fosh bo'lgach (albatta shunday bo'ladi), juda ko'p jarimalar to'lashi evaziga birdaniga sinib inqirozga uchramoqda. Oqibatda korxonada bankrot bo'lmoqda. Bu holat jamiyat uchun ham, davlat uchun ham, Shu erda ishlagan mehnat jamoasi uchun ham, pirovardida korxonaning iqtisodiy xavfsizligi uchun ham katta zarar keltirishi to'g'risida izohning hojati bo'lmasa kerak.

3. Mustaqillik va mas'uliyatlilik tamoyili. Korxonada iqtisodiy xavfsizligini

ta'minlash uchun, eng avvalo, o'z faoliyatini mustaqil boshqarishi lozim. Ammo mustaqillik - bu o'zboshimchalik emas. Mustaqil faoliyat o'ta mas'uliyatni ham talab qiladi. Zero, korxonaning foydasi o'ziniki bo'lganidek, zarar ham o'zlari hisobidan qoplanadi. Ko'p zarar ko'rish korxonaga iqtisodiy jihatdan xavf tug'dirishi tabiiy.

4. Mehnat va ijro intizomi. Barcha muvaffaqiyatlar kaliti intizomda. Agar mehnat jamoasi korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash maqsadi bilan ishlasa, albatta u qattiq mehnat va ijro intizomiga rioya qilishi lozim. Intizom orqali qonuniylik, mustaqillik, mas'uliyat, maqsadlilik kabi tamoyillarga ham amal qilishni ta'minlaydi.

5. Kasbiy va texnologik takomillaShuv. Bozor munosabatlari sharoitida erkin raqobat muhiti korxonaning kundalik o'zgarishlar va Yangilashlarga, bozor kon'yunkgurasiga moslashib borishni talab qiladi. Bu esa, o'z navbatida korxonaning tez o'zgarishlarga moslashuvchanligini ta'minlashni, bozor talabiga moslashish kabi holatlarni talab qiladi.

6. Mahsulot (ish, xizmat) sifatining doimo oshib borishini, tannarxning nisbiy kamayishini ta'minlash. Korxonaning nufuzi va iqtisodiy kudratini oshirib borishi uchun, eng avvalo, har bir korxonada o'z mahsulotining (ish, xizmatining) sifatini oshirish uchun kurashib yashashi kerak. Sifat ko'rsatkichining yaxshilanishi korxonaning nafaqat iqtisodiy xavfsizligini, balki uning raqobatbardoshligini ham ta'minlaydi.

Mahsulotning (ish, xizmatning) sifatini oshirish ko'p hollarda tannarxni oshirish evaziga amalga oshiriladi. Ammo korxonada hozirgi erkin iqtisodiyot sharoitida shunday natijaga erishish lozimki, qaysiki sifatning yaxshilanish tannarxning oshishiga nisbatan ustuvor bo'lishi ta'minlansin. Bunda mahsulot (ish, xizmat) sifatining oshishi evaziga olinadigan daromad 100 ming so'mni tashkil qilsa shunga bog'liq tannarx 50-60 ming so'mga ko'payishini ta'mindash lozim bo'ladi.

Respublikamizda iqtisodiyot komplekslari bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulotlar tannarxini pasaytirish bo'yicha erishilgan natijalarni quyidagi jadval orqali ko'rishimiz mumkin (**1-jadval**).

1-jadval.

O'zbekistonda iqtisodiyot komplekslari bo'yicha 2017 yilda ishlab chiqarilgan mahsulotlar tannarxini pasaytirish bo'yicha erishilgan natijalar

Komplekslar nomi	Mahsulot tannarxining pasayishi	
	mlrd. so'mda	foizda
Geologiya, yoqilg'i-energetika, kimyo, neft- kimyo va metallurgiya sanoati kompleksi	1413,1	21,9
Mashinosozlik, elektrotexnika va aviatsiya sanoati hamda mahsulotlarni standartizatsiyalashtirish kompleksi	190,9	18,5
Kommunal soha, transport, kapital qurilish va qurilish industriyasi kompleksi	560,7	21,3
Qishloq va suv xo'jaligi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash hamda iste'mol tovarlari kompleksi	360,6	20,0
Ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy muhofaza kompleksi	16,0	20,2
Respublika bo'yicha jami	2541,3	22,2

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

Jadvaldan ko'rinadiki, respublikamiz bo'yicha mahsulotlar tannarxini 2079,5 mlrd. so'mga yoki 20,38 foizga qisqartirishga erishilgan.

Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlashdagi muhim tadbirlardan yana biri – turli sabablarga ko'ra vujudga kelgan hamda korxonaning sog'lom moliya-xo'jalik faoliyati yuritishiga jiddiy ta'sir ko'rsatib kelayotgan qarzlarni qayta ko'rib chiqish (restrukturizatsiya qilish) hisoblanadi. Mazkur tadbir orqali korxonalarining mavjud qarzlarning vujudga kelish sabablari va ularni to'lash imkoniyatlari o'rganiladi. Har bir korxonaning ahamiyati, yaxlit xo'jalik tizimida tutgan o'rni, boshqa korxonalar bilan ishlab chiqarish va xo'jalik aloqalarini hisobga olgan holda mazkur qarzlarni to'lash muddatlarini kechiktirish, ular bo'yicha qo'llanishi

mumkin bo'lgan turli sanktsiyalarni bekor qilish, zarur hollarda, ushbu qarzlarni umuman ro'yxatdan chiqarish kabi choralar belgilanishi mumkin.

Шу муносабат билан, ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг концепциясини ишлаб чиқиш ҳамма вақт тегишли лойиҳаларнинг таркибий қисми ҳисобланади.

У қуйидагиларни ўз ичига олади:

- электрон ҳужжатлар айланиши хавфсизлигини таъминлаш;
- махфий маълумотлар ва ахборот жараёнларини ҳам ходимларнинг қасдан содир этилган, ҳам малакасиз хаттиҳаракатларидан, шунингдек табиий ёки техноген тусдаги ҳалокатлар ҳолатларидан ҳимоя қилиш бўйича комплекс олдини олиш чоратадбирларни амалга ошириш;

- идентификатор калитлар, электрон рақамли имзолар, криптография, нутқни, бармоқ изларини аниқлаш дастурлари ва ҳоказо ҳар хил техник, дастурий ёки жисмоний ҳимоя воситалари ва бошқалар ишлатиш йўли билан фойдаланишни бошқариш ва махфий ахборотга кириш ҳуқуқига эга бўлган шахсларни ишончли идентификациялашни таъминлаш;

- ахборотни ҳимоя қилиш воситаларини такомиллаштириш, умумий аҳамиятли қайта ишлашнинг ҳимояланган воситаларини қўллаш;

- ходимлар, менежерлар ва техник хизматлар учун аниқ лавозим йўриқномалари яратиш.

Давлат ахборот тизимлари ва ресурсларидан фойдаланишни назорат қилиш ва уларнинг давлат хизматчилари томонидан суистеъмол қилинишидан ҳимоя қилиш давлат ахборот тизимлари, ресурслари ва технологиялари билан ишлашда улар иши мониторингини олиб бориш ва операцияларни ҳисобга олишнинг комплекс тизимини ташкил этиш асосида таъминланади. Ахборот хавфсизлиги харажатлари анчагинани ташкил этади ва узатилаётган, сақланаётган ёки қайта ишланаётган ахборотнинг муҳимлиги ва махфийлиги билан бевосита боғлиқдир. Шу сабабли ҳимоянинг ишончли тизимини қуриш учун ахборотнинг махфийлиги даражасини, унинг ҳимояланганлиги даражасини ва ахборот тизими ресурсларига кириш ҳуқуқини тўғри белгилаш зарурдир.

Ишлаб чиқарилаётган махсулот ҳажми канча катта бўлса, шунча ишлаб чиқариш бўлинмалари йирикрок, уларнинг махсус йуналтирилганлиги аниқрок, корхонага келиб тушаётган ва ундан чиқиб кетаётган юкларнинг ҳажми катта бўлади. Ишлаб чиқарилаётган махсулот ҳажмининг ўсиши уртача бир кунлик материаллар харажатининг ўсишига олиб келади ва каттарок захираларни ташкил этишни асослайди.

Юкларни ташишни ташкил этиш услуги, транспорт бўлинмаларининг сонига, ишлар бажарилиш катнашчиларининг таркибига, махсулот харажатида бугинларнинг сонига ва оралик омборларнинг миқдорига таъсир килади. Масалан, юк оқимларини ташкил этишнинг транзит схемасига ўтиш, махсулот харажатида бугинлар сонининг камайишига ва юкларни қайта ишлаш бўйича ишлар ҳажмининг қисқаришига олиб келади.

Таъминот жараёнини ташкил этиш, ички ташиш ишларининг ҳажми ва миқдорига ҳамда тугатилмаган ишлаб чиқариш миқдорига таъсир курсатади.

Юк ва тижорат ишларининг муаммоли масалалари. Юк ва тижорат ишлари ҳам темир йўл транспортининг ишлаб чиқариш соҳаси ва ҳам эксплуатация фанларининг тармоғи ҳисобланиб ўзининг юз йилликдан ортиқ ривожланиш тарихига эга. XX-асрнинг 60- ва 70-йилларидан бошлаб юк ва тижорат ишлари такомиллашувида жуда катта ютиқларга эришила бошланди.

Контейнерларда ва пакетларда юк ташиш жадаллик билан ривожланмоқда, механизациялашган ва автоматизациялашган транспорт – омбор комплекслар ва юк станцияларининг ва контейнер терминалларининг автоматизациялашган бошқариш тизимлари яратилмоқда;

саноат транспортида Ягона технологик жараёнлар асосида темир йўл шохобча йўллари ва туташган станция ишини ўзаро ҳамкорлигини илмий асосланган усуллари омалашмоқда;

вагонларга зичлаб ортиш ва юк фронтларига жадаллаштириб хизмат кўрсатиш усулларида, юк ташишлар учун марказлашган ҳисоблардан фойдаланилмоқда, юк ишларини кам сонли станцияларда концентрациялаш амалга оширилмоқда, юк ташишларни маршрутлаштириш юксалмоқда ва ҳ.к.

Лекин темир йўллардаги юк ва тижорат ишларининг техник базаси ва технологияси замонавий талабларни қониқтирмаяпти. Вагонларни юк операцияларида тўхтаб туриши ачинарли даражада катта. 2017 ва 2018 – йилнинг натижаларига кўра ЎТЙ ДАТК да вагоннинг айланиши ва уни элементлари бўйича қийматлари ҳамда фоизлари 1.1-жадвалда келтирилган.

1 – жадвал

ЎТЙ ДАТК да вагонни айланиши элементлари бўйича

Йиллар	θ, сутка	θ, соат	Шу жумладан			
			T _{хар.} , соат	T _{ор.} , соат	T _{тех.} , соат	T _{юк.} , соат
2017	3,65	87,6	9,9	2,7	36,7	37,4
	%	100	11,3	3,1	41,9	43,7
2018	3,62	86,9	10,0	3,0	36,0	37,9
	%	100	11,5	3,5	41,4	43,6

Ушбу 1-жадвалдан кўришиб турибдики вагон айланишини 43,6 % қисмини уларнинг юк операцияларини бажаришда тўхтаб туриши ташкил этмоқда. Хозирда ЎТЙ ДАТК да вагонлар ўзининг айланишининг фақат 11,5 % вақти ҳаракатда бўлса, уларни оралик ва техник станцияларда тўхтаб туришларига мувофиқ равишда вагоннинг айланишини 3,5 % ва 41,4 % вақтини тўғри келар экан (2018 йил маълумотларига кўра).

Юк ва тижорат ишларининг муаммоли бўлиб турган масалалар шуки: самрасиз юк ташишлар бартараф этилмаган, вагонларни сиғимидан ва юк кўтаришидан тўлиқ фойдаланилмаяпти, юкларни етказиб бериш муддатларига риоя қилинмаяпти, юкларни ташишда нобудгарчиликлар жуда ҳам катта, юк ва тижорат ишларини механизациялаш ва автоматизациялаш суръатлари етарлича эмас, темир йўлини мижозлар билан ўзаро муносабатларидаги ҳуқуқий нормалар жиддий такомиллаштиришни талаб этмоқда ва ҳ.к. Юк ишларини ташкил этишдаги камчиликлар, кўп жиҳатдан саноат транспортини магистраль темир

йўллари техник қайта тиклаш ва асосий саноат ишлаб чиқаришининг ривожланиш суръатларидан орқада қолиши натижасида, чуқурлашиб бормоқда.

Юк ва тижорат ишлари соҳасида темир йўлининг фаолиятини яхшиланишига кўмаклашувчи комплекс тадбирлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

а) юк ишларини кам сонли станцияларда концентрациялаш, станция ва унга туташган темир йўл шохобча йўллари худудларида эса – юк ташишларни ихтисослаштирилган ортиш ва тушириш фронтларида концентрациялаш;

б) контейнерлардан, таглик ва пакетлардан, катта тоннажли контейнерлардан фойдаланиш суръатларини жадаллаштириб, қайта юкламасдан ташиш тизимларини ривожлантириш, автоматизациялашган бошқариш тизимларини яратиш асосида контейнерларда юк ташишларни бошқаришни илғор усулларида фойдаланиш. Транспорт харажатларини 30 % гача тўғри келадиган қайта юклаш операцияларини қисқартириш – юкларни етказиб беришни жадаллаштиришни бош йўлларида бири бўлиб, темир йўлини даромадлигини (рентабеллигини) оширади ва меҳнат манба (ресурс) ларига бўлган талабни қисқатиради. Универсал ва махсус контейнерларни турли турдаги тагликлар ва пакетлар билан биргаликда кенг номенклатурадаги юкларни ташишда фойдаланиш ягона транспорт тизимини амалга ошириш имкониятини беради, чунки бир транспорт туридан бошқасига алоҳида юк жойлари эмас, балки йириклаштирилган стандарт транспорт бирликлари кўчириб қўйилади;

в) вагон паркини структурасини ва станцияларда ҳаракатдаги составларга қайта ишлов беришни такомиллаштириш. Бу тадбир, поездларнинг катта ҳаракат тезликларида ташиш шароитларини мураккаблашуви ва юкларни асрашни таъминлашга юқори талаблар қўйилаётганлиги сабабли зарурдир. Ўзини оқлаган вагон паркининг кенг универсаллигини, яъний ёпиқ вагонларни, ярим очиқ вагонларни, платформаларни ва цистерналарни катта номенклатурадаги юкларни ташиш учун фойдаланишда сақлаб қолган ҳолда, айрим турдари юкларни – минераль ўғитларни, дон юкларини, цементни, қоғозни ва бошқа турдаги юкларни ташиш учун вагон паркини иқтисодий оқланган масштабларда ихтисослаштиришни ривожлантириш мақсадга мувофиқдир. Вагонларга ва

автомобилларга замонавий автоматика ва телемеханика воситалари асосида юклаш ва туширишнинг илғор усулларини жорий қилиш, тижорат операцияларни автоматизациялаш учун компьютерларни қўллаш, юк станцияларида технололгик жараёнларни бошқаришни такомиллаштириш, механизациялашган ва автоматизациялашган транспорт – омбор комплексларини яратиш зарур;

г) темир йўлини бошқа турдаги транспортлар билан ўзаро ҳамкорлигини яхшилаш ва ташиш жараёнининг ташкил этиш сифатини юксалтириш. Бу комплекс масалаларга ишлаб чиқариш жараёнида технологик ташишлар мавжуд бўлмаган ташкилотларнинг тасарруфидаги темир йўл шохобча йўлларини темир йўлига топширишни яқунлаш ҳамда магистраль ва саноат транспортини комплекс ривожлантиришнинг ягона техник сиёсатини ишлаб чиқишда ва амалга оширишда темир йўлини ташкилотчилик ролини ошириш мансуб бўлади;

д) ташиш режасини бажариш, етказиб бериш муддатлари ва юкларни асрашни таъминлаш учун темир йўлини, юк жўнатувчиларни ва юк олувчиларни ўзаро жавобгарликлари асосида темир йўлида юк ва тижорат ишларини ташкил этишнинг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштириш.

Юк ва тижорат ишлари соҳасидаги замонавий тенденцияларни (интилишларни) ўрганиш, бу соҳада бошқариш функцияси ролини ўсиб боришидан гувоҳлик бермоқда.

Таъкидлаб ўтилган амаллар бир вақтда амалга оширилади ва биргаликда моддий оқимларни бошқариш механизминини ташкил этади.

Моддий оқимлар харакатини ташкил этишни бу шаклининг афзаллиги тизимга кириш ва чиқишда материалларни катта ҳажмда йиғиш имконининг мавжудлиги, бу эса бир тарафдан, зарур деталлар, ярим тайёр маҳсулотлар, йигувчи қисмларнинг ишлаб чиқаришга вақтида етказиб берилишини таъминласа, иккинчи тарафдан маҳсулот истеъмолчиларининг муҳим буюртмаларининг бажарилишини кафолатлайди. Материаллар харакатини йигувчи шаклининг асосий камчилиги бу транспорт йуналишларининг тармоқдашганлиги ва омборларнинг қуплиги натижасида моддий оқимлар харакатини бонщариш ва захиралар устидан назоратнинг кийинлашувидир. Бундан тапщари маблагларни материалларга иммобиллаштириш ва омборлар тизимини

ташкил этиш учун капитал куйилмалар зарурлиги билан асосланадиган харажатлар ошади.

Материаллар марказий омборда ёки демарказлашган холда участкалар да йигилади. Биринчи холатда омбор бир канча ишлаб чикариш булинмаларига хизмат килади ва детални кайта ишлашни бошланиши билан тугатилиши уртасида захира йигувчи сифатида кулланилади. Иккинчи холатда омборлар алохида участкаларда хосил килинади ва детални кайта ишлаш ва ташишда юзага келадиган вақт ютказишларни коплаш учун хизмат килади. Баъзи холларда аралаш ТОТ кулланилади, бунда ҳам марказлашган омбор, ҳам иш участкаларида захира йигувчилари мавжуд булади.

Моддий оқимларни ташкил этиш ни бу шаклининг кулайликлари куйидагилардан иборат: ТОТни ташкил этиш хисобига иш жойларида захира хажмининг камайишши ишлаб чикариш циклининг ташкил этувчилари уртасидаги тухташларни йукотиш оркали ишлаб чикариш жараёнининг давомийлигини кискартириш; захиралар устидан доимий назорат; материаллар харакатини бошқаришнинг яхши ташкил этилган тизимининг мавжудлиги.

Камчиликлар каторига куйидагиларни киритиш мумкин:

транспорт -йигувчи шакл конструктив ва технологик бир хил деталь гурухлари учун самарали, бу эса,

биринчидан унинг кулланилиш сохасини торайтиради, иккинчидан бир катор тайёргарлик ишларини утказиш заруриятини тугдиради;

бу шакл ишлаб чикаришни бошқаришнинг автоматлаштирилган тизимини ташкил этишга катта миқдордаги куйилмаларни талаб этади.

Юк кутариш-тушириш машина ва механизмларини, ташиш воситаларини ишлатганда меҳнат хавфсизлиги.

Транспорт ишларини бажаришда хавфсизлик чора-тадбирлари:

Ишлаб чикариш жароҳатланишларини тахлили шуни курсатадики, ҳар йили 20...25% оғир бахтсиз ҳодисаларнинг улуши транспорт жараёнларини бажаришда содир булмокда.

Транспортларнинг транспорт ишларини бажаришида бахтсиз ходисаларни содир булиши, асосан уларнинг кундаланглигига ва узунлигига гилдираклар оралигини хам булганлиги, бошқариш ёмонлиги ва тормозлаш сифатини пастлиги эвазига булмокда.

Бахтсиз ходиса ва авариялар куп холларда транспортчининг бошқариш тажрибасига боглик булади. Шунинг учун транспорт ишлари бажаришга тажрибали трактористларни ва йул- харакатлар коидаларида имтихон топширишларига рухсат этилади. Ундан ташқари, гилдиракли тракторларни 2 йил бошқарган ва занжирли тракторларни 1 йил бошқарган кишилар булиши шарт.

Барча тракторлар, тележка ва узиюрар машиналарда давлат номери белгилари булиши керак. Транспорт ишларда пахта катор оралигида ишловчи тракторлардан фойдаланиш маън этилади. Ишларни транспорт воситаларида хавфсиз бажарилишини тракторнинг тормозлаш тизими таъминлайди ва бу тизим трактор кабинасидан бошқарилади. Трактор поездларини комплектлашда прицеп тракторга саклагич сим оркали уланади ва улар бир-биридан ажралиб кетмаслигини таъминлайди.

Кишлок хужалиги юкларини катта кувватли тракторларда ташишда (К-700, К-701, Т- 150К) уларга бир нечта тележклар тиркаб ишлатилади.

Уларни ишлатишда куйидаги талабларга жавоб бериши керак:

-тележклар сони тракторнинг кувватидан ва йул шароитидан келиб чиқиши керак;

-трактор ва тележкани улаш ишончли ва захира сим аркон билан уланиши зарур.

-тормозлаш тизими ва кузовни кутариш ишлари тракторист уриндикдан бошқариш керак.

Трактор поездларини бошқаришда махсус тайёргарлик ва бошқариш уникмалари булиши керак.

Трактор ва тележканинг юришидаги траектория бир чизикда булмайди ва буриш кенглиги ортиб кетади.

Бу холни уларнинг айникса, бурилиш пайтида хисобга олиш керак. Трактор поездларини бурилишида харакат тезлиги 5 км/с дан ошмаслиги керак.

Транспорт ишлари одамларни ташиш билан боглик булса, эхтиёткорлик чораларини куриш зарур: одамларни ташиш рахбар ва хайдовчи учун бир хил жавобгарлик зиммасига юклатилади. Шунинг учун одамларни транспорт воситасида ташиш махсус жихозланган транспортда бажарилади. Уларнинг кузови устида уриндиклар булиши ва баронта ортик одам олинмаслиги зарур. Транспорт воситаларини бажаришга С ва Д категорияли хукуки бор хайдовчиларга рухсат этилади. Ишчи жунашдан олдин одамларни ташиш тугрисида маъмурият томонидан маршрут, тухташ жойи, хавфсизлик талаблари хакида йурикнома олади.

Кишлок хужалиги ишлаб чиқаришида чорва молларини ташиш хам мухим ахамиятга эга.

Харакатланувчи транспорт воситасида ташилаётганда молларни тирик вазини камайтирмасдан, уларни жарохат олмаслигини таъминлаш керак. Хавфсизликни таъминлаш учун автомобил кузовлари тахтадан 2 метр баландликда ясалиши керак.

Хавфсизликни таъминлаш мақсадида машиналар орасидаги масофа занжирли тракторлар учун 20-25м, гилдиракли тракторлар учун 18-30 метр булиши керак.

Транспорт агрегатларида кундалангига агдарилиши хавфи хисобланади. Шундай холларда тракторнинг кундалангига харакатида рухсат этилган статик бурчакни билиш керак ва бу эса куйидагича аникланади:

$$Г_{грст} = 0,5B + m / hm$$

бу ерда В –тракторнинг гилдираклари орасидаги кундаланг кенглиги, м.һм

– тракторнинг огирлик маркази баландлиги.

m – огирлик марказининг кундаланг текисликдаги силжиши, м.

Турт гилдиракли тракторлар учун $\beta_{ст} = 40$ ч 50 , уч гилдиракли тракторлар учун $\beta_{ст} = 30$ ч 35 , юк автомобиллари учун $\beta_{ст} = 35$ га тенг.

Бахтсиз ходисалар тракторнинг тургунлиги бузилганда содир булиши тахлили шуни курсатадики, асосан ён томонга кулаш йулнинг нотекислиги эвазига тугри келар экан.

Юк кутариш механизмларидан фойдаланишда хавфсизлик техникаси

Халк хужалигининг деярли барча тармокларида турли хил юк кутариш механизмларидан, жумладан, оддий чигириклардан тортиб, юкори юк кутариш кобилиятига эга булган кранлардан фойдаланилади.

Юк кутариш механизмларидан хавфсиз фойдаланиш коидаларини кончилик ва техника назорати давлат комитети («Гостехнадзор») ишлаб чиқади ва тасдиқлайди. Улар иш жойида урнатилган Давлат Энергетика назорати томонидан руйхатга олинади.

Барча турдаги юк кутариш механизмлари булгиланган муддатда тегишли синов ва текширишлардан утказилиб турилиши керак. Техник текширув хар 12 ойда бир марта, навбатдан ташкари текшириш эса капитал таъмирлаш ёки юк кутариш механизмлари бошка жойга урнатилганда утказилиши лозим.

Техник текширувда асосан куйидаги жараёнлар бажарилади:
а) ташки куздан кечириш – металл конструкциялар холати, канатлар, илгаклар, ушлаш мосламалари, пайванд ва бошка бирикмалар хамда махкамлаш курилмалари текширилади;

б) кучланиш остида статик синовдан утказиш;
в) статик синов;

г) электр жихозларни текшириш.

Амалда, техник текширишлар канатлар ва ушлаб турувчи мосламалар холатига катта эътибор берилади. Канатлар текширилганда улардаги узилган симлар сони аникланади ва симларнинг буралганлигига, урамларнинг эгилиб колган жойларига ахамият берилади. Агар урам қадами узунлиги буйича узилган симлар сони 10 % дан (ёки, рухсат этилган микдордан, жадвалга каранг) куп

булса, бундай канат ишга яроксиз хисобланади. Бундан ташкари канат симлари занглаган ёки дастлабки диаметрига нисбатан 40 % гача ейилган булса ҳам яроксиз деб топилади.

Канатлар, занжирлар ва юк ушлаш мосламаларининг номинал юк кувватидан 2 баробар катта кучланишда синаб текширилади.

Статик синовлар балка (тусин) ларнинг мустахкамлилигини текширишщ максидида утказилади. Бунинг учун ишчи юк 200 мм баландликка кутарилиб 10 минут ушлаб турилади, кейин эса юк микдори фойдаланишдани кранлар учун 10 %, янги ва капитал таъмирланган кранлар учун 25 5 оширилиб кутарилади, ҳамда юк кутарилган холтада балканинг эгилиши (эластик деформацияси) текширилади. Кейин юк туширилиб колдик деформация аникланади.

Агар колдик деформация борлиги кайд этилса, бундай балка яроксиз деб хисобланади.

Динамик синовда юк кутариш механизмлари ва тормозлар, ажратгичлар ҳамда харакатни чегараловчи мосламалар текширилади. Синов номинал юк кутариш кобилиятидан 10 % ортик булган юкда, юкни 300 мм баландликка бир неча марта кутариб-тушириб утказилади. Юкни кутариш-тушириш вақтида тормозланганда, юк уз жойида тухтиши зарур. Агар юк тормозлашдан кейин оз микдорда булсада уз холича туша бошласа, юк кутариш механизми фойдаланишга яроксиз хисобланади.

Барча синов ва текшириш натижалари акт билан хужжатлаштирилиб, механизм паспортга ёзилади.

Бундан ташкари, айрим таъмирлаш ёки техник хизмат курсатиш ишларида гидравлик ва механик юк кутаргичлар - «домкрат» лардан ҳам кенг фойдаланилади. Улар хар йили бир марта статик синовдан утказилиш зарур. Синов номанал юкдан 10 % ортик булган юкда 10 минут давомида утказилади.

Банда гидравлик юк кутаргичларда босим камайиши 5 % ортик булмаслиги зарур.

Автокранлардан фойдаланилганда кран хартуми («стрела») билан электр линияси орасидаги масофага катта эътибор бериш талаб этилади. Бу масофа

кучланиш 1 кВ гача булган линияларда- 1,5 м, 20 кВ гача булган линияларда- 2м ва 35...110 кВ гача булган кучланишларда- 4 м булиши талаб этилади.

Босим остида ишловчи идишлардан фойдаланишда хавфсизлик техникаси

Ишлаб чикаришда корхоналарида сисилган хаво, газ, шунингдек, пневматик асбоб- ускуналар кенг ишлатилади. Бундай асбоб ускуналарни ишга туширишда ёки сикилган хаво хосил килишда компрессорлар фойдаланилади.

Компрессорлар тузилиши ва ишлатилиш хусусиятига кура, кучма, стационар ва компрессор курилмаларидан иборат булади. Босим остида ишловчи компрессорлар билан ишловчи ишчи махсус кийим-бош, пйафзал, титрашга карши кулкоп ва химоя каскасига урнатилган шовкиндан асровчи кулокчин («наушник») билан таъминланган булиши хамда хавфсизлик техникаси буйича малакали укитилиб, йуриқномалардан утган булиши лозим.

Ишлаб чикаришда фойдаланиладиган барча компрессорларда монометр урнатилган булиши ва улар «Стандартлаш ва улчов асбоблари Комитети» деталларини ёглашда факатгина завод паспортида курсатилган ёглаш материалларидан фойдаланиш талаб этилади.

Бошка ёгловчи материалларни ишлатиш такикланади. Иш бошланишидан олдин, компрессорларнинг барча элементларини яхшилаб куздан кечириш, бунда сикилган хавони нормал микдордан ортиб кетмаслигини таъминлаб турувчи автоматик курилмалар ва ортикча хавони чикариб ташлайдиган клапанларнинг уз урнида булиши ва ишчи холатда эканлигига эътибор бериш керак.

Компрессор ишлаётганда суриладиган хаво таркибида захарли, енгил ёнувчи ва портловчи газлар хамда чанглар булмаслиги зарур. Компрессор ёпик биноларда ишлатилса, хонага хавони ифлосланишини олдини олувчи мосламалар урнатилиши керак. Агар иш даврида резервуар, ресивер, клапанлар, монометр ва бошка ишчи органлар яхши ишламаётганлиги аникланса, компрессор дархол ишдан тухтатилиб тегишли таъмирлаш ишлари утказилиши зарур.

Компрессорларнинг тегишли деталларида синовдан утганлиги тугрисида белги ёки тамгалари («пломба») бушиши шарт, акс холда, бундай компрессорлардан фойдаланиш тақиқланади.

10.2. Таъминот жараёнида логистикасида таҳдидларни бошқариш

Bozor munosabatlari sharoitida korxonaning umumiy xavfsizligini, ayniqsa uning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash o'ta muhim ahamiyatga ega. Zero, korxonaning bankrotlikga uchramasligi, barqaror faoliyat ko'rsatishi, muntazam ravishda iqtisodiy o'sishni ta'minlab borishi uchun, eng avvalo, uning xavfsizligi ta'minlashi lozim. Ammo hozirgi paytda turli mulk shaklida faoliyat ko'rsatuvchi juda ko'p korxonalar tarkibida xavfsizlik xizmati tashkil qilinmagan. Bu bilan, asosan korxonaning rahbariyati Shug'ullanadi. Ammo bu erkin raqobat sharoitida etarli emas. Xavfsizlik xizmati juda ko'p funktsiyalar bilan shug'ullanadi va bir qancha muhim vazifalarni bajaradi. Shu tufayli har bir korxonaning tarkibida maxsus xavfsizlik xizmati bo'limi faoliyat ko'rsatishi lozim.

Xavfsizlik hodisalarning oldini olish va ogohlantirish chorasi sifatida, har bir alohida holatdagi aniq harakat bo'lib, korxonaning xarakteri, uning joylashuvi, ahamiyati va hokazolarga bog'liq bo'ladi. Mazkur jarayonda xavfsizlik tizimining o'zini belgilash muhim ahamiyat kasb etadi. Uning rahbari xavfsizlik konseptsiyasini ishlab chiqarishning muayyan sharoitlariga nisbatan ishlab chiqishda shaxsan ishtirok etishi zarur.

Xavfsizlik konseptsiyasi birinchidan, korxonaning maqsad va vazifalariga zid kelmasligi, **ikkinchidan**, korxonaning xavfsizligiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan tashqi muhit ta'sirini inobatga olishi zarur. Bu ta'sirni quyidagi chizma ko'rinishida aks ettirish mumkin (**2-chizma**):

Korxonaning tashqi muhiti

Bevosita ta'sir omillari

- etkazib beruvchilar
- mahsulot iste'molchilari
- raqobatchilar
- qonunlar va muassasalar
- tartibga solish
- kasaba uyushmalari
- boshqa omillar

Bilvosita ta'sir omillari

- mamlakat iqtisodiyotining ahvoli
- ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlar
- xalqaro voqealar
- guruh manfaatlarining ta'siri
- fan-texnika taraqqiyoti
- boshqa omillar

2-chizma. Korxonaxavfsizligiga tashqi muhitning ta'siri.

Shu bilan bir vaqtda korxonaxavfsizligiga o'z faoliyatining muhim yo'nalishlari ta'minlash uchun muayyan chora-tadbirlarni amalga oshirishi kerak va buning uchun avvalo, mos keluvchi qo'riqlash tartibini yaratish lozim.

Mamlakatimiz va xorij amaliyoti tajribasi bunda quyidagi faoliyat turlarini ajratib ko'rsatadi:

1. Bino va inshootlar, aloqa tarmog'i qurilma va uskunalarini qo'riqlash tartibini ta'minlash.

2. Tezkor xavfsizlik – maxfiy axborotlarga bo'lgan vakolatni boshqarish, kelib- ketuvchilar, transport va yuk tashishni nazorat qilish, qoidabuzarlik holatlarini tekshirish, axborot xavfsizligini ta'minlash.

3. Xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha ma'muriy faoliyat - personalni tayyorlash va o'qitish, inspeksiya, taftish va nazorat, muammoli vaziyatlarning oldini olish, istiqbolli chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

4. Moddiy boyliklarni himoya qilish va tabiiy ofatlar bilan kurash - yong'inlarning oldini olish, yong'in xavfsizligi va ogohlantirish qurilmalari holatini kuzatib borish va hokazolar.

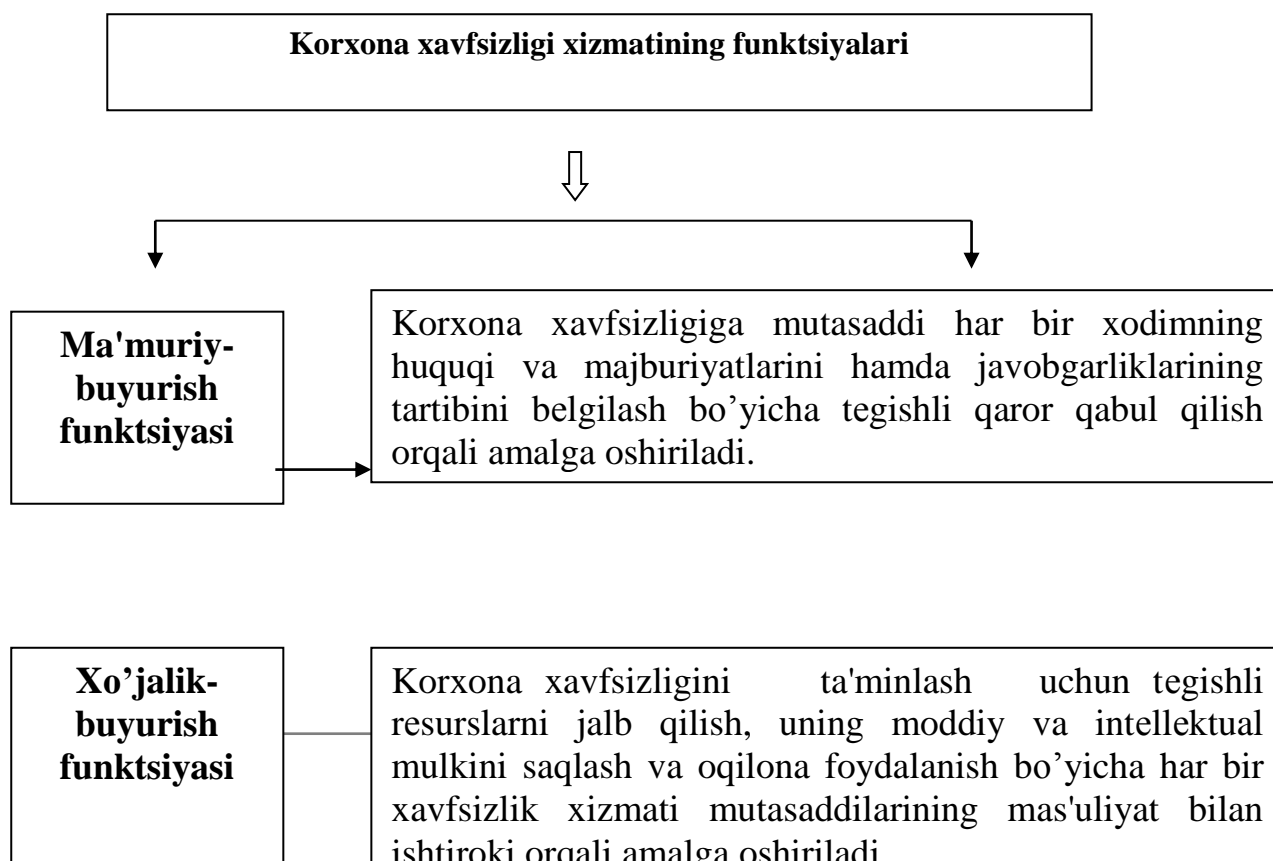
Korxonalar rahbarlari mehnat jamoalarini doimiy ravishda xavfsizlikni ta'minlash natijalari to'g'risida xabardor etishlari lozim. Faqat zarur hollardagina xavfsizlik chora-

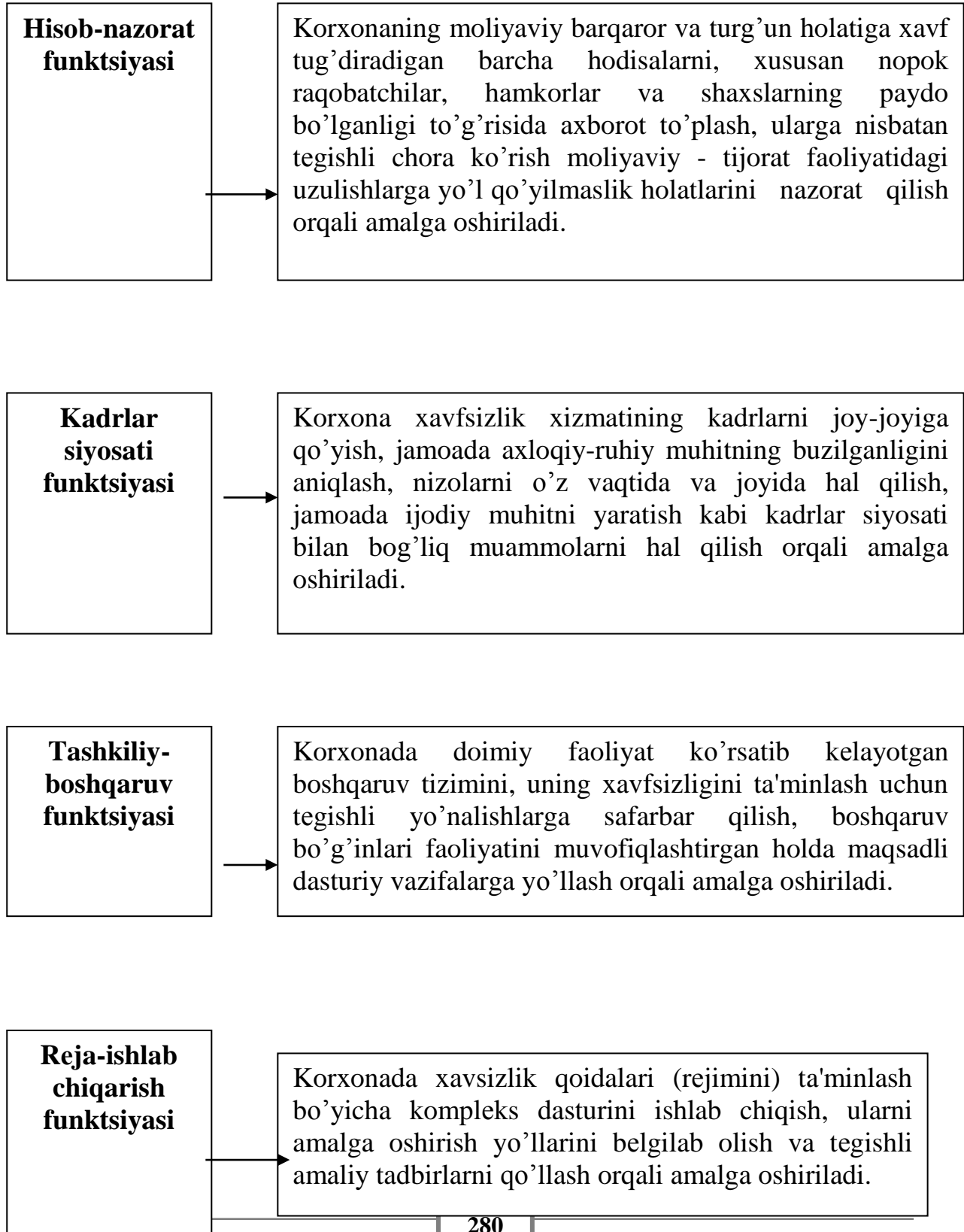
tadbirlari maxfiy bo'lishi mumkin. Xavfsizlik chora-tadbirlarining maxfiyligi korxonalar bo'limlarini zaruriy qoidalarni qo'llash va ularga amal qilishini nazorat qilishni maxsus tashkil etishni ko'zda tutadi.

Hozirgi jamiyatning axborotlashtirish va elektronlashtirish sharoitlarida korxonalarining xavfsizligini ta'minlash uchun doimiy ravishda faoliyat ko'rsatuvchi, tijorat faoliyatining xavfsizligini ta'minlashning barcha shakl va usullarini qamrab oluvchi tizim amal qilishi lozim. Shu sababli xavfsizlik xizmati marketing va menedjment xizmati, valyuta, kredit va huquqiy bo'limlar kabi iqtisodiy bo'linmalar bilan chambarchas bog'liqlikda ishlab, iqtisodiy xavfsizlikka ko'proq yondashgan holda ularning faoliyatini to'ldirishi zarur.

Korxonaning xavfsizlik xizmati tarkibida uni turli xavf-xatarlardan saqlab qolish maqsadida axborot-tahlil bo'linmasi, xavfsizlikni ta'minlash yo'nalishi bo'yicha aniq vazifalarni echish uchun tajribali mutaxassislardan iborat vaqtincha tuzilmalar tashkil etilishi mumkin.

Korxonaning xavfsizlik xizmati o'z faoliyati davomida juda ko'plab vazifalarni bajaradi. Ushbu vazifalarni bajarish uchun bir kancha funktsiyalarni ham ijro etadi. Bularga quyidagilar kiradi (**3-chizma**).

**Tashkiliy-
texnik
funktsiyasi**

Korxonaning xavfsizligi qoidalarini (rejimini) ta'minlash, uning moddiy-texnika ta'minotini yo'lga ko'yish, yangi texnika va texnologiyalarni joriy qilish, sir saqlanadigan holatlar tartibini o'rnatish, korxonaning xavfsizligini ta'minlashga doir boshqa ilg'or usullarni qo'llash orqali amalga oshiriladi.

**Ilmiy-uslubiy
funktsiyasi**

Korxonaning xavfsizligi bo'yicha to'plagan ilg'or tajribalarini, ilmiy ishlanmalarini xavfsizlik sohasiga joriy qilish, bu sohaga xizmat qiluvchilarning doimiy ravishda malakasini oshirish, muammolarni echish uchun tegishli ilmiy-tadqiqotlar o'tkazib, uni joriy qilishning uslubiy ta'minotini ta'minlash orqali amalga oshiriladi.

**Axborot-tahlil
funktsiyasi**

Korxonaning xavfsizligini ta'minlash sohasi bo'yicha tegishli barcha axborotlarni to'plash, ularni texnik va uslubiy jihatdan tahlil qilish, natijalari bilan korxonaning xavfsizligi uchun mutasaddi bo'lgan shaxslarni ta'minlab borish orqali amalga oshiriladi.

3-chizma. Korxonaning xavfsizligi xizmatining funktsiyalari

Таъминот жараёнларида товар моддий захираларни бошқариш тизимининг тури ишлаб чиқаришда уларнинг катталигига таъсир утказди: келиб тушишлар орасидаги вақт интервали ва буюртма ҳажми канча катта бўлса, ишлаб чиқариш захираларининг даражаси шунча катта бўлади.

Юк ташишни оператив режалаштириш, юк станцияларида, контейнер терминалларида, саонат темир йўл транспорти корхоналарида ишлаб чиқариш жараёнларини бошқариш, контейнер паркинни ва рефрижератор ҳаракатдаги составларни тартибга солиш, контейнер оқимларини бошқариш, темир йўлларда юк ва тижорат ишларини бошқаришни ташкилий ва техник структурасини такомиллаштириш, қайта юклаш ва чегара станцияларида қайта юклаш жараёнларини бошқариш ва бошқа маслаларини ечиш учун математик усуллардан компьютерлардан кенг қамровли масштабларда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Барча бу бошқариш муаммолари “Темир йўл транспортида юк ва тижорат ишларини бошқариш” илмий фанида чуқур ёритилиши лозим.

Таъминот жараёнида хавфли юкларни транспорт воситалари билан халқаро ташиш борасида **ADR Конвенцияси хавфли юкларни автотранспорт билан халқаро ташишга оид Европа битими имзоланган.**

ADR Конвенцияси- хавфли юкларни автотранспорт билан халқаро ташишга оид Европа битими. Тўлалигича ADR га мос келадиган транспорт воситалари улар халқаро сафарда бўлган пайтда, хавфли юклар бўйича миллийқонунчилиги татбиқ этилишидан озод қилинадилар. Агар ADR тўла даражада қондирилмаса, унда озод қилиш яроқсиз исобланади ва бунинг оқибатида юзага келувчи маиаллий қонунчиликнинг ҳар қандай бузилиши оператор ёки ҳайдовчини Сојлиқни сақлаш ва хавфсизлик тўјрисидаги қонунга мувофиқ айблов бўйича жавобгар тариқасида таништиришлари мумкин.

Битимнинг мақсади - транспортда ташилаётган хавфли юклар Европа мамлакатлари чегараларини тўхтовсиз кесиб ўтишга қодир бўлишлари кафолатланади. Битим Халқаро ташишлар бўйича Битимда белгиланган хавфли юкларнинг транспортировкаси учун талабларни белгилайди ва нафақат хавфли материалларни санаб ўтади, шунингдек ўрамалаш, жойлаштириш ва

транспортировка қилиш бўйича масалаларни iam қўшимча шартлайди. Бундан ташқари, Битим контейнерлар-цистерналар ёки алмаштирилувчи цистерналарни ташиётган цистернатарашувчилар ва транспорт воситалари ва портловчи моддаларни ташиётган транспорт воситалари ўз мамлакатида техникавий назоратдан ўтказилиши талабини илгари суради.

Қуйидаги мамлакатлар ADRнинг ахдлашувчи томонлари саналади: Австрия, Бельгия, Белоруссия, Болгария, Буюк Британия, Босния-Герцоговина, Венгрия, Германия, Голландия, Греция, Дания, Италия, Ирландия, Испания, Люксембург, Норвегия, Польша, Португалия, Чехия Республикаси, Россия, Словакия, Словения, Финляндия, Франция, Хорватия, Швейцария, Швеция, Югославия, (собик худудлар) ва бошқалар.

Қатор мамлакатларда ADR андозалар хавфли юклар транспортировкаси маҳаллий андозалари билан қаноатлантирилади.

Битим шартларига кўра “Хавфли моддалар” соф кимёвий маҳсулотлар, шунингдек аралашмаларнинг айрим турлари ва таркибида шундай аралашмалар бўлган дориларни хавфли чиқиндиларни қўшган ҳолда ўз ичига олади. “Хавфли товарлар” масалан, тозаланмаган идишлар, халтачалар ва аэрозолларни қамрайди.

ADR моддалар ва товарлар хавфли юкларни транспортировка қилиш бўйича БМТ Экспертлар Қўмитасининг тавсияларига мувофиқ 9 гуруҳга қуйидаги тарзда ажратилган:

1-гуруҳ. Портловчи моддалар ва товарлар

2-гуруҳ. Газлар: босим таъсирида қисилган, сийраклаштирилган ёки суюлтирилган чекланган.

3- гуруҳ. Ўт олувчи суюқликлар чекланмаган

4.1- гуруҳ. Ўт олувчи қаттиқ жисмлар чекланмаган

4.2- гуруҳ. Ўз-ўзидан ўт олувчи моддалар чекланмаган.

4.3- гуруҳ. Сув текканда ўт олувчи газлар ажратувчи моддалар чекланмаган

5.1- гуруҳ. Ишқорланувчи моддалар чекланмаган

5,2- гуруҳ. Органик ишқорлар чекланмаган

6.1- гуруҳ.Токсик моддалар чекланмаган

6.2- гуруҳ.Инфекцион моддалар чекланмаган

7 - гуруҳ. Радиоактив моддалар чекланган

8 - гуруҳ. Коррозияланувчи моддалар чекланмаган

9 - гуруҳ. Турли хавфли моддалар ва товарлар чекланмаган

Фақат транспортировка қилиниши мумкин бўлган моддаларгина номланиши бўйича «чекланган» гуруҳларга махсус тааллуқли деб топилади. Бундай гуруҳ доирасига тааллуқли бўладиган, аммо номма-ном саналмаган моддалар манфаатдор мамлакатлар ўртасида Махсус битим имзоланмагунига қадар ман этилган бўлади. «Чекланмаган» гуруҳга тааллуқли бўладиган моддалар улар номма-ном кўрсатилган ё кўрсатилмаганидан қатъи назар транспортировка қилиниши мумкин. Исталган гуруҳдаги умумий сарлавҳада белгиланмаган ёки қамраб олинмаган моддалар ADR доирасида хавфли саналмайди ва Битим таъсирига учрамайди.

9-гуруҳ бошқа гуруҳларнинг сарлавҳаларида қамраб олинмаган транспортировка пайтида хавф тујдирувчи моддалар ва товарлар масалан, асбестни қамраб олади.

Хавфли юклар ADR Битими шартлари бўйича транспортировка қилинаётган пайтида юк транспорт хужжати билан кузатиб борилиши лозим. Гарчи у барча махсус ахборотларни кўрсатиб турса-да бундай хужжатнинг махсус ADR битими йўқ.

Юк жўнатувчи юк ташувчига алоҳида маълумотларни киритиш бўйича фармойишни ёзма равишда тайёрлаши лозим. Жўнатувчи мамлакатнинг расмий тилидан фойдаланиши, агар бу инглиз, француз ёки немис тилида бўлмаса, унда ана шу уч тилдан бирортаси қўлланилиши керак. ADR қоидаларига мувофиқ автомобиль транспорти билан транспортировка қилинаётган модда транспорт хужжатларига киритилиши ёки бирлаштирилиши тўјрисида ариза. Шунингдек, авария содир бўлган ҳолда ёзма тарздаги йўриқномалар илова этилиши лозим. Улар юк ташувчига транспорт талабномаси берилаётган пайтда топширилиши лозим. Гарчи Битим бу йўл йўриқлар киритилган хужжатнинг аниқ

ечимини белгилаган бўлмаса ҳамки, аксарият операторлар бу талабларни қаноатлантириш учун TREMCARD, яъни Транспорт Аварияси Варақчасини тайёрлайдилар. Танкер контейнерлари ташиётган аниқ контейнер ташувчилар ёки транспорт воситалари ҳолида йўл-йўриқлар қуйидаги қўшимча ахборотларга эга бўлиши лозим: модданинг номи, синфи, товар рақами ва ҳарфи, модданинг айнийлаштирувчи рақами ва хавфлиликнинг айнийлаштирувчи рақами. Хавфли юкларни ташиётган ва денгиз транспортировкасини ўз ичига олувчи халқаро йўналишларда ишлаётган транспорт воситалари хавфли юклар бўйича Халқаро Денгиз Кодекси (IMDC талабларини қаноатлантиришлари керак. Бу қоидалар қуйидаги масалаларни қамраб олади.:

- ёрлиқлар билан жиҳозлаш - транспорт воситалари юкни хавфлилиги тўјрисида огоҳлантирувчи, мавжуд хавфли юкларнинг гуруҳларига ишора қилувчи катталаштирилган ромбларга эга бўлган ёрлиқлар (250 мм х 250 мм) билан жиҳозланган бўлиши лозим.

Юкни жойлаштириш бўйича талаблар ADR да мавжуд бўлганларига нисбатан олганда ўзгаради.

- Аралаш юкланма - турли хавфли юкларни аралаш юклашга оид қоидалар IMDC Кодекси бўйича ADRга нисбатан анча қатъийроқ шунинг учун улар қўшимча бажарилиши лозим.

- Жойлаштириш - айрим ўба хавфли юкларни ташиётган транспорт воситаларининг йўловчи кемаларида бўлиши ман этилади ва ёки улардан очик палубада жойлашиш талаб қилинади.

- Ажратиш - бир-бирига мос келмайдиган хавфли юкларни ташиётган транспорт воситалари бир-биридан муайян масофада жойлаштирилиши лозим.

- Ҳужжатлар - юк тўлјазилган ва имзоланган Хавфли юклар тўјрисидаги Декларация ва денгиз маконини кечиб ўтадиган контейнер ёки транспорт воситаси, Контейнер - Транспорт воситасига берилган ўрамлаш Сертификати билан кузатиб борилиши керак.

Хавфли юклар тўјрисидаги IMDC Декларацияси ва Контейнер-транспорт влситасига берилган ўрамлаш Сертификати кўпинча битта хужжатга - Хавфли Юклар тўјрисидаги накладнойга бирлаштирилади.

Хавфли юкка эга бўлган юк контейнерини мамлакат ичидан портга ёки порт соҳасига етказиб бераётган ҳар қандай шахс контейнер ўрамаси сертификати билан кузатиб борилишини кафолатлайди. Бу эса контейнер IMDC Кодекси талабларига мувофиқ юкланганлигидан гувоҳлик беради.

1. Хар бир причал оператори хавфли моддаларни ташиётган автотранспорт воситаси учун, бу амалда канчалик оқилонаэканлигидан келиб чиққан ҳолда, жойлаштириш учун муносиб жой танлайди ёки порт раҳбариятига маълум қилади.

2. Исталган хавфли моддаларни ташиётган транспорт воситасининг хайдовчиси қуйидаги қоидаларга риоя қилади:

- Ўз транспорт воситасини “белгиланган” жойлардан ташқари жойларда назоратсиз қолдирмайди;

- ўз транспорт воситасини назорат остидами ёки бошқача тарздами бошқа исталган шахснинг саломатлигига нисбатан хавф тујдирадиган ҳолатда жойлаштирамайди.

Mamlakatimizda tijorat sirining himoyasi Fuqarolik kodeksida (FK) (98-modda) kafolatlangan. FKning mazkur moddasida "Fuqarolik qonun hujjatlari xizmat yoki tijorga siri. bo'lgan axborotni, basharti bu axborot uchinchi shaxslarga noma'lumligi sababli haqiqiy yoki nisbiy tijorat qiymatiga ega bo'lgan, qonun yo'li bilan undan erkin bahramand bo'lish mumkin bo'lmagan hamda axborot egasi uning maxfiyligini saqlashga doir choralar ko'rgan hollarda himoya etiladi", deb ko'rsatilgan.

Korxonaning xavfsizligini ta'minlashning yana bir yo'li, xizmat sirini saqlashda ham namoyon bo'ladi. Korxonani boshqarishda, uning samarali faoliyatini ta'minlashda turli vosita va variantlardan foydalanish mumkin. Bu ham ma'lum shaxsning (rahbarning) ixtirosi sifatida baholanadi. Bu usulni ham himoya qilish, uni maxfiy tutish lozim. Ammo bu jarayonni muallif qonun hujjatlari bilan rasmiylashtirib, uning egasi ekanligini tasdiqlab olishi lozim. Shundagina u mazkur huquqni to'liq qo'lga kiritadi va

nomoddiy mulk egasi sifatida namoyon bo'ladi.

Bu holatda muallif uchinchi shaxsga ma'lum bo'lmagan texnikaviy, tashkiliy yoki tijorat axborotiga, shu jumladan ishlab chiqarish sirlariga (nou-xau) qonunan ega bo'lib turgan shaxs oshkor etilmagan axborotni noqonuniy foydalanishdan muhofaza qilish huquqiga ega.

Mutaxassislarning fikriga ko'ra, tijorat sirlariga mansub ma'lumotlarning to'rtidan bir qismi yo'qotilishi ham raqiblar uchun katta imkoniyat yaratadi hamda bir necha oy ichida ma'lumotlar chetga chiqib ketishiga yo'l qo'ygan firmalarning yarmi bankrotga uchrashiga olib keladi. Shu sababi hozirgi paytda tijorat sirlarining huquqiy maqomi va toifasini aniq belgilash, ularni oshkor qilish uchun javobgarlik mexanizmini ishlab chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Yuqorida sanab o'tilgan barcha vazifalarni samarali bajarish boshqaruv apparatida tijorat sirlarini muhofaza qilish bilan shug'ullanuvchi maxsus xizmatlarni yaratishni ko'zda tutadi. Xorij mamlakatlarida mazkur faoliyat bilan firmalarning maxsus bo'linmalari shug'ullanadi. Ular raqobatchilar to'g'risidagi ma'lumotlarni izlash va to'plash bilan ham shug'ullanadi. Shu bilan bir vaqtning o'zida ular savdo hamkorlarining tijorat sirlarini birgalikda himoya qilish imkoniyatini ham rad qilmaydilar. Masalan, ba'zi firmalar faoliyatida tadbirkorlik aloqalari davomida hamkorlarga berilgan ma'lumotlarni birgalikda himoya qilish bo'yicha maxsus shartnomalar tuzish tartibi ko'zda tutilgan.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarning (masalan, AQSHning) davlat organlarida maxsus vositachilik xizmatlari mavjud bo'lib, u mijozlarni ularni qiziqtirayotgan korxonalar va tashkilotlar haqidagi ma'lumotlar bilan ta'minlaydi. Mamlakatimizda korxonalar davlatga soliqqa tortish va iqtisodiy ma'lumotlarni yig'ish va ular bilan ishlash tizimi uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etishi qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan. Shuningdek, korxonalar o'z faoliyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni, jumladan, yillik balansni nashr qiladilar. Shu bilan bir paytda korxonalar tijorat sirlariga oid ma'lumotlarni bermaslik huquqiga ega.

Quyidagi **5-chizmada** korxonalar tijorat sirlarini muhofaza qilish mexanizmining asosiy elementlari keltirilgan.

5-chizma. Korxonada tijorat sirlarini muhofaza qilish mexanizmi.

Tijorat sirlari davlat boshqaruv va nazorat idoralari xodimlari orqali chetga chiqib ketishining oldini olish maqsadida korxonada rahbari ularning vakolatlarini bilishi hamda ular talab qilgan istalgan ma'lumotni emas, balki faqat xizmat vakolatiga doir ma'lumotlarni taqdim etishi zarur. Birinchi o'rinda bu statistika xizmati, monopoliyaga

qarshi kurash qo'mitasi, militsiya, moliya, soliq, sanitariya, yong'inga qarshi kurash va boshqa xizmat vakillariga tegishli.

Korxonalar rahbari shuningdek, davlat idoralari xodimlarining noqonuniy xatti-harakatlari ustidan arz qilish tartibi, ular tufayli korxonaga etkazilgan moddiy va ma'naviy zararni qoplash mexanizmini bilishi va unga amal qilishi zarur.

10.3. Инкотермс тушунчаси, таъминот жараёнларида

МОҲИЯТИ ВА АҲАМИЯТИ

Инкотермс – бу ташқи савдода кенг ишлатиладиган савдо атамаларини изоҳлаб берувчи халқаро қоидалар йиғиндиси. Халқаро савдо атамалари, олдиндан келишиб олинган савдо-сотик шартномаларининг стандарт шартларидир. Улар халқаро савдо палатаси томонидан тузилган бўлиб, стандарт савдо-сотик шартномаларида фойдаланилади.

Inkoterms 2010 – butun dunyodagi hukumat organlari, yuridik kompaniyalar va biznes vakillari tomonidan xalqaro savdoda eng ko'p qo'llaniladigan atamalarning talqini sifatida e'tirof etilgan xalqaro qoidalardir.

Incoterms® - Халқаро савдо палатаси (International Chamber of Commerce, ICC) томонидан рўйхатга олинган савдо маркаси. Инкотермс-2010 расмий матнига муаллифлик ҳуқуқи ХСП ва унинг турли мамлакатлардаги миллий кўмиталарига тегишлидир.

Илк марта Инкотермс қоидалари Халқаро савдо палатаси томонидан 1936 йилда ишлаб чиқилган. Маҳаллий ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган соҳа учун мутлақо янги концепцияни тақдим этган, қоидалар халқаро бизнес ҳамжамиятида шов-шувга сабаб бўлди, жаҳон савдо амалиётида долзарб ва муҳим янгиликка айланди.

Инкотермс қоидалари мунтазам, амалда ҳар 10 йилда, халқаро савдо ва глобаллашув ўсиши шароитида замон талабларига жавоб бериш учун қайтадан кўриб чиқилади. Шу тариқа, 1953, 1967, 1976, 1980, 1990 ва 2000 йилларда ҳужжатларнинг асосий тўпламига тузатишлар, қўшимчалар киритилган.

2011 йил 1 январдан бошлаб Халқаро савдо палатаси - Жаҳон бизнес ташкилоту (International Chamber of Commerce, ICC) томонидан ишлаб чиқилган Инкотермс-2010 (Incoterms-2010) нинг янги таҳрири кучга кирди.

Инкотермснинг амал қилиш соҳаси олди-сотди шартномаси бўйича тарафларнинг товарларни етказиб бериш (етказиб бериш шартлари) бобида ҳуқуқ ва мажбуриятларига татбиқ этилади. Улар халқаро савдо шартномаларининг муҳим элементи ҳисобланади, бугунги кунда ТИФ ва халқаро савдо уларсиз буткул бошқача амалга оширилган бўлар эди. Инкотермс атамалари товарларни сотувчидан харидорга етказишдаги чиқимлар ва ҳатарларни тавсифлайди, шунингдек юк ортиш-тушириш ишлари, товарларни ташиш, уларни суғурталаш ва божхонада тозалаш бўйича тарафларнинг мажбуриятларини тартибга солади.

Инкотермс-2010 қоидаларини қўллаш соҳасининг янада кенгайгани уларнинг шубҳасиз афзаллигидир. 2010 йил версияси ушбу қоидаларни бир давлат ёки ЕИ ва МДХ сингари интеграция бирлашмалари доирасида халқаро ва ички савдода қўллаш имконини беради.

Юкларни терминалда сақлаш чиқимларини тўлаш учун масъул тарафни белгилашда ҳам вазиятни тузатишга ва аниқлик киритишга йўналтирилган тузатишлар киритилди.

Сотувчи товарларни келишилган жойга етказиб беришни ташкил қилиши ва ҳаққини тўлаши керак бўлганда (CIP, CPT, CFR, CIF, DAT, DAP), терминалда сақлаганлик учун чиқимларни тўлаш мажбурияти товарлар учун шартнома баҳосининг бир қисми сифатида харидорга ўтиши мумкин. Шундай бўлса-да, баъзи ҳолларда иккиёқлама тўлов юзага келган – сотувчи ҳам терминалга сақлаганлик учун ҳақ тўлаши керак бўлган.

Инкотермс-2010 қоидаларини 4 гуруҳга бўлишимиз мумкин. Хар бир атама 3 та ҳарфдан иборат бўлиб, биринчи ҳарфи мажбурият ва ҳатарларнинг сотувчидан харидорга ўтадиган нуқтасини кўрасатади.

Инкотермснинг мақсади – ташқи савдо соҳасида кенг қўлланилаётган савдо атамаларини изоҳлаш бўйича халқаро қоидалар тўплами билан таъминлашдан иборат. Шундай қилиб, турли мамлакатларда бундай атамалардан

сақланиш ёки ҳеч бўлмаганда турли талқинлар ноаниқлигини маълум даражада қисқартитиш мумкин.

Инкотермснинг таъсир қилиш соҳаси олди-сотди шартномаси томонларининг сотилган товарларни етказиб беришга нисбатан (бу ерда “товар” деганда “моддий то-варлар” тушунилади, бундан компьютер дастурий таъминот каби “номоддий товар-лар” мустасно) ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан боғлиқ масалалар билан чекланади.

Амалиётда Инкотермсни нотўғри тушунишнинг иккита варианты кўп учрайди. **Биринчиси** – бу Инкотермсни олди-сотди шартномасига эмас, балки ташиш шартно-масига кўпроқ муносабатга эга сифатида нотўғри тушуниш. **Иккинчиси** – бу баъзида улар томонлар шартномага киритишни истаган барча мажбуриятларни камраб олиши керак, деган тасаввурнинг нотўғрилиги ҳисобланади.

Халқаро савдо палатаси томонидан ҳар доим таъкидлаб келинганидек, Инко-термс олди-сотди шартномалари доирасидаги фақат маълум жиҳатларда сотувчилар ва харидорлар ўртасидаги муносабатлар билан алоқа қилади.

Экспортчилар ва импортчилар нафақат олди-сотди, балки ташишлар, суғурта ва молиялаш шартномалари муҳим бўлган халқаро сотиш битимларини амалга ошириш учун зарур бўлган турли шартномалар ўртасидаги ҳақиқий муносабатларни ҳисобга олиши керак. Бунда Инкотермс ушбу шартномаларнинг бирига, яъни айнан олди-сотди шартномасига таалуқлидир.

Кўпгина мамлакатларда Инкотермсга киритилмаган савдо атамаларидан асосан юкларни темир йўлда ташишларда (франко чегара) фойдаланилмоқда.

Бироқ бундай шароитларда одатда сотувчининг товарни чегарагача ташиш пайтида уни йўқотиш ёки бузилиши бўйича таваккалчиликни ўз зиммасига олиши кўзда тутилмайди.

Ушбу ҳолатларда чегара кўрсатилган ҳолда СРТ атамасидан фойдаланиш мақсадга муво-фиқдир. Иккинчи томондан эса, агарда томонлар сотувчи товарни ташишда таваккал-чиликни ўз зиммасига олишини назарда тутса, бунда чегара кўрсатилган ҳолда DAF атамасидан фойдаланиш лозим.

ИНКОТЕРМС-2010 атамаларининг тўлик рўйхати

E гуруҳи (юклаб жўнатиш)

Транспортнинг исталган турида ташиш.

EXW EX Works (...named place) - Франко - завод (...жой номи)

F гуруҳи (асосий ташиш ҳақини сотувчи тўламаган)

Денгиз орқали ва ички сувларда ташишлар.

FCA Free Carrier (... named place) - Франко - ташувчи (...тайинланган жой номи)

FAS Free Alongside Ship (... named port of shipment) -

Кема борти бўйлаб франко (...юклабжўнатиш порти номи)

FOB Free On Board (... named port of shipment) - Франко - борт (...юклаб жўнатиш портиноми)

C гуруҳи (асосий ташиш ҳақини сотувчи тўлаган)

Транспортнинг исталган турида ташиш.

CFR Cost and Freight (... named port of destination) - қиймат ва фрахт (...тайинланган порт номи)

CIP Carriage and Insurance Paid To (... named place of destination) - Фрахт/ташиш ва суғурта ҳақи ...гача (...тайинланган пункт номи) тўланган

CIF Cost, Insurance and Freight (... named port of destination) - қиймат, суғурта ва фрахт(...тайинланган порт номи)

CPT Carriage Paid To (... named place of destination) - Фрахт/ташиш ҳақи ...гача(...тайинланган пункт номи) тўланган

D гуруҳи (етказиб бериш)

Транспортнинг исталган турида ташиш.

DAT Delivered At Terminal (... named terminal of destination) - Терминалда (...терминал номи) етказиб бериш

DAP Delivered At Point (... named point of destination) - Пунктда (...пункт номи) етказиб бериш

DDP Delivered Duty Paid (... named place of destination) - Бож тўлаган ҳолда (...тайинланганжой номи) етказиб бериш

Инкотермс қоидаларининг 2010 йил таҳриридаги янги версияси бир қатор муҳим ўзгартиришлар ва янгиликларни ўз ичига олади. Таркибига кўра у транспортнинг ҳар қандай турларида ҳамда денгиз орқали ва ички сувларда ташиш чоғида фойдаланиладиган атамаларнинг икки гуруҳидан иборат (Инкотермс-2000да 4 гуруҳ бор эди).

Бундан ташқари, улар миқдори 13 атамадан 11 атамага қисқарди, бунинг устига уларнинг иккитаси мутлақо янги атамалар: DAT (терминалда етказиб беришлар) ва DAP (пунктда етказиб беришлар).

Инкотермс-2010да ҳар бир атамага унинг маъносига қисқача тушунтириш берилган, бу эса кўпинча етарлича ҳуқуқий билимларга эга бўлмаган тадбиркорларга шартномалар тузаётганда хатоларга йўл қўймаслик ва керакли атамани танлаш имконини беради. Қоидаларнинг янги версиясида FOB, CFR ва CIF атамаларига қўшимчалар киритилган.

Ҳар бир атама 10 та бўлим – Сотувчининг ва Ҳаридорнинг мажбуриятларидан иборат:

Сотувчи	Ҳаридор
А	Б
А1. Сотувчининг умумий мажбуриятлари	Б1. Ҳаридорнинг умумий мажбуриятлари
А2. Лицензия, гувоҳнома, хавфсизлик назорати ва бошқа расимятчиликлар	Б2. Лицензия, гувоҳнома, хавфсизлик назорати ва бошқа расимятчиликлар
А3. Ташиш ва суғурта шартномалари	Б3. Ташиш ва суғурта шартномалари
А4. Етказиб бериш	Б4. Қабул қилиш
А5. Хатарларнинг ўтиши	Б5. Хатарларнинг ўтиши
А6. Ҳаражатларнинг бўлиниши	Б6. Ҳаражатларнинг бўлиниши
А7. Ҳаридорга хабар бериш	Б7. Сотувчига хабар бериш
А8. Етказиш ҳужжатлари	Б8. Етказилганлик исботи
А9. Текшириш-қадоклаш-белгилаш	Б9. Товари текшириб олиш

A10. Маълумот олишга кўмак бериш ва боғлиқ ҳаражатлар	B10. Маълумот олишга кўмак бериш ва боғлиқ ҳаражатлар
---	---

Инкотермс-2010 товарнинг хавфсиз етказилишини назоратини амалга ошириш бўйича харидор ва сотувчи орасидаги мажбуриятларни тақсимлаб беради. Инкотермс-2010 товарни юклаш/тушириш ва битта хизмат турига икки қарра ҳаражат бўлишининг олдини олишга қаратилган.

Uning amal qilish sohasi oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha taraflarning tovarlarni yetkazib berish (yetkazib berish shartlari) bobida huquq va majburiyatlariga tatbiq etiladi. Ular xalqaro savdo shartnomalarning muhim elementi hisoblanadi.

Incoterms qoidalarida ishlatiladigan asosiy prinsiplar:

- tovarlarni sotuvchidan xaridorga yetkazishdagi chiqimlar va xatarlarni tavsiflaydi, shuningdek, yuk ortish-tushurish ishlari, tovarlarni tashish, ularni sug'urtalash va bojxonada tozalash bo'yicha taraflarning majburiyatlarini tartibga soladi.

- Yukning shikastlanish, yo'qotilishi va tasodifan nobud bo'lish risklarini sotuvchidan xaridorga o'tish pallasini belgilaydi.

- Tovarni yetkazib berish sanasini belgilaydi, ya'ni, sotuvchi tovarni xaridorning yoki uning vakilining ihtiyoriga topshirish pallasini belgilaydi, masalan, transport tashkiloti, va shu yo'sin, tovarni yetkazib berish muddatidagi o'zining majburiyatlarini qaysi tomon birinchi bo'lib bajarishi yoki bajarmasligini aniqlab beradi.

Инкотермс шартномани бузиш оқибатлари ва турли тўсиқлар натижасида жавоб-гарликдан озод этиш билан шуғулланмайди. Ушбу масалалар олди-сотди шартнома-сининг бошқа шартлари ва тегишли қонунлар томонидан ҳал этилиши керак.

Инкотермс бошидан товарлар миллий чегаралар орқали етказиб берилиши учун сотилаётган ҳолатларда фойдаланиш учун мўлжалланган: шундай қилиб – бу халқаро савдо атамаларидир. Бироқ Инкотермс амалиётда кўпинча товарларни фақат ички бо-зорлар доирасида сотиш учун шартномаларга киритилади.

Юклар шартномалари хусусиятида товарларни одатий йўналишлар бўйича оддий усулда келишилган жойгача ташишнинг одатдаги транспорт сарф-харажатлари сотувчи томонидан тўланиши керак.

Бунда харидор товарни йўқотиши ёки айниши бўйича таваккалчиликни ўз зиммасига олади, шунингдек, товар тегишли равишда та-шиш учун етказиб берилганидан сўнг ҳам аҳамиятга эга воқеалар натижасида пайдо бўладиган қўшимча сарф-харажатларни кўтаради. Шундай қилиб, “С” атамаси бошқа атамалардан ўз ичига иккита “кескин” нуқтани олиши билан ажралиб туради.

Улар-дан бири сотувчи ун-гача транспорт ташкил қилиши ва ташиш шартномасига кўра сарф-харажатларни кўтариши керак бўлган нуқта, иккинчиси эса таваккалчиликлар-дан ўтиш учун хизмат қилади. Шу сабабли сотувчига мажбуриятларни қўшишда им-кон қадар эҳтиёткорликка риоя қилиниши керак. Ушбу мажбуриятлар сотувчи тавак-калчиликнинг юқорида қайд этилган нуқтадан ташқарига чиққанда юклатилади. Со-тувчи ташиш шартномасини тузиб, товарни ташувчига топшириб, CFR ва CIF атама-ларига мувофиқ суғурталашни таъминлаб олди-сотди шартномаларини тегишли ра-вишда бажарганидан сўнг уни ҳар қандай кейинги таваккалчилик ва сарф-харажат-лардан халос этиш “С” атамасининг моҳияти ҳисобланади.

“С” атамасининг моҳияти юклар шартномалари сингари ҳужжатли кредитлар-дан бундай ҳолатларда ишлатиладиган асосий тўлов услуби сифатида кенг фойдаланиш орқали изоҳланиши ҳам мумкин. Олди-сотди томонлари сотувчи ҳужжатли кре-дит бўйича келишилган юклар ҳужжатларини тақдим этганидан сўнг ҳақ олишини келиб олади. Бунда ҳужжатли кредитнинг асосий мақсадлари сотувчи ҳужжатли кре-дитлар бўйича ёки товарни юклаб, жўнатганидан сўнг ҳақ олганидан кейин ҳам тавак-калчилик ва харажатларни ўз зиммасига олишини тўлиқ инкор этади.

Албатта, сотув-чи ташиш шартномаси бўйича юк ҳақи олдиндан тўланган, у юкланганидан сўнгми ёки тайинланган жойда тўланишидани қатъий назар (юк ҳақи юк олувчи томонидан белгиланган портда тўланиши керак) барча сарф-харажатларни тўлашига тўғри кела-ди. Бироқ юк ортилиб жўнатилганидан сўнг

аҳамиятга эга воқеалар натижасида пайдо бўлиши мумкин бўлган қўшимча харажатлар харидор томонидан тўланади.

Агарда сотувчи ўз ичига бож, солиқ ва бошқа тўловларни оладиган ташиш шарт-номасини таъминлаши шарт бўлса, бундай харажатлар албатта шартномага кўра со-тувчига юкланади.

Агарда одатда товарни оралиқ пунктларда тайинланган жойга етиш учун қайта юклаш билан боғлиқ бир қанча ташиш шартномалари тузилса, сотувчи ушбу барча сарф-харажатларни, шунингдек, товарни битта транспортдан бошқасига қайта юклаш натижасида юзага келадиган харажатларни ҳам тўлаши керак.

Бироқ агарда ташувчи ўз ҳуқуқларидан кутилмаган тўсиқлардан (масалан, муз, иш ташлаш, меҳнат бузи-лишлари, ҳукумат қарорлари, уруш ёки ҳарбий ҳаракатлар) сақланиш учун ташиш шартномасига мувофиқ фойдаланса, бундан келиб чиқадиган барча қўшимча сарф-ха-ражатлар харидор ҳисобига ёзилади. Чунки сотувчи мажбуриятлари оддий ташиш шартномасини таъминлаш чекланади.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Korxonona xavfsizligi deganda nimani tushunasiz?
2. Korxonaning “tijorat sirlari” tushunchasi nimani anglatadi?
3. Korxonona xavfsizligi va tijorat sirlari o’rtasida qanday aloqa mavjud?
4. Korxonona xavfsizligining asosiy tamoyillarini aytib bering.
5. Korxonaning xavfsizlik xizmati qanday vazifani bajaradi?
6. Bozor sharoitlarida tijorat sirlari korxonaning reklama faoliyatiga zid kelmaydimi?
7. Korxonaning tijorat va boshqa sirlarini oshkor qilish qanday oqibatlarga olib kelishi mumkin?
8. Korxonaning tijorat sirlarini muhofaza qilish mexanizmi o’z ichiga nimani qamrab oladi?
9. Bankrotlik tushunchasini izohlang.
10. Bankrotlik xavfini turlarini izohlang.

11. Axborotlarning qo'lg'a kiritilishi bo'yicha turlari.
12. Axborotlarni himoya qilish sub'ektlari.
13. Korxonalarining raqobatbardoshligi bo'yicha tasnifi.
14. Korxonalarining raqobatbardoshlikni ta'minlash bo'yicha vazifalari.
15. Davlatning korxonalarni tartibga solib turadigan dastaklari.
16. Davlatning nazorat-funktsiyalarini cheklashini izohlang.

11-мавзу. Таъминот логистикасида харид қилишни бошқариш

РЕЖА:

11.1. Харид қилишнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамияти. Харид қилишни логистикасининг мақсади ва вазифалари.

10.2. Харид қилишни бошқаришнинг шакл ва усуллари. Ўзбекистонда харид қилишнинг хусусиятлари ва тенденциялари.

10.3. Харид қилиш логистикасининг амал қилиш механизими, техника ва технологияси. Сервис хизмати.

11.1. Харид қилишнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамияти.

Харид қилишни логистикасининг мақсади ва вазифалари.

Харид қилиш логистикаси-бу корхонани моддий ресурслар билан таъминлаш жараёнидаги моддий воситалар оқимини бошқаришдир.

Микрологистик тизимнинг сезиларли равишдаги қисми бўлиб харид қилиш қуйи тизими ҳисобланди, ҳамда улар воситалар оқимининг логистик тизимга киритилишини ташкиллаштиради.

Моддий воситалар оқимини ушбу босқичда бошқариш ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, ўрганилаётган соҳа бўйича харид қилиш логистикасини алоҳида бўлимга ажратиш заруратига тушунтирилади.

Ҳар қандай корхона, ишлаб чиқариш, шунингдек савдо корхонаси ҳам, агар моддий воситалар оқими ишланадиган бўлса, ўзининг таркибида харид қилиши амалга оширувчи хизматни, етказиб берувчи ва меҳнат буюмларини вақтинчалик саклаш (таъминот хизмати) хизматига эгадир: хом ашё, ярим ишланган маҳсулотлар, халқ истеъмол буюмлари.

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда харид қилиш логистикасининг мақсади, бу ишлаб чиқариш жараёнининг материалларга бўлган талабини юқори иқтисодий самара билан қондириш ҳисобланади. Лекин бунга эришиш учун харид логистикасининг олдида турган бир қатор вазифаларни бажариш керак. Бу вазифаларни қуйдагича гуруҳлаш мумкин:

- хомашё ва комплект маҳсулотларни маълум бир муддатда етказиш. Ўз муддатидан илгари олинган маҳсулотлар корxonанинг айланма фондига қўшилиши мумкин, ўз муддатидан кеч олинган хомашё ва материаллар ишлаб чиқариш жараёнига салбий таъсир қилиши ёки унинг йўналишини ўзгартириш мумкин;

- материалларнинг талаб қилинган миқдори билан етказиб берилган миқдорнинг ўзаро мос келиши (талаб қилинган кам етказилган маҳсулотлар корхона айланма фондининг балансига салбий таъсир қилиши мумкин);

- хомашё ҳамда комплект маҳсулотларига бўлган талаб сифатини назорат қилиши. (Талабни қондирувчи, минимал нархидаги).

Ушбу хизматни фаолияти уч босқичда куриб чиқилиши мумкин, чунки таъминот хизмати бир йўла қуйдагича бўлиши ҳам мумкин:

- корхона қирадиган макрологистика тизимларининг алоқаси ва мақсадларини таъминловчи қисм бўлиши;

- микрологистика тизимининг қисмлари яъни ушбу корхона мақсадларини амалга оширишни таъминловчи корхона бўлинмаларининг бири бўлиши;

-мустакил равишдаги, қисмларга, таркибга ва мустакил мақсадларга эга бўлган тизии бўлиши ҳам мумкин.

Ҳар бир ажратилган таъминот хизматларининг фаолият мақсадларини кўриб чиқайлик.

Харид қилиш логистикасининг вазифалари.

Меҳнат воєиталари билан корхонанинг таъминлаш жараёнида жавоб қилиниши лозим бўлган асосий масалалар анъанавийдир ва улар таъминот минтақасидан келиб чиқади:

- Нималарни сотиб олиш қрак;
- қимдан сотиб олинади;
- қандай шартлар билан харид қилинади;

Анъанавий масалаларга логистика ўзининг талабларини ҳам қўшимча қилади:

- харид қилишнинг қандай қилиб ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлаш қрак;
- қорхона фаолиятини қандай қилиб тизимли равишда махсулот етқазиб берувчилар билан мувофиқлаштириш қрак;

Харид қилиш логистикасининг масалалари доираси ушбу фаолиятлар доирасида қилинадган масалалар ва бажариладиган ишларнинг хусусиятларини белгилайди.

Харид қилиш логистикасига оид бўлган вазифалар ва ишларни кўриб чиқайлик.

1. Моддий ресурсларга бўлган талабларни аниқлаш.

Моддий ресурсларга бўлган талабларни аниқлаш жараёнида моддий воситалар ресурсларининг ички фирмалар истеъмолчиларни уйғунлаштириш зарур бўлади.

Ундан сўнг моддий воситалар ресурсларига бўлган талабларнинг ҳисоб-қитоби бажарилади.

Бунда оғпрлигига, ҳажмига ва етқазиб бериладиган юқларнинг бошқа қўрсатқичларига, шунингдек етқазиладиган нарсаларга хизмат қўрсатш талаблари белгиланади.

Сўнг режа ва жадваллар, ҳамда рўйхатдаги ҳамма ёки гуруҳлар учун ишлаб чиқилади.

Истеъмол қилинадиган моддий ресурслар натижасида «сотиб олиш керакми, ёки яшаш керакми» деган масала ҳал этилади.

2-Харид бозорини тадқиқот қилиш.

Харид қилиш бозорининг тадқиқоти махсулотни етказиб берувчилар бозорининг табиатини таҳлил қилишдан бошланади. Бунда ҳар бир, бевосита бозор бўйича мавжуд махсулот етказувчиларни уйғунлаштириш, алмашувчи бозорлар ва янги бозорлар билан биргаликда келиши керак бўлади.

Ундан сўнг сотиб олиннадиган моддий воситалар ресурсларининг барча имкониятларини дастлабки баҳоланиш шунингдек аниқ бозорга чиқиш билан боғлиқ бўлган хавф хатарларни таҳлил қилиш зарур бўлади.

3. Махсулот етказувчиларни танлаш.

Бунинг учун махсулотларни етказиб берувчилар ҳақида ахборотлар тўпламлари барпо этилади, энг қулай махсулот етказиб берувчилар топилади, таялаб олинган махсулот етказувчиларнинг аш натижаларини баҳоланади.

4.Харид қилишни амалга ошириш.

Ушбу фаолиятни амалга ошириш музокаралар ўтказишдан бошланади, ҳамда уларнинг шартнома муносабатлари билан, яъни контракт тузиш билан якунланади.

Шартнома муносабатлари хўжалик муносабатларини шакллантиради, уларни янгилаш туриши ҳам логистиканинг вазифаларига киради.

Харид қилишни амалга ошириш ўз ичига харид усуллари танлаш, етказиб бериш ва тўлов шартларини ишлаб чиқиш, шунингдек моддий воситалар ресурсларини транспортларда ташиш ташкиллаштиришни ўз ичига олади. Бунда махсулотларни етказиб бериш жадваллари тузилади, уларни кузатиб бориши амалга оширилади, ҳамда божхона жараёнлари амалга оширилади. Харид қилиш ишлари қабул қилиб олиш назоратини ташкил қилиш билан якунланади.

5 .Махсулотни етказиб беришни ташкил қилиш.

Махсулотни етказиб беришни назорат қилиш муҳим вазифаларидан бири унинг сифатини назорат қилиш бўлиб, рекламациялар ва яроксиз махсулот миқдорини

ҳисобга олишдир. Махсулот етказишни назорат қилиш ўз ичиш етказиладиган махсулотларнинг муддатини кузатган (муддатидан илгари ёки кечикиб етказилиши), талабномаларни расмийлаштириш муддатларини кузатиш, транспортда ташиш муддатлари, шунингдек мод-дий воситалар захираларининг аҳволи назорат қилинади.

6. Харид қилиш бюджетини тайёрлаш.

Харид қилиш фаолиятининг муҳим қисмларидан бири бўлиб иктисодий ҳисоб-китоблар ҳисобланади, чунки у ёки бу ишларнинг қиммати қандайлигини аниқ билиш ва ҳал қилиниши лозим.

Бунда харажатларнинг қуйидаги турлари аниқланадн:

-моддий воситалар, ресурсларининг асосий турлари бўйича талабларни бажариш харажатлари;

-юкларни транспортларда ташиш, кузатиб боршп ва суғурталаш харажатлари;

-юкларни ишлаш харажатлари;

-махсулотларни етказиб бериш юзасидан шартнома шартларнинг бажариллишини назорат қилиш харажатлари;

-моддий воситалар ресурсларини қабул қилиб олиш ва текшириш харажатлари;

-имкониятли махсулот етказиб берувчилар ҳақидаги ахборотларни етказиб бершп харажатлари;

Харид қилиш логистикасининг иктисодий ҳисоб китобларини ўтказиш доирасидаги вазифаларга моддий воситалар ресурсларининг танқислиги учун бўлган чикимлар ҳисобини ҳам киритиш зарур.

7. Харид қилишнинг ишлаб чиқариш, сотиш, омборларда сақлаш, транспортларда ташиш, ҳамда махсулот етказиб берувчилар билан бўладиган ўзаро алоқаларни мувофиқлаштириш.

Буларнинг барчаси харид қилиш логистикасининг ўзига хос масалалари бўлиб, юқорида баён қилинганидек, хариднинг ишлаб чиқариш ва сотиш билан тизимли ўзаро боғланишини ташкиллаштириш йўли билан шунингдек махсулот етиштириб берувчилар билан режалаштириш, иктисодий, техника ва технология соҳаларида узвий алоқаларни ўрнатиш билан ҳал қилинади.

Харид логистикасининг функциялари. Харид логистикаси қуйидаги функцияларни бажаради:

- моддий ресурсларни харид қилиш стратегиясини шакллантириш ва уларга бўлган талабни башоратлаш;
- потенциал етказиб берувчилар томонидан тушадиган таклифларни қабул қилиш ва баҳолаш;
- етказиб берувчиларни танлаш;
- моддий ресурсларга қўйиладиган талабларни аниқлаш, ҳамда материаллар ва маҳсулотларга бериладиган буюртмалар миқдорини ҳисоблаш;
- буюртма берилаётганда ресурслар нархини келишиш ва етказиб бериш ҳақида шартномалар тузиш;
- материаллар келиб тушиш муддатлари устидан назорат;
- моддий ресурслар сифатини қабул қилиш назоратидан ўтказиш ва омборларга жойлаштириш;
- моддий ресурсларни ишлаб чиқариш бўлинмаларигача етказиб бериш;
- омборларда моддий ресурслар захираларини меъёрий даражада ушлаб туриш.

Макрологистик тизимнинг қисми сифатида таъминот хизмати сотувчилар билан хўжалик алоқаларини ўрнатади, бунда техник-технология, иктисодий ва услубий масалаларни келишилган ҳолда амалга оширади.

Сотувчининг сотиш хизмати билан биргаликда ишлаш билан ва транспорт ташкилотлари билан яқин алоқада бўлиб, таъминот хизмати корхонанинг макрологистик тизимга «аралашиб» кетишини таъминлайди. Логистиканинг асосий ғояси барча иштирокчиларнинг биргаликда келштириб ҳаракат қилиш натижасида кўшимча фойда олиш бўлиб, таъминот хизмати ходимларининг хусусий корхона мақсадларини амалга оширишда ажралиб қолган объект сифатда эмас, балки бутун логистик тизимнинг бўғини сифатида амалга оширилишини талаб қилади. Бу шуни билдирадики, таъминот хизмати ўз корхонасига ишлаш билан, бир вақтда барча макрологистик тизимнинг самарали фаолият кўрсатишининг мақсадларини назарда тутиш керак. Хусусий корхона бундай

ёндашувда барча макрологистик тизимнинг қисми сифатида қаралади: барча тизимнинг ҳолати яхшиланади қорхонанинг ҳолати унинг қисми сифатида яхшиланади.

Сотувчилар билан логистик бирлашув комплекс иктисодий, технологик, техник ва услубий хусусдаги қоралар ҳисобига эришилади. Бирлашув асосларда яхши шериклик муносабатларига йўналиш, бир-бирларига нисбатан имкониятининг борича ёрдам кўрсатиш қоралари ётади.

Логистикада сотувчилар билан бўладиган муносабатлар қуйидаги принциплар асосида тузилиши керак:

1. Сотувчилар билан бўладиган муносабатлар худди фирма миқозлари сингари муомилада бўлиш керак;

2. Манфаатларнинг умумийлиги амалда намойиш этишликни унутмаслик керак.

3. Сотувчиларни ўз вазифалари билан таништириш ва уларнинг иш жараёнлардан хабардор бўлиш;

4. Сотувчида муаммолар туғилган пайтларда ёрдам кўрсатишга шай туриш;

5. Ўз устига олган мажбуриятларга амал қилиш;

6. Иш жараёни амалиётида сотувчининг манфаатларини олиш.

Қорхонанинг таъминот хизмати моддий воситалар ресурс билан қорхонанинг таъминлаш масалаларини янги маҳсулот ишлаб чиқиш босқичидаёқ ҳал қила бошлайди. Логистик равишда ташкил қилинган тизимларда янги маҳсулотни ишлаб чиқиш дастур сотувчилар ҳам ашёна таъминловчилар иштирокида амалга оширилши мумкин. Таъминот хизмати, уни ташкил этган қорхонанинг бир қисми бўлиб, микрологистика тизимига узвий равишда қўшилиш ҳамда моддий воситалар занжиридаги таъминот ишлаб чиқариш сотиш бўғинларидан ўтишини таъминлаши керак.

Моддий воситалар оқимини бошқаришда ҳаракатларнинг муштараклигини юқори даражада таъминлаш, яъни таъминот хизмати, ишлаб чиқариш хизмати ва сотиш хизматлари ўртасидаги қелишишлик қорхонада тўласича логистик ташкиллаштиришнинг вазифаси ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришни гашкиллаштириш ва моддий техника томонидан таъминлашнинг замонавий тизимлари режаларга ўзгартиришлар киритиши ва таъминотчиларнинг ҳаракатлари, ишлаб чиқариш ва сотиш бўғинларининг корхонадаги ўзгаришларни келишиш имкониятларини таъминлайди.

Таъминот-ишлаб чиқариш сотиш занжири замонавий маркестинг тамойиллари асосида қурилган бўлиб, яъни аввало сотишнинг истикболли ишлаб чиқаришни ривожлантириш истикболи, ундан кейин эса ишлаб чиқаришни таъминлаш истикболи белгиланиш керак.

Шуни таъкидлаш керакки, маркетинг факатгина ушбу масалани тамойил режасидагина назарда тутди. Маркетингнинг илмий асослари тадқиқотларнинг бозордаги сотишда ҳар томонлама қаратган бўлиб, сотувчилар билан бўладиган ник-технологик вазибаларни ҳал этишга ёрдам қўрсатув ҳамда сотувчилар билан биргаликда бозор шароитида ўрганилган ва вужудга келадиган талаблар эса, масалаларга услубларни ишлаб чиқади.

Маркетинг шунингдек моддий воситаларнинг хом ашё бошланғич манбалардан тортиб охириги истеъмолчига қадар бўлган силжишларида барча жараёнлар иштирокчиларини тизимли ташкиллаштириш услубларини тақлиф эта олмайди. Бундай ҳолларда логистика маркетинг бўйича ёндашувни ривожлантиради, тадбиркорлик фаолиятларига нисбатан услубларни ишлаб чиқади, шунингдек маркетинг тамойилларини амалга ошириб, тамойилларнинг ўзини анча кенгайтиради қўшимчалар билан тўлдиради.

Таъминот хизмати фаолиятларининг самарадорлиги санаб ўтилган маъ;садларнинг амалга ошиш имкониятлари; корхона даражасида ҳам, макрологистика даражасида ҳам сезиларли равишда таъминот хизматининг ўзини ташкиллаштириш даражасига боғлиқ бўлади.

11.2. Харид қилишни бошқаришнинг шакл ва усуллари.

Ўзбекистонда харид қилишнинг хусусиятлари ва тенденциялари.

Харид логистикасида «ишлаб-чиқариш ёки харид қилиш» масаласи. Харид логистикасида «ишлаб-чиқариш ёки харид қилиш» каби масалага икки хил алтернатив (муқобил) вариантдан бирини танлаш киради:

- бевосита ишлаб-чиқарувчидан товар ресурсларини сотиб олиб, мустақил ра-вишда ассортиментни шакллантириш;

- йирик партияларни майдалаштириш, кенг ассортиментни шакллантириш ва ис-теъмомчиларга бутун ҳолда етказиш билан шуғулланадиган воситачилардан товар ре-сурсларини сотиб олиш;

Бевосита ишлаб-чиқарувчидан кўра воситачидан сотиб олиш қулай бўлган ҳолларнинг сабаблариқуйидагилардан иборат.

1. Товар ресурсларини воситачидан харид қилиб, корхона, одатда, кенг ассорти-ментни кичик партиялар билан олиш имкониятига эга бўлади. Натижада, захираларга, омборларга бўлган эҳтиёж камаяди, ассортиментни айрим турларини ишлаб-чиқа-рувчилар билан ишлар ҳажми ҳам камаяди?

2. Маҳсулотнинг воситачидаги нархи, ишлаб-чиқарувчиникидан паст бўлиши мумкин. Фараз қилайлик, ишлаб-чиқарувчи қуйидаги нархларда ўз маҳсулотини сота-ди:

А) кичик ҳажмдаги харидорлар учун – 10 сўм (бир бирлик маҳсулотга)

Б) йирик ҳажмдаги харидорлар учун – 8 сўм (бир бирлик маҳсулотга)
Воситачи, йирик партияни 8 сўмдан сотиб олади, ва уни майда харидорларга, ус-тига 12% қўшиб, 8 сўм 96 тийиндан сотади. Воситачи бу ишни амалга ошириши мум-кин, чунки у айнан йирик партияларни майдалаштириш билан шуғулланади. Ишлаб-чиқарувчига эса бу иш қимматга тушади, ва у 10 сўмдан сотишга мажбур.

3. Маҳсулот ишлаб-чиқарувчи, воситачидан кўра узоқроқда жойлашган бўлиши мумкин. Бу дегани транспорт харажатлари ҳам қўшилиб, нарх орасидаги фарқ янада ошиб кетади.

4. Етказиб берувчини танлаш масаласи «Ишлаб-чиқариш ёки харид қилиш» масаласи ечилгандан, ва корхона қайси хом ашё ва қайси маҳсулотларни харид қилиш зарур эканлиги белгилаб олганидан сўнг, етказиб берувчини танлаш масаласини ҳал қилишга киришилади.

Бу ишнинг асосий босқичлари қуйидагилардан иборат.

1. Потенциал етказиб берувчиларни излаш.

Бунда қуйидаги услублар қўлланилиши мумкин:

- тендер эълон қилиниши;

- реклама маълумотларини: фирма каталогларини; оммавий ахборот воситалари-даги эълонларни ва бошқаларни, ўрганиб чиқиш;

- кўргазма ва ярмаркаларга ташриф буюриш;

- потенциал етказиб берувчилар билан алоқада бўлиш.

Санаб ўтилган тадбирлар натижасида потенциал етказиб берувчилар рўйхати шаклланади, ва у доимо янгиланиб турилади.

2. Потенциал етказиб берувчиларнинг таҳлили.

Потенциал етказиб берувчиларнинг тузилган рўйхати, талабларга мос келадиган етказиб берувчиларни танлаш имкониятини берадиган махсус мезонлар асосида таҳ-лил қилинади. Бундай мезонлар сони бир неча ўнтагача бўлиши мумкин. Аммо кўп-гина ҳолларда етказилаётган маҳсулотнинг нархи ва сифати билан, ҳамда етказиб берувчининг ишончилиги (бунда етказиб берувчининг маҳсулотни етказиш муддати, ассортимент, бутлиги, сифати ва миқдори бўйича олган мажбуриятларини бажариш тушунилади) билан чекланадилар.

Етказиб берувчини танлашда эътибор берилаётган бошқа мезонларга қуйидагилар киради:

- етказиб берувчини истеъмолчидан йироқда жойлашиши;

- жорий ва тезкор буюртмаларни бажариш муддатлари;

- захира қувватлари мавжудлиги;

-етказиб берувчида сифат бошқарувини ташкил этилиши;

- етказилаётган ускуналарнинг бутун хизмат муддати давомида эҳтиёт қисмларини етказиб бериш қобилияти;

-етказиб берувчининг молиявий аҳволи ва бошқалар.

Потенциал етказиб берувчиларни таҳлили натижасида аниқ етказиб берувчилар рўйхати шаклланади, ва улар билан шартнома муносабатларини ўрнатиш бўйича иш олиб борилади.

3. Етказиб берувчилар билан олиб борилган иш натижаларини баҳолаш. Имзоланган шартномалар бўйича иш натижалари етказиб берувчини танлашга катта таъсир кўрсатади. Бунинг учун махсус баҳолар шкаласи ишлаб чиқилади, у ет-казиб берувчини рейтингини ҳисоблаш имконини беради.

Рейтингни ҳисоблашдан олдин харид қилинаётган меҳнат буюмларини фарқла-нишини (дифференциация) амалга ошириш лозим.

Харид қилинаётган товарлар, хом ашё ва бутловчи маҳсулотлар, одатда, ишлаб-чиқариш нуқтаи-назаридан бир хил қимматга эга эмас. Масалан, уруғнинг йўқлиги қишлоқ хўжа-лигидаги ишлаб-чиқариш жараёнини тўхтаб қолишига олиб келади (худди савдода айрим товарларнинг танқислиги – савдо корхонаси даромадининг ка-майишига олиб келгани каби), худди шундай ўғит, ёқилғи ва эҳтиёт қисмларнинг ўз вақтида етказилмаслиги ҳам йиғим-терим мавсумини анча орқага суриши ёки етиш-тирилаётган маҳсулотни умуман нобуд бўлишига олиб келиши мумкин. Меҳнат буюмларининг ушбу категориясида етказиб берувчи танлашнинг асосий мезони етказилмаслигининг ишончлилиги ҳисобланади.

Фараз қилайлик, корхона А маҳсулотни харид қилиши лозим, ва уни танқислигига йўл қўйиб бўлмайди. Демак, етказиб берувчини танлашда биринчи навбатда етказилмаслигининг ишончлилиги мезони эътиборга олинади.

Бошқа мезонларнинг аҳамияти эса, таъминот бўлими ходимлари томонидан эксперт йўли билан аниқланади.

Агарда харид қилинаётган меҳнат буюмлари ишлаб-чиқариш ёки савдо жараёни нуқтаи-назаридан аҳамиятсиз бўлса, у ҳолда етказиб берувчиларни танлашда асосий мезон бўлиб сотиб олиш ва ташиш харажатлари хизмат қилади. Рейтингни жами ифодаси, мезон баҳоси ва аҳамиятлилиқ даражасини кўпайтмалари суммасидан келиб чиқади. Ҳар бир етказиб берувчи учун рейтинг ҳисобланиб энг яхши етказиб берувчи аниқланади.

Номаълум етказиб берувчилар билан хўжалик алоқалари ўрнатиб, корхона маълум таваккалчиликга йўл қўяди. Агарда етказиб берувчи ўз мажбуриятларини бажара олмаса, истеъмолчи ишлаб-чиқаришида узилишлар ёки молиявий

йўқотишлар бўли-ши мумкин. Кўрилган зарарларни қоплаш эса, одатда, маълум қийинчиликларга дуч келади.

Шундай экан корхоналар номаъқул бўлган етказиб берувчиларни аниқлашнинг турли усулларини излайдилар, масалан чет эл фирмалари етказиб берувчилар тўғри-сида маълумот йиғувчи махсус фирмаларга мурожаат этадилар, улар эса норасмий манбалардан ҳам фойдаланадилар.

жадвал.

Етказиб берувчининг рейтингини ҳисоблаш

Етказиб берувчини танлашнинг мезони	Мезоннинг аҳамият-лилиқ даражаси	Берилган етказиб берувчида мезонни баҳолаш (10 баллиқ шкала бўйича)	Мезон баҳосини унинг аҳамият-лилиқ даражасига кўпайтмаси
Етказиб беришнинг ишончлилиги	0,30	7	2,1
Нарх	0,25	6	1,5
Маҳсулот сифати	0,15	8	1,2
Тўлов шартлари	0,15	4	0,6
Режадан ташқари етказишлар имкони	0,10	7	0,7
Етказиб берувчининг молиявий аҳволи	0,05	4	0,2
Жами:	1,00	6	3

Бу маълумотлар етказиб берувчининг молиявий аҳволи тўғрисида уйдаги ахборотларни беришлари мумкин:

- етказиб берувчи ликвидлигининг қарз мажбуриятларига нисбати тўғрисида;

- сотувлар ҳажмини дебитор қарзларга нисбати тўғрисида;

- соф фойданинг сотувлар ҳажмига нисбати тўғрисида;

- нақд пул ҳаракати тўғрисида;

- захиралар айланмаси ва бошқалар тўғрисида;

Ўзбекистондаги корхоналар, ҳозирги кунда, етказиб берувчи танлашда асосан ўз ахборотларидан фойдаланадилар. Кўп етказиб берувчилар билан иш олиб борадиган корхонада яхши маълум бўлган, обрў қозонган етказиб берувчилар рўйхати мавжуд. Бундай етказиб берувчилар билан тузиладиган шартномалар тезда имзоланиб ишлай бошлайди. Агарда нотаниш етказиб берувчи билан шартнома тузиладиган бўлса, у ҳолда шартнома тасдиқланиши ва тўлов амалга оширилиши, молиявий хавфсизликни таъминловчи чора-тадбирлар билан, мукамаллашади. Қишлоқ хўжалигига тўхтала-диган бўлсак ҳозирги кунда бу иш умуман йўлга қўйилмаган, ва барча хўжаликлар мавжуд етказиб берувчидан (у одатда битта) фойда-ланадилар холос.

Етказиб берувчи танлаш бўйича мисол келтирайлик. Тасаввур қиламиз, бир хил маҳсулот ишлаб-чиқарувчи, иккита хўжалик хўжалиги мавжуд (А ва В). Уларнинг маҳсулотларини сифати ҳам бир хилда.

Ҳар иккала хўжалик ҳам яхши таниш ва ишончли. А хўжаликнинг камчилиги шуки у истеъмолчидан В.га нисбатан 200 км йироқроқда жойлашган (А хўжаликгача 500 км, В хўжалик-гача 300 км).

Аммо, А хўжалик ўз маҳсулотини автомобиллар ёрдамида ортиш-тушириш мумкин бўлган қадокларда жўнатади.

В хўжаликнинг маҳсулотини эса қўлда тушириш лозим. 500 кмга юкни ташиш учун ҳар километрга 50 сўм сарфланади. 300 км.га юкни ташиш эса қимматроқ бўлиб ҳар километрга 70 сўмга тенг.

А хўжаликнинг маҳсулотини тушириш вақти – 30 дақиқа, В хўжаликнинг маҳсулотини тушириш вақти – 10 соат. Ҳар бир ишчининг тушириш учун ставкаси соатига 600 сўмни ташкил этади.

Агарда фақат ташиш харажатларини эътиборга оладиган бўлсак В хўжаликни танлаш лозим. Аммо ортиш-тушириш ишларини ҳам ҳисоблаб А хўжаликни танлаш маъқул эканлигини кўрамиз. Жумладан:

Транспорт харажатлари: $50\text{сўм/км} \cdot 500\text{км} = 25000$ сўм
 $70\text{сўм/км} \cdot 300\text{км} = 21000$ сўм

Тушириш харажатлари: $600\text{сўм/соат} \cdot 0,5\text{соат} = 300$ сўм
 $600\text{сўм/соат} \cdot 10\text{соат} = 6000$ сўм.

Жами харажатлар: 25300 сўм 27000 сўм

Шундай қилиб, барча шарт-шароитлар бир хил бўлганда В хўжаликдан кўра А хўжаликдан харид қилиш Саноати ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқаришни хомашё ва материаллар билан таъминлашнинг бир қатор стандарт механизмлари бор. Масалан, Германия Республикасининг **саноатини материаллар билан таъминлаш тизими**, етказиб берувчи ташкилотларнинг омборлар тизими, марказий омборлар ва таъминот ташкилотлари омборларига асосланган.

Германия Республикасида **материал билан таъминлашнинг маънавий тизими** захираларни сақлашга асосланади. Бу ҳолда ишлаб чиқаришга керакли бўлган омборга товарларни қабул қилинганлиги ҳақида ҳужжат тайёрланади ва бу товарлар тўғридан - тўғри ишлаб чиқариш масканларига жўнатилади. Талаб асосида сотиб олувчи ташкилот буюртма харажатларини расмийлаштиради ва уни етказиб берувчига жўнатади. Етказиб берувчи буюртмани олиб, товарни сўралган ташкилотга сотиб беришини таъминлайди. Сўнгра катта миқдордаги товарлар автомобиль йўллари ёки темир йўллари орқали марказий омборга олиб келинади. У ерда товарларнинг сифати, миқдори текширилади. Агар ҳаммаси талабга жавоб берадиган даражада бўлса, қисмларга бўлиниб, ишлаб чиқарувчи корхоналарга жўнатилади.

Бу фаолиятни амалга оширишда савдо бўлими ёки воситачилар 9-10 га яқин ҳужжатларни етказиб берувчига топширадилар. Етказиб берувчи эса буюртмани бажараётган пайтда марказий пунктга 14 га яқин ҳужжат топширади. Умуман, ҳужжатларнинг бу қадар кўплиги материаллар етказиб бериш фаолиятининг

анънавий тизими доиралар билан чегараланган дейиш мумкин. Буюртма берувчи билан етказиб берувчи, материалга буюртма тушганидан бошлаб, то унинг эгасига етиб бориши ва қабул қилиниши ҳамда қўлланилишигача бўлган даврда ҳужжатлаштиришнинг 15 га якин усулидан фойдаланадилар. Уларнинг бир неча нусхада бўлишини ҳисобга оладиган бўлсак, у ҳолда ҳужжатлар сони 50 дан ошиб кетади.

Захираларни сақлаш бир қанча миқдорда харажат ҳамда ишчи кучини талаб қилади. Қуйида харажат гуруҳлари берилади.

1. Омборхоналарнинг банд бўлиши;

- а) бино амортизацияси;
- б) асбоб - ускуналар амортизацияси;
- в) ремонт харажатлари;
- г) иситиш воситаларига харажатлар, электр-энергия ва сув воситалари;
- д) ижара тўлови.

2. Хизмат кўрсатувчи ишчиларга харажатлар:

- а) Омбор ишчи - хизматчилари учун маош;
- б) Ишчиларнинг ижтимоий ҳимояси учун харажатлар;

3. Транспорт воситалари учун харажатлар:

- а) амортизация;
- б) энергия ва ёқилғи учун харажатлар;
- в) жорий ремонтлар учун харажатлар;
- г) суғурта ва транспорт воситалари учун солиқ.

4. Материалларни сақлаш натижасида келган зарарлар:

- а) омбор қоравуллари ва материалларнинг эскириши;
- б) занглаш ва бошқалар;
- в) инвентаризация натижасидаги йўқотишлар;
- г) ўғрилик;
- д) нархлар тушиши натижасидаги йўқотишлар;
- е) захираларни суғурталаш харажатлари.

Шунинг учун, бу тизим нисбатан ноқулайроқ бўлиб, фаолиятни доим назорат қилишни ҳамда уни оптималлаштириш йўллари топишни талаб қилади.

Ишлаб чиқаришни материаллар билан таъминлашда етказиб берувчи фирмалар билан шартномалар тузиш тизими ўзини оқлади. Бу тизим XX асрнинг 70 - йиллари охири 80 - йиллари бошида ишлаб чиқилган бўлиб, бунда фаолият юритиш бўлимлари нисбатан камроқ. Бу тизим истеъмолчи ва етказиб берувчилар ўртасидаги муносабатни, юқорида айтиб ўтилгандан ҳам қисқароқ йўллар билан амалга оширади. Юклар бирданига ишлаб чиқарувчига эмас, балки биринчи навбатда улгуржи савдо компаниясига келиб тушади. Бу компания ўзининг бир неча йирик омборларига эга бўлиб, асосан хомашёларни истеъмолчи - ишлаб чиқарувчиларга тез етиб боришни таъминлайди.

Ривожланган бозор шароитида таъминотнинг логистика бўлимининг асосий муаммоси талаб эҳтиёжларининг тез ўзгаришидир. Бу кўпинча етказиб берувчида ишлаб чиқарувчига керак бўлмайдиган товарларнинг йиғилиб қолишида ўз аксини топади.

Охирги ўн йилликда таъминотнинг бир қатор усуллари ишлаб чиқилган бўлиб, у ишлаб чиқаришнинг аниқ бир талабини қондиришга мўлжалланган. Улар қуйидагилар:

- **канбан усули** (Японияда ишлаб чиқилган усул бўлиб, умумий ишлаб чиқаришни материаллар билан таъминлашга мўлжалланган охирги талабни ҳисобга олади);

- **талаб ва материалларни режалаштириш тизими.** Бу 3 босқичда амалга оширилади: биринчиси дастурли режалаштириш, иккинчиси материалларни тақсимлаш ва учинчиси савдони назорат қилиш;

- **«Айнан вақтида» усули**, бу усул захиралар тўпланиб қолишининг олдини олади;

- **талаб бўйича таъминот тизими**, бунда узоқ муддатли маълум шаклли шартнома етказиб берувчилар билан тузилади. Материаллар босқичма - босқич истеъмолчига етказиб турилади;

- «башорат кўрсаткичлари» усули (катта миқдордаги материалларга талаб маълум даражада хужжатлаштирилади ва талаб асосида материаллар етказиб берилади);

- истеъмолчи ва етказиб берувчи ўртасидаги керакли маълумотларни **интернет орқали алмашиш усули**. Буюртма келиб тушгандан сўнг, қолган ҳамма маълумотлар компьютер орқали олинади.

Замонавий савдо учун олдиндан талаб қилинадиган материалларни башорат қилиш хосдир. Башоратнинг чуқур ўрганилиши захиралар миқдори, етказиб беришга ва таъминотга тайёрлигини белгилайди. Башорат асосида таъминот режаси тузилади. Таъминот шундай баланслаштирилиши керакки, унинг асосида ишлаб чиқаришнинг босқичли дастури тузилади.

1-жадвал

Ишлаб чиқаришни талаб бўйича таъминлаш тизими

I чорак	II чорак	III чорак	IV чорак
2000та детал	2500та детал	3000та детал	2500та детал

Ҳафта	1	2	3	4	5	6
Етказиб бериш	180	170	216	195	200	210
	180	350	560	755	955	1165

Аниқлаш тирилган талаб	Кун	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Етказиб бериш		30	25	36	24	55	60	55	55	25	40
Тақсимлаш зонаси		30	55	81	10 5	16 0	22 0	27 5	33 0	35 5	39 5

Талаб қилинаётган материал, хомашёлар аниқ бўлгандан сўнг корхоналар фаолият йўналишини белгилайдилар ва сотиб олишни ташкил этадилар. Шартли равишда сотиб олишнинг анъанавий ва оператив усуллари бор. Оператив таъминотнинг энг самарали усули «Айнан вақтида» деб номланади. Бу усул Японияда 1950 - йилларда ташкил топган бўлиб, кейинчалик Европа ва АҚШ да давом эттирилган. Бу усулнинг асосий мақсади узоқ муддатли шартнома бўйича савдо - сотиқ ва таъминот буюмларини ўз вақтида, оралиқ омборларни четлаб ўтган ҳолда тўғридан - тўғри ишлаб чиқариш линиясига етказиб беришдан иборат.

«Айнан вақтида» усули асосан автомобиль ишлаб чиқариш соҳасида ривожланган. Бунга мисол қилиб, «Мерседес - Бенц» заводининг йиғув цехига автомобиль ўриндиқларини етказиб беришни келтириш мумкин.

Етказиб беришни асосий ишлаб чиқаришдан 6 км узоқликда жойлашган «Кайнер-Рекаро» фирмаси амалга оширади. Олдиндан режалаштириш 6 ойгача амалга оширилади. Бу ўз ичига етказиб беришдан тортиб то тахминий талабларни ҳам олади. Етказиб беришни аниқлаштириш фазаси автомобиль йиғиш бошланишидан 15 кун илгари амалга оширилади. Истеъмолчининг талабидан келиб чиққан ҳолда фирма бир ҳафта олдин ишлаб чиқариш режасини тузади. Йиғув ишлари бошланишидан олдин заводга буюртма берилади. Максимум йиғув ишлари бошлангандан сўнг 6 соатдан кейин цехга талаб қилинган ўриндиқлар етказиб берилади.

Бу ҳаракатларни амалга оширишда, фаолият асосида тизимли ёндашув ётади. Тизим етарли даражада эгилувчан бўлиб, бир етказиб берувчидан, иккинчисига бўлган боғланиш мақсадга мувофиқ нархда бўлиши керак.

Чет эл етказиб берувчисидан Россияга товар етказиб беришдаги намунавий тизимини «Глобал один» компанияси мисолида кўриш мумкин. Бу компания телекоммуникация хизматлари билан шуғулланади. Товар етказиб бериш фаолияти бир неча босқичларга бўлинган:

-етказиб берувчи билан Россия компанияси ўртасидаги шартноманинг тузилиши;

- юк ташувчиларни танлаш ва улар билан шартнома тузиш;
- етказиб берувчи томонидан товарларни юклаш;
- россия божхонасигача юк ташишни ташкил қилиш;
- россия божхонаси томонидан юкни хужжатлаштириш ва божхонанинг импорт фаолияти билан шуғулланувчи брокерлари билан ишлаш.
- россия божхонасидан ишлаб чиқариш корхонасининг омборигача юк ташиш;
- компания омборидан буюртмачигача юк ташиш.

Юк ташиш мажбурияти - ишлаб чиқаришда муҳим муаммо ҳисобланади ва у турли фирмаларда турлича ҳал қилинади. Бу масала устида иқтисодчилар орасида жуда кўп тортишувлар бўлиб ўтган. Масалан, АҚШ да товарни етказиб бериш жуда қиммат бўлганлиги учун бу фаолият билан алоҳида компаниялар шуғулланади.

Албатта, материал-техник таъминотда иқтисодий, географик, сиёсий вазифалар ҳам, унинг келажакдаги фаолиятига ўз таъсирини кўрсатади.

10.3.Харид қилиш логистикасининг амал қилиш механизими, техника ва технологияси. Сервис хизмати.

Харидор (таъминот) логистикаси логистика тизимининг биринчи элементи бўлган хомашё, материал ва ёрдамчи қисмларни харид бозоридан корхона омборигача ҳаракат қилиш жараёнини ўзида акс эттиради. Харидор логистикасининг самарали амал қилиши учун маҳсулот ишлаб чиқаришга айнан қайси материал зарурлигини билиш, харидорлар режасини тузиш лозим. Унда қуйидаги **таъминот вазифалари** ҳал қилиниши лозим:

- истеъмолни аниқлаш ва таҳлил қилиш, буюртма берилган материаллар миқдорини ҳисоблаш;
- харидор услубини аниқлаш;
- нархлар мувофиқлиги ва шартнома тузиш;

- етказиб бериш муддати, сифати ва миқдори устидан назорат ўрнатиш;
- товарларни омборга жойлаштиришни ташкил қилиш.

Логистикада етказиб берувчилар билан муносабатлар қуйидаги тамойилларга асосланган бўлиши керак.

1. Етказиб берувчилар билан худди мижозлар билан бўлгандек муносабатда бўлиш.

2. Мақсадлар бирлигини амалда намоён қилишни унутмаслик.

3. Етказиб берувчини ўз мақсадлари билан таништириш ва уни ишидан ҳам хабардор бўлиш.

4. Етказиб берувчида муаммолар пайдо бўлса унга ёрдам беришга тайёр туриш.

5. Олган мажбуриятларига амал қилиш.

6. Иш амалиётида етказиб берувчи мақсадларини ҳам ҳисобга олиш.

Таъминот бўлими, янги маҳсулотни ишлаб чиқиш йўллари излаш босқичидан бошлаб, корхонани моддий ресурслар билан таъминлаш масаласини ечишга кириша-ди. Логистик ташкил этилган тизимларда эса, бу босқичда етказиб берувчи ҳам ишти-рок этиши мумкин.

Харидорларни режалаштириш жараёнида қуйидагиларни аниқлаш зарур:

- қандай материаллар талаб қилинади;
- маҳсулотни ишлаб чиқариш учун керак бўладиган материаллар миқдори;
- улар керак бўладиган вақт;
- талаб қилинадиган омборлар майдони;
- харид харажатлари;
- корхонада айрим деталларни мустақил ишлаб чиқариш имконияти.

Истеъмолчига охириги маҳсулотни етказиб бериш вақтидан келиб чиққан ҳолда етказиб беришнинг брутто истеъмоли мавжуд. Брутто истеъмоли кейинчалик нетто истеъмолига ўтказилади. Бунда қуйидагилар ҳисобга олинади: нақд захира; буюртма берилган материаллар ва ривожлантирилган ишлаб чиқариш.

1. Логистикада материалга эҳтиёжни аниқлашнинг бошқа усуллари:

- Детерминациялашган;
- Стохастик;
- Эвристик.

Биринчи усул - буюртмани бажариш даври, миқдор ҳамда муддат бўйича материалларга эҳтиёж маълум бўлганда қўлланилади. **Иккинчиси** - ҳисоб - китоблар учун математик статистик усуллар асос бўлган эҳтиёж учун қўлланилади. **3-усул** ёрдамида ишларнинг тажрибасига кўра эҳтиёж аниқланади.

Кўриб ўтилган барча усуллар ўзининг ижобий ва салбий томонларига эга. Бу усуллардан бирини танлаш қуйидагиларга боғлиқ:

- фирма йўналиши;
- буюртмалар имконияти;
- маҳсулот тури;
- оморлар тури ва сони;
- захиралар ҳолати устида назорат тизими.

2. Харид усулини аниқлаш

Харид усулини танлаш охириги маҳсулот мураккаблигига комплектовувчи маҳсулот ва материалларнинг таркибига боғлиқ. Харид қилишнинг асосий усуллари:

- улгуржи харид;
- майда партиялар билан доимий харид;
- эҳтиёж меъёридаги харид.

Тез - тез қўлланувчи усуллардан айримларини кўриб ўтамиз:

1. Товарнинг бир гуруҳли хариди

№	Афзалликлари	№	Камчилиги
1.	Хужжатларни расмийлаштиришнинг оддийлиги	1.	Катта майдондаги оморларга эҳтиёжлиги.
2.	Барча товар гуруҳларини етказишнинг кафолати	2.	Капитал айланманинг секинлашуви.
3.	Савдо чегирмаларининг	3.	

юқорилиги.		
------------	--	--

2. Майда гуруҳлар билан доимий харид

№	Афзалликлари	№	Камчилиги
1.	Капитал айланишни тезлаштиради.	1.	Зарар келтирадиган товарлар зарурати.
2.	Омбор майдонларини тежайди.	2.	
3.	Етказиб беришни ҳужжатлаш-тириш ҳужжатлари камаяди.	3.	

3.Зарурат даражасида товар олиш.

Унинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилар: етказиб бериладиган товарлар миқдори ўрнатилмайди балки тахминан белгиланади; товар етказиб берувчилар ҳар бир буюртмани бажаришдан олдин сотиб олувчилар билан боғланишади, етказиб берилган товаргагина пул тўланади ва ҳ.к.

3. Зарурат даражасида товар олиш

№	Афзалликлари	№	Камчиликлари
1.	Қатъий мажбуриятлар йўқлиги;	1.	Етказиб бериладиган товарлар миқдори ўрнатилмайди, балки тахминан белгиланади.
2.	Капитал айланишнинг тезлашиши.	2.	Товар етказиб берувчилар ҳар бир буюртмани бажаришдан олдин сотиб олувчилар билан боғланишади

4.Тез ўтказиш шарти билан товар хариди. Бу услуб тез-тез қўлланилмайдиган товарлар учун ишлатилади.

4.Тез ўтказиш шарти билан товар хариди.

№	Афзалликлари	№	Камчиликлари
1.	Тез-тез қўлланилмайдиган товарлар учун ишлатилади.	1.	Расмийлаштириш бўйича харажатларнинг ошиши

Буюртмани ҳужжатли расмийлаштириш

Харидни ҳужжатлаштириш бўйича стандарт ҳужжатларда қуйидаги ҳолатлар кўзда тутиши лозим:

- 1) Ҳужжат номи;
- 2) Тартиб рақами;
- 3) Компания номи ва манзилгоҳи;
- 4) Буюртма учун жавобгарлик;
- 5) Сана, товар етказиб берувчи номи ва манзилгоҳи;
- 6) Етказиб бериш муддати ва етказиб бериладиган товарлар миқдори;
- 7) Товар тавсифи;
- 8). Мол етказиб бериш манзилгоҳи;
- 9) Нарх;
- 10) Ҳисоб - китоб.

Етказиб берувчиларни танлаш. Етказиб берувчиларни танлашда асосий мезонлар бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: етказиб берувчининг ишончилиги, керакли ресурсларни айтилган сифатда ва сўралган муддатда етказа бера олиши, моддий ресурсларни имконияти борича арзон нархларда етказиб бериши, етказиб берувчи билан истеъмолчи ўртасидаги масофа, етказиб берувчида қўшимча қувватларнинг мавжудлиги ва ҳоказо.

Етказиб берувчилар тўғрисидаги маълумотларни тўплашни, уларнинг маълумотлари банкини яратишни, оптимал етказиб берувчини излашни, танланган етказиб берувчи билан олиб борилган иш натижаларини баҳолашни ўз ичига олади.

Етказиб берувчилар ва материаллар ҳақида маълумотлар олишнинг асосий манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: шахсан сотувчининг ўзи билан

алоқалар; реклама нашриётлари, каталоглар ва проспектларда бериладиган махсулотнинг тузилиши ҳақида маълумотлар; корхоналарга ташрифлар ва махсулот етказиб бериш амалиётини ўрганиш; банклар, савдо уюшмалари, давлат муассасаларидан олинadиган маълумотлар ва ҳоказо.

Барча манбаларни ўрганиш натижасида, мустаҳкам номга эга бўлган етказиб берувчилар рўйхати тузилади. Кейин материаллар нархи ва етказиб бериш муддатлари нуктаи назаридан энг қулай шароитларни таклиф этаётганлари танлаб олинади. Йирик буюртмаларни иккита ва ундан кўп етказиб берувчилар ўртасида бўлиб бериш мақсадга мувофиқ бўлади, бу асосий етказиб берувчини рақобатбардошлилигини текшириш ва қутилмаган ҳоллардан ўзини ҳимоялаш имконини беради

4. Харидларни амалга ошириш.

Ушбу функцияни рўёбга чиқиши музокаралар олиб боришдан бошланади ва шартнома имзоланиши билан якунланиши лозим. Шартнома муносабатлари хўжалик алоқаларини шакллантиради, уларнинг рационаллашуви эса Агрологистиканинг вазифасидир.

Харидларни амалга оширишни, харид қилиш услубини танлашни, етказиш ва пул тўлаш шартларини ишлаб чиқишни, ҳамда моддий ресурсларни ташишни ташкил этишни ўз ичига олади. Бунда етказишлар графиги тузилади, экспедиция ишлари амалга оширилади, ва, лозим бўлса, бож-хона ишлари ҳам ташкил этилиши мумкин.

Харидлар, қабул қилиш назоратини ташкил этиш билан ниҳоясига етади.

5. Етказиб беришларнинг назорати.

Етказиб беришларнинг назоратини энг муҳим вазифаларидан бири бу сифат на-зоратидир, яъни сифатли ва брак махсулотлар сонини ҳисоблаб бориш. Шунингдек етказиб беришлар назоратига етказишлар муддатини кузатиш (эрта ёки кеч етказиш-ларни сони), буюртмани қабул қилиниши муддатларини, ташиш муддатларини куза-тиш, ҳамда моддий ресурслар захиралари ҳолатининг назорати ҳам, киради.

6. Харидлар бюджетини тайёрлаш.

Харид қилиш фаолиятининг муҳим қисми бу иқтисодий ҳисоб-китоблардир, чунки ҳар бир иш бўйича харажатлар қанча бўлишини аниқ билиш лозим.

Бунда харажатларнинг қу-йидаги турлари аниқланади:

- моддий ресурсларнинг асосий турлари бўйича буюртмаларни бажариш хара-жатлари;

- ташиш, экспедиция ва суғурта харажатлари;

- юкни қайта ишлаш харажатлари;

- етказиб бериш шартномаси шартлари бажарилишини назоратига бўлган хара-жатлар;

- моддий ресурсларни қабул қилиш ва текширишга бўлган харажатлар;

- потенциал етказиб берувчилар ҳақида маълумот излашга бўлган харажатлар;

Иқтисодий ҳисоб-китоблар қилиш доирасидаги харид логистикаси вазифаларига, моддий ресурслар танқислиги туфайли юзага келган чегирмаларни ҳам киритишри тақозо этади.

1. Маҳсулотни қабул қилиш учун биринчи навбатда қуйидагиларга ишонч хосил қилиш лозим:

Товар:

а) керакли миқдорда;

б) керакли сифатда;

в) товар етказиб берувчисидан;

г) келишилган вақтда;

д) келишилган нархда қабул қилинган.

2. Етказиб беришни расмийлаштириш. Операцияларни тўғри бажаришда ҳужжатларни расмийлаштиришга эътиборли бўлиш керак.

Буюртма нусхаси истеъмол бўлимига жўнатилади. Юклаш ҳужжати маҳсулот жўнатишга тайёр бўлгандан кейин тузилади. Кузатиб борувчи йўлда товарлар билан бирга бўлиши керак ва ҳ.к.

Етказиб берувчи ҳужжатида қуйидагилар кўрсатилиши керак:

- жўнатувчи номи ва манзилгоҳи;
- маҳсулот тавсифи;
- жой миқдори;
- етказиб бериш хусусиятлари;
- етказувчи номи.

Товар олганлигини тасдиқлаш ҳужжати истеъмол бўлими ва бухгалтерияга назорат учун берилади.

Харид логистикасида «аниқ муддатга» етказиш тизими «Аниқ муддатга» етказиш тизими, логистик тизимнинг бирор-бир бўғинида қандайдир маҳсулотга ўткир эҳтиёж пайдо бўлмаса унга ҳеч қандай маҳсулот кириб бор-маслиғига асос-ланган. Масалан: ўғитларни айнан сепиладиган вақтига етказиш ёки ем-хашакни айнан чорва истеъмол қиладиган вақтга етказиш. Бу тизимнинг моҳияти шундаки, унинг ҳар бир бўғинидаги талаб занжирнинг сўнги бўғини талаби билан аниқланади. Агарда занжир охирида талаб пайдо бўлмаса маҳсулот ишлаб-чиқарилмайди ва йиғилмайди. Бундаги маҳсулот харакати худди дарёга ўхшайди. Талаб дарёнинг пастки нуқтасидан оқимга қарши узатилади, унга жавобан моддий оқим қайтарилади.

Талаб камайса оқим тезлиги пасаяди, ва аксинча. расм Бу тизимга қарама-қарши бўлиб талабни кутган ҳолда маҳсулотларни омборларда йиғиш тизими чиқади.

Етказиб берувчи ва харидор орасидаги, «аниқ муддатга» тизимини қўллаш имко-нини берувчи муносабатлар узоқ муддатли хўжалик алоқалари ва шартномалар асоси-да барпо этилади. Шундагина барча масалалар бўйича иккала томонни ҳам қониқти-радиган ечимларни топиш мумкин.

«Аниқ муддатга» тизими етказиб берувчиларни, оддий таъминот шароитидагига нисбатан, камроқ захира билан ишлашини кўзда тутади. Демак, логистик жараённинг барча иштирокчиларига қўйилган талаб янада кучаяди, шу жумладан транспортчи-ларга ҳам. Шунинг учун ҳам оддий шароитда ташувчи танлаётганда асосий эътибор ташиш нархига қаратилса, «аниқ муддатга»

тизимда ташувчини белгиланган муд-датга етказиб бера олиш кафолатига эътибор берилади.

«Аниқ муддатга» тизимини қўллаш ишлаб-чиқариш ва товар захираларини кес-кин камайтиришга имкон яратиб, омбор қувватлари ва ходимларига бўлган талабни камайтиради. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотишда бу тизим қуйидаги схема-ларнинг бири бўйича амалга ошади:

- ⊞ Чакана савдо корхонаси омбори – дўкон
- ⊞ Улгуржи савдо корхонаси омбори – дўкон
- ⊞ Хўжалик хўжалиги – дўкон

«Аниқ муддатга» тизимини қўллаш жуда ҳам машаққатли ишдир. Уни қўллаш-дан олдин, «аниқ муддатга» тизими услуби бўйича ишлаш энг катта самара бериши мумкин бўлган аҳамиятли позицияларни аниқлаш мақсадида, етказиб берилаётган то-вар ёки ишлаб-чиқариш ресурслари ассортиментини дифференциациялаш керак. Дифференциация қуроли сифатида турли таҳлил усулларини қўллаш мумкин.

«Аниқ муддатга» тизимини қўллашдан олинadиган асосий самарани қуйидагича ифодаласак бўлади:

- етказиб беришларнинг технологик занжиридаги бир қатор операциялар чиқа-риб ташланади;

- жорий захиралар камаяди, чунки меҳнат буюмлари тўғридан-тўғри цехга ёки дўконга бориб тушади;

- яхши маълум бўлган етказиб берувчилар ва ташувчилар билан узок муддатли муносабатлар ўрнатилиши ҳисобига етказиб беришларнинг ишончлилиги ошади, бу эса суғурта харажатлари камайишига олиб келади;

- яқин масофада жойлашган ёки омборлари мавжуд етказиб берувчилар билан ишлаш натижасида йўл харажатлари ҳам камаяди;

- маҳсулоти сертификатланган етказиб берувчилар билан ишлаш натижасида, маҳсулот сифати ҳам ошади;

- «аниқ муддатга» тизимини қўллашдан икки томонлама манфаат қўзланади, бу эса етказишлар ишонччилигининг ошишига олиб келади.

«Аниқ муддатга» тизимини қўллаш олдида турган айрим муаммоларга ҳам тўхталиб ўтиш лозим.

Истеъмолчининг сифатга бўлган талаблари, етказиб берувчи харажатларининг ошишига олиб келиши мумкин.

Истеъмолчининг йироқлиги, кичик партияларни тез-тез ташиб турилиши етказиб берувчи учун фойдасиз бўлиши мумкин.

Етказиш муддатлари жадвали, «аниқ муддатга» тизимида маҳсулотлар уларга эҳтиёж пайдо бўлгандагина олиб келинади, етказиб берувчи учун эса ягона бир жадвал бўйича (белгиланган вақт ва ҳажмда) етказиш қулайроқ.

Етказишлар ҳажми ва даврийлиги. Етказиб берувчи ва истеъмолчи учун ушбу иккита параметр бир-биридан фарқли ўлчамларда фойдали бўлиши мумкин.

Мавзу якунида «аниқ муддатга» тизимини лойиҳалаш ва киритиш жараёнида ечилиши лозим бўлган айрим масалаларни санаб ўтамиз.

1. Етказиб берувчилар билан муносабатлар соҳасида:

- яқин жойлашган етказиб берувчиларни излаш;
- узоқ муддатли хўжалик алоқаларига ўтиш;
- текширилган етказиб берувчилар билан шартнома муносабатларини узайтириш (пролонгация);
- етказиб берувчиларни «аниқ муддатга» тизимини қўллашга қизиқтириш ва уларнинг етказиб берувчиларига ҳам бу тизимни ёйиш;
- узоқ муддатли режалаштириш ва харидлар кафолати ҳисобига етказиб берувчилар фаолиятини қўллаб-қувватлаш;
- йироқдаги етказиб берувчиларни уюштириш (тўплаш);
- харид нархларини ҳар иккала томонга ҳам қулай даражага олиб келиш;
- қоғозсиз ахборот алмашинувини ташкил этиш;
- етказиб берувчи кучи ва воситалари ёрдамида марказлашган етказишни ташкил этиш;
- моддий оқимлар билан ишлашда технологик карталардан фойдаланиш.

2. Етказишлар ҳажми бўйича:

- ишлаб-чиқариш тезлиги билан келишилган харидлар тезлигини қувватлаш (савдо корхонаси учун сотиш тезлиги);

- кичик ҳажмлардаги тез-тез етказишларни таъминлаш;

- шартнома умумий ҳажми ўзгармасдан, ҳар бир етказиш ҳажмининг ўзгариши билан ишлаш;

- етказиб берувчилар талаб қилинаётган миқдорда маҳсулотни қадоклашга тайёргарлиги учун уларни мукофотлаш.

3. Етказилаётган маҳсулот сифати соҳасида:

- сифат учун жавобгар бўлган ишлаб-чиқарувчи ва истеъмолчи ходимларининг ўзаро алоқада бўлиши.

4. Ортиш соҳасида:

- юклар келишини аниқ жадвалини тузиш ва унга риоя қилиш;

- доимий, текширилган ташувчилардан фойдаланиш;

- омборга қўйиш ва ташишни ўз ичига оладиган мажмуавий логистик хизмат кўрсатишга узоқ муддатли шартномалар тузиш.

6. Тез амал қилиш услуги

Тез амал қилиш услуги «аниқ муддатга» тизимининг ривожланиши натижасида пайдо бўлган. Бу услуга – чакана савдо корхоналарига ва тақсимот марказларига маҳ-сулот етказиб беришларни режалаштириш ва тартибга солиш услубларини ўз ичига олади. Унинг асосида эса, савдо корхонаси, унинг етказиб берувчиси ва транспорт ўр-тасидаги логистик ўзаро алоқа ётади. Услуга мазмуни унинг номида акс эттирилган: бозорда пайдо бўлган талабга қараб логистик тизимнинг тез амал қилиши.

Бозор талабига қараб амал қилувчи логистик тизимда, агарда етказиб берувчи ишлаб чиқариш корхонаси бўлса, у оператив тарзда ўз ишлаб-чиқаришини, янги маҳсулот чиқариш мақсадида, қайтадан ташкил этиши ло-зим. Етказиб берувчи бозордаги реал талаб ҳақидаги ахборотни тезда олиш имкония-тига эга бўлиши керак.

Ишлаб-чиқарувчи корхонадан савдо корхонасига бирор-бир маҳсулот, ўша маҳ-сулотга реал эҳтиёж пайдо бўлиши эҳтимоли юқори бўлгандагина етказиб

беради. Буюртмани топшириш ва маҳсулотни етказиш ҳеч қандай тутилишсиз амалга ошириш керак. Масалан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи корхонани оладиган бўлсак, у ўз ишлаб-чиқаришини тезда бир маҳсулотдан иккинчи маҳсулотга ўтказиш оқсо мақсадга мувофиқ бўлади.

Тез амал қилиш услуби учта технология ва бизнеснинг янги концепциясини қўллашга асосланган:

Биринчи технология: маҳсулот штрих кодларини автоматик равишда аниқлаш. Ҳозирги вақтда нима сотилаётгани тўғрисида аниқ маълумотни тез йиғишга имкон беради.

Иккинчи технология: маълумотларнинг электрон алмашинуви. Бу нафақат ин-тернет, балки корхоналарга ҳужжатланган маълумотлар билан оператив алмашиш им-конини берувчи бошқа стандартлар мажмуаси ҳамдир. Учинчи технология: юк бирликларини (масалан, ташиш контейнерларини) автоматик аниқланиши.

Бизнеснинг янги концепцияси, бу товар ҳаракатида иштирок этувчи ташкилот-лар орасидаги ҳамкорлик туйғусидир. Иштирокчиларнинг ўзаро келишуви ниҳоятда катта рол ўйнайди. Масалан, 80-йилларнинг охирида АҚШ.да 90% товарларда штрих код мавжуд эди. Аммо тез амал қилиш технологияси билан атиги бир неча юзта ҳам-корлар ўзаро боғланган эдилар холос.

Жорий этишнинг секинлигига технология янгилиги эмас, балки иштирокчилар (чакана савдогарлар, дистрибьюторлар, ишлаб-чиқа-рувчилар) орасидаги бир-бирига бўлган ишончсизлик туйғуси сабаб. Тарихан шундай бўлганки ҳар бир ташкилот кўпроқ фойда олишни, ва бу ишни бошқа ташкилот фой-даси ҳисобига амалга оширишни кўзлайди. Ушбу рақиблик муносабатларини енгиш, техник-технологик масалаларни ечишдан ҳам мураккаброқдир.

10.4. Таъминот логистикасида харид қилишни режалаштириш ва амалга ошириш тартиби.

Эҳтиёж аниқлангандан кейин фирма олдида товарни харид қилиш ёки уни ўзи ишлаб чиқариш муаммоси туради. Буни ҳал қилиш учун қуйидагиларга

эътибор қилиш керак: етказиб бериш нархи; буюртмани расмийлаштириш харажати; етказиб бериш; суғурта; қадоқлаш, омборга жойлаштириш; қайта ишлаш, хомашё, энергия, ишчи кучи, харажатлари, солиштирилгандан сўнг фирма сотиб олиш ёки ишлаб чиқариш тўғрисида маълум қарорга келиши мумкин.

Материалларни харид қилиш жараёни ўзининг таркибига бир қатор логистик ўзаро боғланган ишлар турларини жамлайди. Материаллар харид қилиш жараёнининг қуйидаги босқичлари ажратилади: аризаларни тузиш, аризалар таҳлили, етказиб берувчиларни танлаш, буюртмаларни жойлаштириш, буюртмалар бажарилишини назорат қилиш, харид қилиш жараёнининг тугатилиши.

Аризаларни тузиш. Материалларни харид қилишга аризалар корхонанинг махсус функционал бўлинмаларининг ишчилари томонидан тайёрланади. Улар корхонага материалларнинг қайси турлари ва қанча миқдорда талаб этилаётганлиги, улар қачон қабул қилиб олинishi кераклиги ва аризани ким томонидан тузилганлиги ҳақида маълумотларга эга бўлади.

Аризалар шундай тузиладики, кутилаётган материалларни келиб тушиш миқдори, уларга бўладиган амалий талаблардан ўзиб кетади.

Аризаларни жойлаштириш ва материалларни қабул қилиш ўртасидаги вақт **ўзиб туриш вақти** деб аталади. Ўзиб туриш вақтини тўғри аниқлаш харидларни ва моддий захираларни бошқариш жараёнида муҳим ўрин тутди. Аризаларнинг олдиндан берилиши келиб тушишларни кутилмаган тўхташининг салбий таъсирини камайтиради. Шу билан бирга ўзиб туриш вақтининг ҳаддан ташқари кўпайтирилиши моддий захираларнинг ўсишига олиб келади. Аризаларни тузишга жавобгар бўлган ишчилар, материаллар келиб тушишини энг кам ўзиб туриш вақтини ўрнатиши зарур, бунда етказиб берувчининг имкониятлари ва материаллар истеъмолчисининг талаблари ҳисобга олинади.

Аризалар таҳлили. Материалларни ишлатишга бериладиган аризалар таҳлили моддий техник таъминот хизмати томонидан бошқа бўлинмалар мутахассислари билан биргаликда амалга оширилади. Таҳлил мақсади –

материалларнинг ҳар бир тури бўйича минимал харажатларни таъминлашдир. Тадқиқот услублари бўлиб функционал нархли таҳлил ва нархни ўрнатиш ҳисобланади.

Таҳлил жараёнида қуйидаги саволларга жавоб олиниши керак:

Арзонроқ материаллар ишлаб чиқариш талабларини қониқтира оладими?

Бу талаблар асосланганми?

Бошқа турдаги материаллар белгиланган талабларни қониқтира оладими?

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот тузилишини соддалаштириш мумкинми?

Етказиб берувчи истеъмолчи билан биргаликда ишлаб чиқаришда олинган натижаларни таҳлил қилишда қатнашиб туриб материалларга қўйилган нархларни камайтира оладими ?

Таъминот хизмати аризаларда кўрсатилган материалларни бошқаларга алмаштиришга ҳаққи йўқ. Бўлим ишчиларнинг келиб тушаётган аризаларни таҳлил қилиши ва буюртмалар қийматини камайтиришга олиб келиши мумкин бўлган материаллар харид қилишнинг вариантларини таклиф қилиши керак.

Моддий – техник таъминот хизматига етказиб берувчиларнинг таклифлари ва рақобатчиларнинг нархлари аниқ бўлади. Шу хизмат ишчилари конструкторлик ва технологик бўлимлар билан биргаликда, арзон ва сифатли материалларни қўллаш асосида маҳсулотларни ишлаб чиқариш технологиялари ва тузилишларини мустаҳкамлаштиришга олиб келадиган техник ва иқтисодий қарорлар ишлаб чиқариши мумкин.

«Аниқ муддатларда» етказиб бериш тизими-бу ишлаб чиқариш ёки бутловчи товарларнинг ёки товарларнинг ишлаб чиқариш истеъмоли жойларига, ёки савдо корхонага сотиш пайтига талаб килинган миқдорда ва керакли пайтда етказиш тизимидир.

Аниқ муддат бўйича товар етказиб бериш тизимининг анъанавий таъминотдан фарқлари (расм 13) да кўрсатилган.

Расм 3. Муддат бўйича ва анъанавий таъминлашни киёслаш шакли

Шаклдан маълум бўлишича, аник муддат билан стказиб беришда истеъмолчи томонидан сифатни назорат килиш назарда тутилмаган.

Шу боисдан, бу вазифани етказиб берувчи ўз устига олиш керак.

Бундай ҳолларда сифатсиз буюмларнинг етказиб берилган махсулотнинг ичида бўлишига йўл кўйиб бўлмайди. Махсулот етказиб берувчи ва харидор ўртасида аник муддат бўйича тизимни жорий килиш учун узок давомли хўжалик алокалари мавжуд бўлиб улар узок муддатли шартномаларга асосланган бўлиши керак.

Факат шундагина биргаликдаги режалаштириш масалаларига эришиш техник-технологик бирлашишнинг зарур даражасига эришиш ва иктисодий келишув йўлларини топишни ўрганиш мумкин.

Аник муддатда таъминлаш тизими истеъмолчилар ишларини анъанавий таъминот шароитларига нисбатан камрок захиралар билан ишлашни кўзда тутуди.

Шу боисдан, логистик жараёнлардаги барча иштирокчиларнинг ишончли бўлшишкларига талаблар ортади шу жумладан транспортчиларга ҳам.

Шунинг учун ҳам, агар анонавий таъминот тизимида юк ташувчини таклашда биринчи навбтда юк ташув тарифларига эътибор берилса, у колда аниқ муддатли таъминот тизимида кўпроқ эътибор юк ташувчига, яъни унинг белгиланган муддатларга юкни етказиб беришни ишончли кафолатлашга берилади.

Аниқ муддатда таъминлаш тизими захиралари кескин кискартириш, яъни ишлаб чиқариш ва товар махсулотларияи, омбор кувватларини, ҳамда ходимларни кискартириш имкониятларини беради.

Савдо тизимида товарларни ўз муддатида етказиб бериш куйидаги шаклларнинг бири орқали амалга ошириши мумкин:

- улгуржи савдо корхоналари омбори дўкон савдоси;
- тайёрловчи заводнинг тайёр махсулотлар омбори дўкон савдоси;
- дала-дукон савдоси.

Аниқ муддатли тизим амалда жорий қилиш учун анча уринишларни талаб этади. Бинобарин, уни ишлаб чиқиш учун қўйилаётган товарлар рўйхатини табакалаштириш ёки энг кулай каторларни ресурсларини етказиб беришда аниқ муддатда таъминлаш тизими энг юкори самара бериш мумкин.

Харид махсулотларини етказиб берувчиларни танлашдаги асосий талаблар.

1. Таклифларни қабул қилиш ва баҳолаш

Доимий мол етказиб берувчилардан таклиф олиш ва уни баҳолаш жараёни турлича ташкил қилиниши мумкин. Кенг тарқалган ва самаралиси куйидагилар ҳисобланади:

- 1) Танловли савдо.
- 2) Мол етказиб берувчи ва истеъмолчи ўртасида ёзма келишув.

Танловли савдо (тендерлар) доимий мол етказиб берувчиларни излашнинг кенг тарқалган шаклидир. Тендерни ўтказиш куйидаги босқичларни ўз ичига олади:

- реклама;
- тендерли ҳужжатларни ишлаб чиқариш;
- тендерли ҳужжатларни чоп этиш;

- тендерли таклифларни қабул қилиш;
- тендерли таклифларни баҳолаш;
- савдо қатнашчиларининг малакасини тасдиқлаш;
- шартнома таклифи.

Тендерли ҳужжатлаштириш, қоида бўйича, етарлича катта ҳажмга эга бўлиб, 1 қатор муҳим функцияларни бажаради:

- тендер қатнашчиларига савдо жараёни тўғрисида йўл - йўриқ кўрсатади;
- харид қилинадиган товар ва хизматларга тавсиф беради;
- таклифни баҳолаш шартларининг мезонларини ўрнатади;
- кейинги шартномалар шартларини аниқлайди.

Баҳолаш жараёнининг асосий қоидалари қуйидагилар:

- тендер ташкилоти аъзоларини олдиндан белгилаш;
- талабга жавоб берувчи таклифларни кўриб чиқиш;
- тендер ҳужжатида келтирилган баҳолаш қоидаларига тўлиқ амал қилиш;
- савдо қатнашчилари билан қандайдир келишувларнинг бўлмаслиги.

Ёзма келишувда келишув қатнашчилари расмий товар етказиш тўғрисида таклиф олишади. Бу 2 хил усул билан амалга ошиши мумкин. Биринчисида, шартнома тузиш ташаббуси товар сотувидан чиқади. У ўзининг доимий харидорларига оферталар жўнатади.

Одатда оферталар қуйидаги реқвизитларни ўз ичига олади:

- товар номи;
- товар миқдори ва сифати;
- нарх;
- етказиб бериш шарти ва муддати;
- тўлов шарти;
- тара ва қадоқлаш тавсифи;
- қабул қилиш - узатиш шарти;

Оферталар қаттиқ ва эркин тарзда бўлиши мумкин.

2-усулда шартнома тузиш ташаббуси товарни сотиб олувчидан чиқади. У доимий мол етказиб берувчиларга тижорат хатини жўнатади. Унда барча юқоридаги реквизиторлар кўрсатилган бўлади.

2. Мол етказиб берувчини танлашдаги асосий талаблар

Мол етказиб берувчини танлашда 2 асосий мезон мавжуд:

- 1) маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш баҳоси.
- 2) хизмат кўрсатиш сифати.

Булардан ташқари унчалик асосий бўлмаган 60 дан зиёд мезонлар мавжуд.

Уларнинг айримлари қуйидагилар:

- мол етказиб берувчининг истеъмолчидан узоқ жойлашгани;
- жорий ва тезкор буюртмаларни бажариш муддати;
- мол етказиб берувчида маҳсулот сифатини бошқаришнинг ташкил қилинганлиги ва бошқалар.

Санаб ўтилган мезонларни қўллашда турли манбалардан келувчи ахборотларни йиғиш лозим. Ушбу манбаларга қуйидагилар киради:

- шахсий кузатув;
- маҳаллий манбалар;
- банк ва молиявий институтлар;
- мавжуд мол етказиб берувчининг рақобатчилари;
- савдо ассоциациялари;
- ахборот агентликлари;
- давлат манбалари;

3. Харидорнинг ҳуқуқий асослари

Таклифлар ва қабул қилинган таклифлар. Шартнома иккала томоннинг олди - сотдидаги розилиги билан тузилади ва ёзма тарзда расмийлаштирилади.

Молиявий шартлар. Шартнома қийматига эга бўлиши керак, яъни унда молиявий шартлар кўрсатилгандагина у ҳақиқий ҳисобланади.

Шартнома тузиш ҳуқуқи. Бундай ҳуқуққа фақат масъул шахсларгина эга. Масалан: директор, бош директор ва бошқалар.

Қонунийлик. Шартноманинг қонуний бўлими мамлакатнинг юридик меъёрларига жавоб бериши лозим.

4. Шартнома шарти

Шартнома тизими турли шартларнинг ўзаро келишувини кўрсатади. Аниқ кўрсатилган шартлар, бу шартнома мазмунидан келиб чиқадиган шартлардир. Шарт сифатида шартномада зарурларни қоплаш ҳам кўрсатилган бўлиши мумкин. Бу жарима ҳисобланиб, олдиндан қатъий белгиланган тартиб ва шартларда ундирилади. Зарурларни қоплашдан фарқли равишда жарима суммаси ўсиб боровчи, яъни шартлар ўз вақтида бажарилмаганда олиб боровчи ҳисобланади. Агар кечикиш мол етказиб берувчига боғлиқ бўлган шартда келиб чиқиш кўзда тутилган бўлса, у ҳолда шартномада форс - мажор шартини ўрганиш керак.

5. Шартнома тузилиши

Шартнома тузилиши қуйидаги тартибда бўлиши керак:

- Шартнома предмети;
- Товар миқдори;
- товар сифати;
- шартнома суммаси ва ҳисоб - китоб тартиби;
- қадоқлаш ва маркерлаш;
- товар етказиш;
- товар қабул қилиш;
- форс - мажор;
- томон мажбуриятлари;
- келишмовчиликларни ҳал қилиш;
- бошқа шартлар;

6. Етказиб бериш тўлови

Буюртма берилган товарларга ҳисоб олиш шартнома бажарилишининг охири босқичи ҳисобланади. Барча ҳисобларни бир қанча асосий қоидаларга кўра текшириб кўриш керак:

- ҳисоб - китобни қабул қилишда, у айнан сизга тегишли эканлигига ишонч ҳосил қилинг;

- буюртма рақамини текширинг. Агар ҳужжатларда қарама-қаршилик бўлмаса, бухгалтерия ҳисобини тўлайди. Ҳисобларни тўлашда турли усуллардан фойдаланиш мумкин:

1. тўлов талабномасига асосан ҳисоб-китоб;
2. аккредитив бўйича ҳисоб-китоб;
3. инкасса бўйича ҳисоб-китоб;
4. Чеклар бўйича ҳисоб-китоб;

Юқорида санаб ўтилган ҳисоб-китобларга асосан, тўлов: қисмлаб; олдиндан тўлиқ тўлаш; охирида тўлиқ тўлаш ва бошқа тартибда амалга оширилиши мумкин. Ҳар қандай ҳолда ҳам у олди - сотди шартномасида кўрсатилган бўлади. Тезкор ёки олдиндан тўлаш товар сотиб олишда чегирма қилиш ҳуқуқини бериш мумкин. Бошқа томондан, тўловни кечиктириш, уни сотиб олувчи томонидан бошқа мақсадларда ишлатишни билдиради. Шунга мувофиқ, тўлов усулини танлашда унинг афзаллик ва камчиликларини диққат билан ўрганиб чиқиш ҳамда бунинг натижасида сизга қандай фойда ва зарар тегишини аниқлаб олиш зарур.

«Яшаш ёки сотиб олиш» ҳақидаги масала ҳал қилгандан сўнг, шунингдек корхона томонидан қандай хом ашё ва қандай моддий воситаларни сотиб олиш аниқлангач, **махсутлотни етказиб берувчини танлаш вазифаси** ҳал қилади. Ушбу вазифанинг ҳал қилинишидаги асосий босқичларни санаб ўтайлик ва таърифлайлик:

1. Имкониятли махсулот берувчилярни топиш

Бунда куйидагн усуллардан фойдалангиш мумкин:

-танлов эолон қилиш:

-реклама, воситаларини ўрганиш: фирма рўйхатлари. Оммавий ахборот воситаларида эълонлар ва ҳ.к;

-кўргазма ва ярмаркаларда иштирок этиш;

-мавжуд имкониятли махсулот етказувчилар билан ёзишма орқали ёки шахсий мулоқотларда бўлиш;

Санаб ўтилган тадбирлар натижасида имкониятлари мавжуд бўлган махсулот етказувчиларнинг рўйхатлари шаклланади, ҳамда улар доимий равишда янгиланиб туради ва тўлдирилади.

2-Имконият даражасида махсулот етказувчиларнинг таҳлили

Имкониятли махсулот етказувчилар юзасидан тузилган рўйхат махсус кўрсаткичлар бўйича таҳлил қилинади, ҳамда маъқул келган махсулот етказувчиларни танлаб олишни амал-га ошириш имкониятларини беради.

Бундай кўрсаткичларнинг миқдори ўнлаб бўлиши мумкии.

Бирок кўпинча қўйилаётган махсулотнинг нархи ва сифати билан чекланади, шунингдек унинг ишончилиги, яъни бу билан махсулот етказувчи томонидан етказиб бериш мажбуриятларининг муддати, товар турлари, бутланганлиги, сифати қўйилаётган, махсулотнинг миқдорининг сакланиш талаблари тушунилади.

Махсулот етказиб берувчини танлашда эътибор бериладиган бошқа кўрсаткичларга қуйидагилар киритилади:

-махсулот етказиб берувчининг истеъмомчидан узоклиги;

-жорий ва тезоб талабларнинг бажарилиш муддати;

-қўшимча қувватларнинг мавжудлиги;

-сифатни бошқаришнинг махсулот етказиб берувчи томонидан ташкиллаштирилиши;

-махсулот етказиб берувчининг руҳий вазияти (иш ташлаш ҳолатлари жиҳатидан);

-захира қисмларини ускуналарнинг доимий ишлаш муддати давомида таъминлаш қобилиятлари;

– махсулот етказиб берувчининг молиявий ҳолати, унинг кредит олиш ва тўлаш имкониятлари в.ҳ.к.

Имкониятли махсулот етказиб берувчиларни таҳлил қилиш натижасида аниқ шерикларнинг рўйхати шаклланади, ҳамда улар билан шартнома муносабатларини тузиш юзасидан ишлар олиб борилади.

3. Махсулотни етказиб берувчилар билан бўладиган ишларни баҳолаш

Махсулотларни етказиб берувчиларни танлашга улар билан тузилган шартномалар билан ишлаш натижалари жиддий таъсир кўрсатади Бунинг учун махсус кўрсаткичлар даражаси ишлаб чиқиб, махсулот етказиб берувчиларнинг мавкеини аниқлашга ёрдам беради. Махсулот етказиб берувчиларнинг мавкеини аниқлашдан аввал харид қилинадиган буюмларнинг табакалашувини бажариш зарур. Харид қилинадиган товарлар, хом ашё ва бутловчи буюмлар, одатда ишлаб чиқариш ёки савдо жараёнлари мақсадлари нуктаи назаридан бир хилда бўлмайди. Доимий зарур бўладигал талабдаги бутловчи нарсаларнинг йўқлиги ишлаб чиқариш жараёнларининг тўхтаб қолшига олиб келиши (худди айрим, камёб товарларнинг савдода нақ бўлиши савдо корхонасининг фойдаси кескин камайиши сингари) мумкин.

Бундай пайтда махсулот етказиб берувчиларнинг бундай табакаси учун асосий кўрсаткич унинг ишончли бўлишидир.

Агар харид қилинадиган нарсалар учун ишлаб чиқариш ёки савдо жараёнлари назаридан аҳамиятга молик бўлмаса, у ҳолда махсулот етказиб берувчиларни танлашнинг асосий кўрсаткичи бўлиб харид қилиш ва етказиб келиш, харажатлари ҳисобланади.

Номалум товар етказиб берувчилар билан ўзаро хўжалик алоқаларида бўлиб корхона маълум даражада хавф хатарликка йўл қўяди. Махсулот етказиб берувчи томонидан имкониятга эга бўлмаслик ёки виждонсизлик қилиниши истеомолчи томонқан ишлаб чиқариш дастурларининг барбод бўлиши ёки бевосита молиявий қийинчиликларни вужудга келтиради.

Етказилган зарарларни ўрнига келтириш, одатда маълум қийинчиликларга сабаб бўлади.

Шу боисдан корхона хар хил усулларни излаб топиб, ишончсиз махсулот етказувчиларни аниқлайди. Масалан, ғарб фирмалари кўпинча ихтисослашган ваколатхоналарга мурожаат қилиб, махсулот етказувчиларни тўплайди, шу жумладан улардан норасмий фойдаланади.

Бу маълумотномалар махсулот етказиб берувчилар ҳақида қуйидаги ахборотлар мазмунига эга бўлиши мумкин.

- маҳсулот етказувчининг қарз шартномаларини тўлашга муносабатлари;
- харид ҳажмининг дебитор қарзларга муносабатлари;
- соф фойданинг умумий сотув қажмига нисбати;
- нақд пул ҳаракатлари;
- захираларнинг айланши даври ва ҳ.к.

Хизмат курсатиш, яъни эҳтиёжларни қондириш бўйича ишлар йиғиндисига сервис дейилади.

Логистик сервис, тақсимот жараёни билан узлуксиз боғлиқ ва товарларни истеъмолчига етказиб бериш жараёнида курсатиладиган

хизматлар комплексини ташкил этади. Логистик сервиснинг объекти бўлиб ишлаб чиқарувчи ва ноишлаб чиқарувчи корхоналар, аҳоли ҳисобланади.

Логистик сервис етказиб берувчи томонидан ёки сотувдан кейинги хизмат курсатишга ихтисослашган экспедитор фирмалар орқали амалга оширилади.

Логистик сервис соҳасида амалга ошириладиган ҳамма ишларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

- сотувдан олдинги, яъни логистик хизмат курсатиш тизимини шакллантириш ва хизмат курсатиш соҳасида корхонанинг сиёсатини аниқдаш бўйича ишлар;
- товарларни сотиш жараёнида амалга ошириладиган логистик хизматлар, масалан, юкларнинг утиши ҳақида маълумотлар бериш; ассортиментни танлаш, қадоқдаш; юк бирликларини шакллантириш ваҳоказо.
- Сотувдан кейинги логистик сервис узининг таркибига қафолатлар бўйича хизмат курсатишни, истеъмолчилар талабини қуриб чиқиш бўйича мажбуриятларни ва ҳоказоларни олади.

Логистик сервис тизими

- Логистик сервис тизимининг шаклланиши.
- Логистик хизмат даражаси.
- Логистик хизмат курсатишнинг сифат мезонлари.
- Сотувдан кейинги логистик сервис.

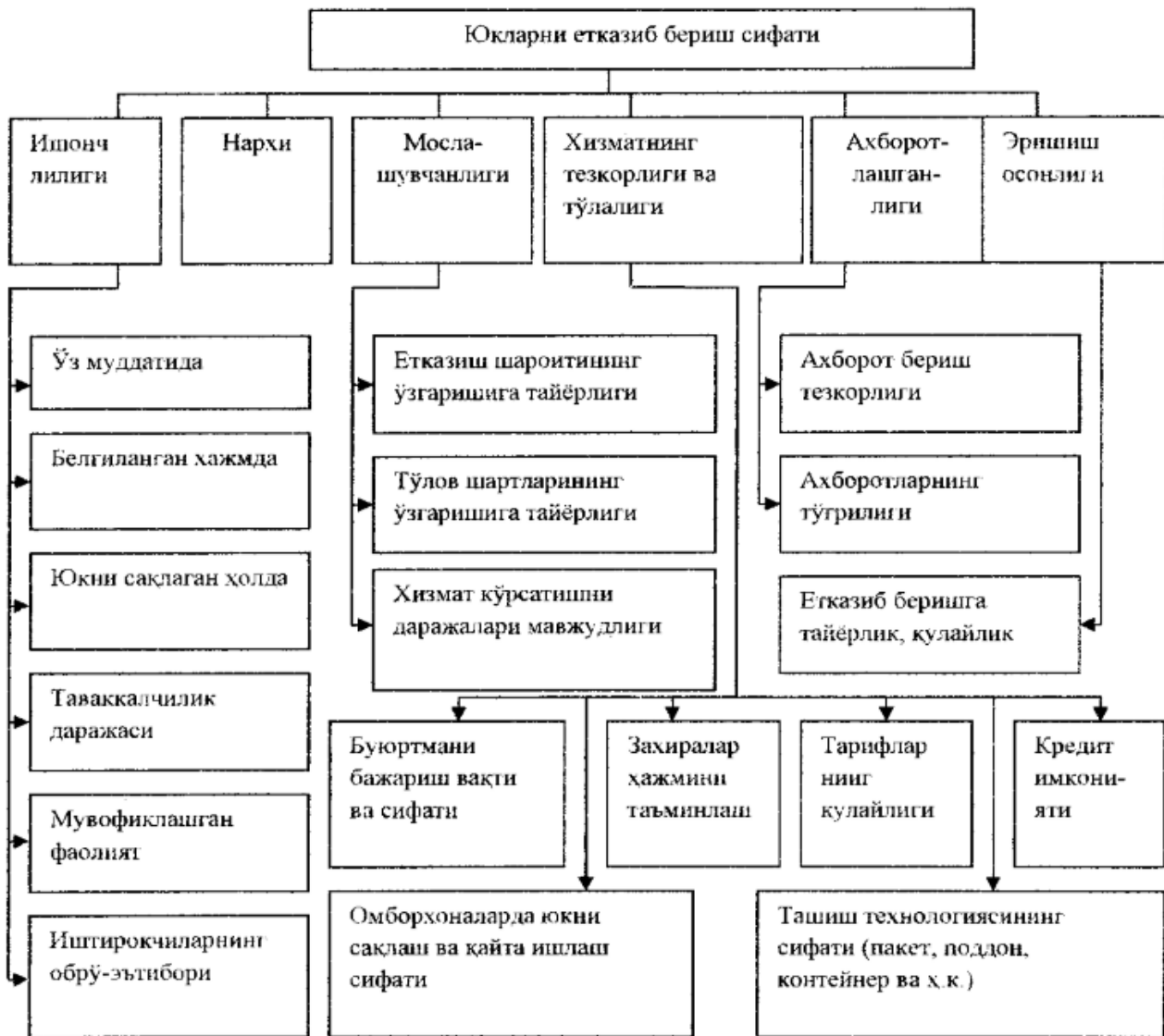
Хизматнинг сифати сервис маҳсулотни бир босқичдан иккинчисига ўтиш қийматининг мезони бўлиб қолди. Бундан ташқари, сервис жараёнини юқори

сифатда ташкил этиш мижозларни жалб этади ва ушлаб туради. Сервис сифатининг кўтарилиши шу сервис маҳсулотининг бозордаги улушини кўпайишига имконият туғдиради.

ISO 9000:2000 стандартига мувофиқ, сифат - бу ўзига хос ёки унга таърифланадиган хусусиятлар йиғиндисининг тавсифларини (фарқловчи белгиларини) қўйилган талабларга жавоб бериш даражасидир.

Бу маънода «сифат» атамаси ёмон, яхши ёки аъло сифатлар билан қўлланиши мумкин.

Бу тушунчада сифатланувчи нарса кўрсатилмайди. Истеъмолчи унинг талабини қайси нарса қониқтиришини билмаслиги мумкин, ёки улар истеъмолчига нотаниш бўлган сифат билан қондирилиши мумкин. Истеъмолчи учун қандай нарсалигидан қатъий назар унинг талабининг қондирилиши муҳимдир. Буни қуйидаги чизма орқали кўришимиз мумкин:

Талаб қилиш – бу, талаб ёки аниқ белгиланган (таърифланган), одатда мўлжалланган ёки албатта бўладиган истеъмолчини кутишдир.

Талаб қилишнинг турли кўринишлари бор: маҳсулотга, сифат менежментига, истеъмолчининг талаби, турли манфаатдор томонларга. Талабнинг аниқ таърифи ҳужжатларда ифодаланади (ахборот олиб юрувчиларда): ёзувларда, техник шартномаларда, иш тартибининг спецификация ҳужжатларида, чизмаларда, ҳисоботларда, стандартларда.

Истеъмолчи ўз талабларининг қондирилиш даражасини идрок этиши истеъмолчининг қониқиши дейилади. Истеъмолчининг шикоятлари у паст даражада қондирилганлигининг умумий кўрсаткичи ҳисобланади, лекин уларнинг йўқлиги юқори даражада қондирилганлигини билдирмайди.

Хатто истеъмолчи талаблари у билан келишилган ва бажарилган бўлганда ҳам бу истеъмолчини юқори даражада қониқтиришини таъмин этмайди.

Логистик сервис тизимининг шаклланиши. Хизмат курсатиш соҳасида корхонанинг сиёсатини аниқдаш логистик сервис тизимининг шаклланиши билан боғлиқ ва узаро боғлиқ ишлар комплексини олиб борилишини назарда тутди.

Логистик хизматлар тизимини шакллантириш буйича амаллар қуйидаги кетма - кетликда бажарилади:

1. Истеъмол бозорини сегментларга ажратиш, яъни уни аниқ; истеъмолчилар гуруҳига булиш, бу гуруҳларнинг ҳар бирига, истеъмол хусусиятларига қараб маълум хизматлар талаб этилиши мумкин.

2. Истеъмолчилар учун энг муҳим булган хизматларни аниқдаш.

3. Аниқданган хизматларни саралаш, истеъмолчилар учун энг муҳим булган хизматларга эътиборни кучайтириш.¹⁰

4. Бозорнинг алоқҳида сегментлари келишувида хизматлар стандартларини аниқдаш.

5. Курсатилаётган хизматни баҳолаш, сервис даражаси ва курсатилаётган хизматлар нархи уртасида узаро боғлиқликни урнатиш, компаниянинг рақобатбардошлигини таъминлаш учун зарур булган сервис даражасини аниқдаш.

6. Истеъмолчилар эҳтиёжларига хизматларнинг мие келишини таъминлаш учун улар билан алоқалар урнатиш.

Бинобарин, замонавий транспорт воситалари билан хизмат кўрсатувчи маҳаллий йирик транспорт корхоналари салоҳиятидан фойдаланиши ҳам логистик хизматларни, ҳам транспорт тизимини ривожланишига нечоғлиқ аҳамиятига эга. Республикамизда транспорт-логистика хизматларини ташкил этишда, унинг географик жойлашуви ва салоҳияти фойдаланиш ҳамда махсус эркин иқтисодий зоналарнинг транспорт ҳамжиҳатлигини таъминлаш буйича стратегиясига эга бўлиши керак(2-расм).

2-расм. Республикамизда транспорт-логистик хизматларини ташкил этиш стратегияси

Бунда истеъмол бозорининг сегментларга ажратилиши географик омил бўйича, курсатилаётган хизматлар хусусиятлари бўйича ёки бонца курсаткичлар бўйича амалга оширилиши мумкин. Истеъмолчилар учуй муҳим хизматларни аниқдаш, уларни солиштириш ва логистик хизмат стандартларини аниқдаш истеъмолчилар уртасида суровлар утказиш йули билан амалга оширилади.

Логистик хизмат даражаси. Логистик хизматларни етказиб бериш жараёнида курсатиладиган хизматларни бажаришга кетадиган вақтни, худди шу етказиб бериш жараёнида курсатилиши мумкин булган хизматларнинг умумий комплексига кетадиган вақт билан таккослаш йули билан ҳам баҳолаш мумкин. Хўсботкуйидаги формула орқали амалга оширилади:

$$nNY = \sum t_i / x_{ti} * 100\%;$$

Бу ерда p ва N - мое холда хакикий ва назарий кутилаётган хизматларнинг миқдори, t_i - i хизмат курсатишга кетадиган вақт.

Логистик хизмат курсатиш даражасини баҳолаш учун хизматларнинг энг муҳим турлари танланади, уларни курсатиш катта харажатларни талаб этади, курсатмаслик эса - катта йукотишларга олиб келади.

Сервис харажатларининг хизмат даражасига боғлиқдиги 11-расмда курсатилган.

Логистик хизматнинг мақсади хизмат курсатиш даражасининг оптимал миқдорини кидиришдан иборат. График тарзда сервис даражасининг оптимал миқдорини хизмат даражаси узгарганда харажатлар ва йукртишларнинг узгаришини акс эттирувчи F суммар чизигини куриш орқали аниқдаш мумкин (13-чизма).

Логистик хизмат курсатишнинг сифат мезонлари. Логистик хизмат курсатиш сифатини баҳолаш учун қуйидаги мезонлардан фойдаланилади:

- етказиб беришнинг эгилувчанлиги;
- буюртма бажарилиш давомийлиги;

Етказиб беришнинг эгилувчанлиги буюртма бажарилишининг келишилган муддати бузилмаган ҳолда, миқдорни етказиб беришнинг бирламчи шартларини узгартириш ҳақидаги хошишлар қридирилиш даражасини характерлайди. Бунга буюртмани утказиш шакли ёки усулини узгартириш ва бонщалар киради.

Етказиб беришнинг ишончлилиги етказиб берувчининг шартномада курсатилган буюртма бажарилиш муддатларига риоя қилиш имкониятларини аниқдайди. Етказиб беришнинг ишончлилигига таъсир этувчи муҳим омил бўлиб шартномада курсатилган мажбурият (кафолат)ларнинг мавжудлиги ҳисобланади, бу мажбуриятларга асосан етказиб берувчи буюртма бажарилиш муддатлари бузилганлиги учун жавобгар бўлади.

Буюртма бажарилиш давомийлиги буюртма олинис вақтидан товарлар партиясини истеъмолчига етказиб беришгача бўлган календарь даврини характерлайди. Буюртма бажарилиш давомийлиги узининг таркибига қуйидагиларни олади: буюртмани хужжатлаштириш, ишлаб чиқариш, кадокдаш, тушириш ва истеъмолчига етказиб бериш.

Сотувдан кейинги логистик сервис. Товарлар эксплуатациясининг бутун муддати давомида техник хизмат курсатиш, истеъмолчиларни уқитиш ва ахборот билан таъминлаш бўйича хизматлар комплексини ташкил этади.

Сотувдан кейинги давр ичида логистик хизмат курсатиш куйидаги асосий тадбирларни уз ичига олади:

- товар сотилгандан кейин харидорга курсатиладиган хизматларни аниқдаш;
- етказиб бериш шартларини келишиш жараёнида сотувдан кейинги хизмат курсатиш кетма - кетлигини урнатиш;
- зарур булган техник хужжатларни тайёрлаш ва чикариш товар истеъмолчиларини укитиш;
- эхтиёт кисмлар хамда етказиб берилаетган товарлар устидан назоратни амалга ошириш имконини берувчи инструментлар ва текширув ускуналари билан таъминлаш;
- логистик хизмат курсатиш жараёнини, уни тугридан - тугри амалга ошириш йули билан ёки субподрядчиклар (пудратчилар), дистрибьюторлар (таркдтувчилар), мижозлар томонидан олиб борилаётган хизмат курсатиш сифати устидан назорат урнатиш оркали бонщариш;
- эхтиёт кисмларини сақдаш ва созлаш ишларини олиб бориш учун жой ва инфратузилмани аниқдаш ва тайёрлаш;
- эхтиёт кисмлар харакати жараёнида кадокдаш ва вактинчалик омборга жойлаштириш, юклаш -тушириш ишлари, транспорт воситалари хамда хизмат курсатиш персоналининг харакатини бошқариш.

Сифатли хизмат кўрсатиш учун самарадор менежмент, яъни ташкилотни бошқаришга қаратилган мувофиқлаштирилган фаолият талаб қилинади. Сифат менежменти - бу сифат билан шуғулланадиган ташкилотга раҳбарлик қилиш ва бошқаришга қаратилган мувофиқлаштирилган фаолиятдир.

Сифат менежменти тизими - бу сифат соҳасида сиёсат ва мақсадларни белгилашга ва мақсадларга эришишга, ташкилотга сифат нуқтаи назаридан раҳбарлик қилиш ва бошқаришга йўналтирилган тизим.

Ташкилотнинг менежмент тизими турли менежмент тизимларини ўз ичига олиши мумкин. Булар сифат менежменти тизими, молия менежменти, атроф-

мухит менежменти, ишлаб чиқариш менежменти, корпорация менежменти, ходимлар менежменти, лойихалаш менежментидир.

Сифат бўйича раҳбарлик қилиш ва бошқариш тегишли сиёсат ва сифат соҳасида мақсадларни белгилаш, режалаштириш, кафолатлаш ва сифатни яхшилаш каби вазифаларни қамраб олади.

Сифат соҳасида сиёсат – бу ташкилот раҳбарияти томонидан расман тузилган, ташкилотнинг сифат соҳасидаги фаолиятига йўналтирилган умумий фикрлар.

Сифат соҳасида мақсадлар – одатда, ташкилот поғоналарининг (бўлинмалар ва хизматлар) маълум вазифаларига белгиланади.

Сифатни режалаштириш – бу, сифат соҳасида белгилаган мақсадларга эришишга йўналтирилган ишлаб чиқариш жараёнини ва мувофиқ келадиган манбаларни аниқлайдиган сифат менежментининг қисми.

Сифатни бошқариш – бу сифатга қўйилган талабларни қондиришга йўналтирилган сифат менежментининг бир қисми.

Сифатни кафолатлаш – бу сифатга қўйилган талабларни бажарилиши ҳақида ишонч уйғотишга йўналтирилган сифат менежментининг бир қисми. Сифатни яхшилаш – бу сифатга қўйилган талабларни қондириш имкониятларни оширишга (истеъдод ва маҳорат) йўналтирилган сифат менежментининг қисми. Сифатни узлуксиз яхшилаш – бу узлуксиз такрорланувчи сифатга қўйилган талабларни қондириш имкониятларни оширишга (истеъдод ва маҳорат) йўналтирилган сифат менежментининг қисми.

Сифатни самарали бошқариш учун сифатнинг эришилган тавсифларини ва уларга етишиш имкониятларини баҳолаш керак. Бундай баҳолаш назорат, синаб кўриш, таҳлил, солиштириш ва валидация ёрдамида амалга оширилади. Солиштириш – бу, қўйилган талаблар бажарилганлигини тасдиқлаш.

Валидация – бу, аниқ мўлжалланган фойдаланиш ёки қўлланишга қўйилган талабларни қондиришни тасдиқланиши.

Аттестация – қўйилган талабларни бажара олиш қобилиятини намоён этиш учун амалга ошириладиган жараён. Ходимларга, маҳсулотларга, жараёнларга ёки тизимларга тааллуқли бўлиши мумкин.

Таҳлил – бу кўриладиган нарса (объект), унга ўрнатилган мақсадларга яроқлилигини, мувофиқлилигини ва натижасининг самарадорлилигини аниқлашга қаратилган фаолият. Масалан, раҳбарият томонидан таҳлил ўтказиш, лойиҳа ва ишланмаларни таҳлили, истеъмолчи талабларини ва номувофиқликларини таҳлили ва ҳоказо.

2. Сервис сифатини бошқаришнинг меъёрий ҳужжатлари

Сифат стандартларини биринчи сонли бўлиб, Халқаро Стандартлаштириш Ташкилотининг 1979 йилда тузилган 176 сонли Техник комитети (Сифатни бошқариш ва сифатни таъминлаш ИСО/ТС 176) чиқарган ва уларни янгилашни давом эттириб келмоқда.

Биринчи сифат стандартлари, BS 5750 номи билан 1979 йилда Буюк Британияда яратилган. Улар Халқаро Стандартлаштириш Ташкилоти 1987 йили тасдиқлаган ИСО 9000 стандартларининг биринчи версиясининг асоси бўлди. Иккинчи версияси, биринчисидан кўпам фарқ қилмай, 1994 йили тасдиқланган.

Учинчи версия стандартлари 2000 йил 15 декабрда қабул қилинган. ISO (International Organization for Standardization, Халқаро Стандартлаштириш Ташкилоти, ИСО) - нодавлат халқаро ташкилот, 180 йўналишли техник комитетларга эга, саноат ишлаб чиқариши ва юрларни ташиш соҳасида стандартлар асосини ишлаб чиқади. Стандартлаштириш бўйича ИСОнинг асосий йўналиши атамалар, хажмлар, синаш усуллари ва эксплуатация тавсифлари, шунингдек сифат ва техник хавфсизлик масалаларини қамраб олади. ИСО сифат стандартлари сифат менежменти тизими турли хил ва катталиқдаги корхоналарда самарали фаолият кўрсатишини таъминлашга мўлжалланган. ИСО 9000 стандартларини бажариш ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки кўрсатилган хизмат юқори сифатли бўлишини таъминлайди. Улар маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ва хизмат кўрсатишнинг ҳамма босқичларини қамраб олган:

контрактни тайёрлаш, хом ашё ва жамламаларни олиш, бошқа корхоналарга хизмат кўрсатиш, хизматларни лойиҳалаш, сифатни назорат қилиш, ходимларга талаблар қўйиш.

ИСОнинг ҳамма стандартлари мажбурий эмас, лекин улар миллий миқёсда ёки корхоналарда мажбурий этиб тасдиқланиши мумкин.

Аввалига стандартлар корxonанинг ички сифат тизимини тузиш учун қўлланилган. Улардан, шунингдек, мижозлар маҳсулот ёки хизматларни етарли даражада сифатли бўлишига ишонч ҳосил қилиш учун контракт ҳужжатларни тузишда фойдаланганлар.

Ҳозирда корхона бизнес-жараёни ИСО сифат стандартларига мувофиқлигини мустақил (биринчи ва иккинчи томондан, ҳамда давлатдан мустақил) сертификат берувчи ташкилотлар баҳолашади. Стандартларга мувофиқликни сертификациялаш ихтиёрий, лекин сертификатлар контрактлар тузишда сифатли маҳсулот ёки хизмат олишни гарови ҳисобида керак бўлади.

Кўпинча сифат сертификатини бўлгуси мижозлар албатта талаб қилишади. Ўзбекистонда давлат эҳтиёжи учун маҳсулот сотиб олиш тендер савдоларни ўтказишда, мамлакат таъминотчиларининг кўрсаткичлари тенглигида сертификациялаш сифат бошқариш тизимига эга бўлганлар афзал кўрилади. Ҳозирги вақтда ИСО 9000 сифат стандартлари 5та асосий стандартдан иборат. ИСО 9000:2000 стандарти «Сифат менежменти тизими. Асосий тамойиллар ва луғат». Сифат менежменти тизимида асосий ҳолатлар ёритилган ва атамалар белгиланган.

ИСО 9001:2000 стандарти «Сифат менежменти тизими. Талаблар». Ташкилот истеъмолчилар талабини ва тегишли тартибга солувчи (меъёрий) талабларни қондирадиган маҳсулотини тақдим этиш имкониятини намойиш қилишга муҳтож бўлганда ва истеъмолчилар қониқишини ошириш мақсадини олдига қўйган ҳолларда сифат менежменти тизимига талаблар белгилайди. ИСО 9004:2000 стандарти «Сифат менежменти тизими. Сифатни яхшилаш бўйича тавсиялар».

Сифат менежменти натижалиги ва самарадорлигига тегишли тавсиялардан иборат. Стандартнинг мақсади ташкилот фаолиятини яхшилаш ва истеъмолчилар ва бошқа манфаатдор томонларнинг қониқшини ошириш. ИСО 190011:2000 стандарти «Сифат менежменти тизимида ва атрофмуҳит менежменти тизимида аудит ўтказиш бўйича қўлланма». Сифат менежменти тизимида ва атроф-муҳит менежменти тизимида аудит ўтказиш бўйича услубий қўлланмалардан иборат.

ИСО 100012 стандарти «Ўлчов ускуналари сифатини таъминлаш». ИСОнинг бу стандартлари расмий сертификациялаш тизимини тузиш имкониятини беради. Сифатни бошқариш ва сифат тизимини сертификациялаш бошқа-бошқа тушунчалардир. Сифат тизимини сертификациялаш, бу, кўрилаётган тизим стандартларнинг расмий талабларига мувофиқлигини баҳолашдир. У корхонада ташкил этилган жараён маҳсулот ва хизматларнинг барқарор ва етарли юқори сифатини таъмин этишини кўрсатади.

Сертификациялаш мажбурий талаб эмас. Кўпчилик мамлакатларда сифат сертификати фақат маҳсулотнинг сифати одамлар соғлиғи ва ҳаёти билан боғлиқ бўлган тармоқларда бўлиши шарт.

Хужжатланган ва сертификацияланган сифат тизимининг бўлиши корхонага нисбатан бошқа бозор қатнашчилари ишончини оширишни таъминлайди.

Компания ёки бир гуруҳ компанияларда сифат тартибини белгиловчи бундан кўра қатъий меъёрий хужжатларни ишлаб чиқиш имконияти бор. ИСО сифат стандартлари давлат миқёсида 90 дан ортиқ мамлакатларда: АҚШ, Россия, Канада, Япония, Европа Иттифоқи давлатлари ва бошқалар. қабул қилинган.

Ўзбекистон Республикасида сифатни бошқариш тизимининг қонуний ва ҳуқуқий асослари қуйидаги хужжатлардан иборат:

- «Маҳсулотлар ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни;

- «Корхоналарда халқаро стандартларга мувофиқ бўлган сифатни бошқариш тизимларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлари Маҳкамасининг № 349 қарори, 22.07.2004;

- «Ўзбекистон давлат стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлиги тузилмасини такомиллаштириш ва унинг фаолиятини ташкил этиш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг №373 қарори, 05.08.2004;

- «Республика корхоналарида халқаро стандартларга мувофиқ бўлган сифатни бошқариш тизимларини жорий этишни кенгайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлари Маҳкамасининг № 173 қарори, 19.06.2009.

Ўзбекистонда сифатни бошқариш тизимининг қатор давлат стандартлари, қўлланмалари, услубий кўрсатмалари, талабномалари, тавсияномалари ишлаб чиқилган (ҳаммаси бўлиб 22та ҳужжат).

Мамлакатимиздаги корхоналар маҳсулот етказиб берувчиларни танлашда ўзларининг хусусий ахборотларига суянадилар. Булар орасида, кўпгина маҳсулот етказиб берувчи корхоналар орасида маълум бўлган гапончга сазовор бўлганларнинг рўйхати шаклланиши мумкин.

Бундай маҳсулот етказиб берувчилар билан шартномаларни тасдиқлаш, етказиб бериладиган маҳсулотларга олдиндаи пул тўлаш соддалаштирилган шаклларда амалга оширилади.

Агар маҳсулот стказувчи билан шартнома килиш мўлжалланган бўлиб, ушбу рўйхат бўйича у номаълум бўлса, у холда шартномаларни тасдиқлаш ва пул тўлаш жараёнлари тегишли зарур тадбирлар ўтказилиб молиявий ва корхонанинг бошка манфаатлари таъминланади.

Шундай килиб, корхона учун энг кулай, кам харажатлар билан ва ўз вақтида, сифатли маҳсулотларни олиш имкониятлари вужудга келади.

Назорат ва мулоҳаза саволлари

1. Материал ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондириш учун қандай зарурий масалаларни ечиш зарур?
2. Харид логистикасида қандай товар бозорлари таҳлил қилинади?
3. Бозор иқтисодиёти эҳтиёжларини етказишни аниқлаш усулларини айтинг.
4. Харид қилишни бошқаришнинг шакл ва усулларини изоҳлаб беринг.
5. Харид материалларини етказиш усулларини кўрсатиб беринг.
6. Логистикада сотувчилар билан бўладиган муносабатлар принципларини изоҳлаб беринг.
7. Етказиб берувчининг рейтингини ҳисоблаш мезонларини тушунтириб беринг.
8. Таъминотнинг усулларини изоҳлаб беринг.
9. Логистик сервис тизими, хизмат курсатишнинг сифат мезонларини тушунтириб беринг.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2010. – 40 бет.

2. «Божхона хизмати тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси 1997 й.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 24 августдаги “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш учун қулай ишбилармонлик муҳитини шакллантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4354-сонли Фармони.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «ТИФни тартибга солишни қўшимча чора-тадбирлари» 2009 йил 5.08.2009 йилдаги ПҚ-1169-сон қарори.

1. Каримов И.А. 2015-2019 йилларда муҳандислик-коммуникация ва йўл-транспорт инфратузилмасини ривожлантириш ва модернизациялаш Дастури тўғрисида” ги қарори.

2.1.О‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "O‘zbekiston Respublikasi hududi orqali tranzit o‘tkazish tartibini yanada soddalashtirish bo‘yicha tadbirlar to‘g‘risida"gi RG‘-5366-sonli Farmoni.

2.2.О‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 7-fevraldagi «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi RG‘-4947-sonli farmoni.

2.3. О‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tadbirkorlik sub’ektlarini tekshirishlarni yanada qisqartirish va ular faoliyatini nazorat qilishni tashkil etish tizimini takomillashtirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2011 yil 4 apreldagi PF-1068-sonli Farmoni.

2.4.О‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 4 martda “2015-2019 yillarda ishlab chiqarishni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish va tarkibiy o‘zgarishlarni ta’minlashning dasturiy chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-4707 sonli Farmoni

3.1.Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси парламенти-Олий Мажлисга

Мурожаатномаси (2017 йил 22 декабр). <http://www.uzreport.com/>

3.2.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2909-сонли Қарори. “Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил 21 апрель.

3.3.Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, катъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.

3.4.Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б

3.5.Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга кураимиз. – Тошкент: : “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.

3.6.Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент : Ўзбекистон, 2016. - 56 б.

4.1.Xodiev B.YU., Qosimova M.S., Samadov A.N. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik. T.: TDIU, 2010. – 235 b.

4.2.Xodiev B.YU., Bekmurodov A.SH., G‘afurov U.V. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning «Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir» hamda «Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir» nomli ma’ruzalarini o‘rganish bo‘yicha O‘quv-uslubiy majmua – Toshkent: Iqtisodiyot.- 2010. 134 b

4.3.B.A.Anikip. (i drugie). Pod. red. B.A. Anikina, T.A. Rodkinoy. Logistika. Ucheb. posobie - Moskva.: GK. Velbi. «Prospekt», 2008.

4.4.Gadjinskiy A.M. Logistika: Uchebnik dlya visshix i srednix uchebnix avedeniy. - 3-e izd. pererab. i dop. - M.: IVS «Marketing». 2007.

4.5.S. M., Prokofeva T. A., Goncharenko S. Mejdunarodims traneportnne koridorm: problemn formirovaniya i razvitiya. SPb.: Piter, 2005.

4.10. Muratov R.S., Djalalova I.A., Oripov S.SH. Korxonona iqtisodiyoti. Darslik. - T.: "Fan va texnologiya", 2014. - 501 b.

4.12. Muratov R.S., Tursunov R.T., YUsupov M. "O'z biznesingizni yarating". TDIU, UMK. 2012. 5-17 b.b.

4.13. Muratov R.S., Kucharov A.S., Rasulev D.M. Investitsion tahlil. Darslik. - T.: TDIU, 2017. -515 b.

5.1. Bekmurodov A.Sh., Qosimova M.S. Safarov B.J., Marketingni boshqarish. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2017,

5.2. Bronnikova T.S. Marketing: teoriya, metodika, praktika: ucheb. posob. -M.: KNORUS, 2014.

5.3. Dadaboyev Q.A. Logistika. O'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot- moliya. 2017.

6. Миротина Л.Б., Сергеева. В.И. Основы логистики: Учебное пособие /- М.: Инфра-М, 2002 год.

7. Николайчук В. Е. Логистический менеджмент: Учебник / - 2- е изд. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2012. -980 с..

1. www.gov.uz - Ўзбекистон Республикаси Давлат ҳокимияти портали

2. www.press-service.uz - Ўзбекистон Республикаси Президентининг Матбуот хизмати расмий сайты

3. www.mfer.uz - Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо Вазирлигининг расмий сайты

4. www.UzA.Uz - Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги расмий сайты

5. www.review.uz - "Экономическое обозрение" журналининг расмий сайты

6. www.cer.uz - Иқтисодий тадқиқотлар Марказининг расмий сайты

7. www.uzreport.com - бизнес ахборотлари портали

8. www.eurasianews.com - Евро Осиё тадқиқотлар Марказининг расмий сайты

9. www.vip.lenta.ru - Интернет нашриёти

10. www.InternetNews.com - янгиликлар сервери

ГЛОССАРИЙЛАР

Атамани ўзбек тилида номланиши	Атамани инглиз тилида номланиши	Атамани рус тилида номланиши	Атаманинг маъноси
<u>Асосий иштирокчи канали</u>	Main participant of channel	Основной участник канала	бу захираларга эгалик қилиш ёки молиявий хатарнинг бошқа катта шакллари билан боғлиқ жавобгарликни ўзига қабул қилувчи корхона.
<u>Бир босқичли канал</u>	One stage channel	Прямой канал	битта воситачини бўлишини кўзда тутди. Истеъмом бозорларида одатда чакана сотувчи худди шундай воситачи бўлиши мумкин, саноатга мўлжалланган товарлар бозорида эса у кўпинча сотиш бўйича агент ёки брокердан иборат бўлиши мумкин.
<u>Брокер</u>	Broker	Брокер	(инг. broker –ҳаридор ва сотувчи ўртасидаги воситачи), харидорлар ва сотувчиларни битим тузиш учун учун учраштиради.
<u>Дилерлар</u>	Diller	Дилер	операцияни ўз номларидан ва ўз ҳисобларидан олиб борадилар, товар етказиб бериш шартномаси бўйича харид қилинади ва у бажарилгандан кейин муносабат тўхтатилади.
<u>Дистрибьютерлар</u>	Distributors	Дистрибьютер	операцияни ишлаб чиқарувчи номидан ўзлари ҳисобига олиб борадилар, белгиланган вақтда, белгиланган ҳудудда савдо қилиш ҳуқуқига эгалар.
<u>Захиралар</u>	Inventory	Запасы	ишлаб чиқариш истеъмоли учун мўлжалланган моддий ресурсларнинг ҳар хил турлари.
<u>Захиралар логистикаси</u>	Inventory management	Логистика запасов	омборлардаги захираларни бошқариш ва ташкил қилиш билан шуғулланади ва

			омборхона операцияларига ҳаражатларни назорат қилади.
<u>Икки босқичли канал</u>	Two step channel	Смешанный канал	ўз ичига иккита воситачини олади, истеъмол бозорларида одатда улгуржи ва чакана сотувчилар шундай воситачилар бўладилар, улар саноат учун мўлжалланган товарлар бозорларида саноат дистрибьютори ва дилерлардан иборат бўлишлари мумкин.
<u>Ихтисослаштирилган иштирокчи канали</u>	Special channel participant	Специализированный участник канала	бу асосий иштирокчига тегишли мукофот учун муҳим махсус хизматларни кўрсатувчи корхона.
<u>Ишлаб чиқариш истеъмоли</u>	Consumption production	Потребление производства	бу жамоа маҳсулотидан ишлаб чиқариш заруриятларига меҳнат воситалари ва меҳнат предметлари сифатида жорий фойдаланишдир.
<u>Ишлаб чиқариш логистикаси</u>	Production logistics	Производственная логистика	логистиканинг корхона (фирма) ичидаги моддий оқимларни ҳаракатланиши жараёнларини қамраб олувчи соҳаси.
<u>Кенгликни тақсимлаш каналлари</u>	Plural channels of distribution	Множество каналов распределения	каналнинг ҳар бир босқичи учун ажратиладиган тақсимлаш канали иштирокчиларининг сони.
<u>Комиссионер</u>	Comissionare	Комиссионер	(фр. commissionaire – савдо битимларидаги воситачи) – белгиланган мукофот учун савдо топшириқларини бажарувчи шахс.
<u>Конкурсли савдолар (тендерлар)</u>	Tenders	Тендер	бўлажак етказиб берувчиларни қидириб топишнинг кенг тарқалган шакли.
<u>Логистик занжир</u>	Logistic chain	Логистическая цепь	бу ташқи, моддий оқимни бир логистик тизимдан бошқасига етказиб бериш бўйича логистик операцияларни амалга оширувчи логистик жараён

			иштирокчиларининг тўғри чизиқли тартибга солинган тўпламидир.
<u>Логистик сервис</u>	Logistic service	Логистический сервис	товарларни етказиб бериш жараёнида кўрсатиладиган хазматлар мажмуасидан иборатдир.
<u>Логистик шакл</u>	Logistic form	Логистическая форма	бу моддий оқимни аниқ ишлаб чиқарувчидан унинг истеъмолчиларигача етказиб беришни амалга оширувчиларнинг қисман тартибга солинган тўпламидир.
<u>Логистика</u>	Logistics	Логистика	хом ашё ва материалларни саноат корхоналарига етказиб бериш жараёнида амалга ошириладиган ташиш, омборга жойлаштириш ҳамда бошқа моддий ва номоддий операцияларни режалаштириш, назорат қилиш ва бошқариш, хом ашёни завод ичида қайта ишлаш, истеъмолчига унинг талабларига мувофиқ тайёр маҳсулотни етказиб бериш ҳамда тегишли ахборотни узатиш, қайта ишлаш ва сақлаш ҳақидаги фан.
<u>Макрологистика</u>	Macrologistics	Макрологистика	логистиканинг етказиб берувчилар ва истеъмолчилар бозорини таҳлил қилиш, тақсимлашнинг умумий концепциясини ишлаб чиқиш, омборларни хизмат кўрсатиш ҳудудига жойлаштириш, транспорт ва транспорт воситалари турини танлаш, транспорт жараёнлари, моддий оқимларнинг рационал йўналишларини, хом ашё, материаллар ва ярим тайёр маҳсулотларни етказиб бериш шаҳобчаларини ташкил қилиш, тайёр маҳсулотларни етказиб бериш шаҳобчаларини ташкил қилиш, товар ҳаракатланишининг транзитли ва омборли

			узулини танлаш билан боғлиқ масалаларини ҳал қилувчи соҳаси.
<u>Маҳсулотни қабул қилиш</u>	Product supply	Приём товара	маҳсулотнинг миқдори, сифати ва бутлигини унинг шартномада кўрсатилган таърифлар ва техник шартларга мос келишини текшириш.
<u>Мезологистика</u>	Mezologistics	Мезологистика	бир тармоқнинг бир неча фирмаларини битта тизимга интеграцияланишини амалга оширувчи логистиканинг соҳаси.
<u>Микрологистика</u>	Micrologistics	Микрологистика	логистиканинг алоҳида бўғинлари ва элементлари доирасидаги маҳаллий вазифаларни ҳал қилувчи ва ички ишлаб чиқариш (ички фирма) даражасидаги моддий ва ахборот оқимларини бошқаришни амалга оширувчи соҳаси. Ортиш-тушуриш, транспорт-омборхона ва бошқалар каби ҳар хил логистик операцияларни корхона доирасида режалаштириш бунга мисол бўлади.
<u>Моддий оқим</u>	Material flow	Материальный поток	юклар, деталлар, товар-моддий бойликларнинг уларга бир қатор логистик (ташиш, омборга жойлаштириш) ва технологик (механик ишлов бериш, йиғиш)ни қўллаш жараёнида кўриб чиқиладиган мажмуаси.
<u>Ноишлаб чиқариш истеъмоли</u>	Nonproduction consumption	Непроизводственное потребление	бу жамоа маҳсулотидан шахсий истеъмолда жорий фойдаланиш ва ноишлаб чиқариш соҳаси муассасалари ва корхоналаридаги аҳоли истеъмолидир.
<u>Оқим</u>	Flow	Поток	кўчиб юрувчи объектлар, бир бутун сифатида қабул қилинадиган элементлар тўплами тизимидан иборат бўлади. Оқим қуйидаги элементлар билан таърифланади: бошланғич ва якуний нукта, тезлик, вақт, траектория, йўлнинг

			узунлиги, интенсивлик.
<u>Оқимнинг интенсивлиги (жадаллиги)</u>	Intensivity of flow	Интенсивность потока	вақт бирлигида шаҳобчалар орқали ўтган оқим объектларининг миқдори.
<u>Омбор</u>	Warehouse	Склад	бу маҳсулотларни қабул қилиш, жойлаштириш, жамлаш, сақлаш, қайта ишлаш, чиқариш ва истеъмолчига етказиб бериш учун мўлжалланган мураккаб техник иншоот (бино, ҳар хил ускуналар ва бошқа қурилмалар).
<u>Омборга жойлаштириш</u>	Warehouse management	Складирование	логистик канал иштирокчилари томонидан заҳираларни сақлаб туришдан иборат бўлган ва заҳираларни сақланиши уларни рационал жойлаштирилиши, ҳисобга олиниши, янгиланиши ва ишнинг ҳавфсиз усулларини таъминловчи логистик операциядир.
<u>Омборга жойлаштириш логистикаси</u>	Warehouse logistics	Логистика складирования	бу омборхона хўжалигидаги моддий оқимларни ўзгартириш жараёнида амалга ошириладиган ўзаро боғланган операциялар мажмуасидир.
<u>Омборнинг юк обороти</u>	Warehouse turnover	Грузовой оборот склада	ишга меҳнат сарфланишини таърифловчи ва вақтнинг белгиланган қисми (кун, ой, йил) ичида омбор орқали ўтган ҳар хил номлардаги маҳсулотларнинг ҳажми билан ўлчанадиган кўрсаткич.
<u>Омборхона технологик жараёни</u>	Technologica l process of warehouse	Технологически й процесс склада	маҳсулотни қабул қилишга тайёрлаш, маҳсулотни келиб тушиш жойини ўзгартириши, идишлардан чиқарилиши, миқдори ва сифати бўйича қабул қилиниши, маҳсулотни сақлаш учун жойлаштирилиши, идишларга солиниши, танлаб олиниши, бутланиши, чиқаришга тайёрлаш ва истеъмолчига чиқариш билан боғлиқ изчил бажариладиган операциялар

			мажмуасидир.
<u>Омборхона</u> <u>товар обороти</u>	Product turnover in warehouse	Товарный оборот склада	қийматли кўрсаткичларда акс этирилган белгиланган вақт ичида омбордан чиқарилган маҳсулот миқдори. Ушбу кўрсаткич нафақат омбордан маҳсулотларни сотилишининг умумий миқдорини, балки уларни алоҳида товар гуруҳлари бўйича сотилишини ҳам кўрсатади.
<u>Савдо</u> <u>агентлари</u> <u>(вакиллар,</u> <u>ёрдамчилар)</u>	Trade agents	Торговые агенты	саноат ва сотувникига бўлинадилар.
<u>Саноат</u> <u>агентлари</u> <u>(вакиллари)</u>	Industrial agents	Промышленные агенты	корхона сотиш хизматининг ўрнини босадилар, аммо иш ҳақи ва сотиш ҳажмининг 3 дан 10 %гача ўзгариб турувчи коммиссион мукофот оладилар.
<u>Тақсимлаш</u> <u>каналли</u>	Distribution channel	Каналы распределения	бу товарни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчи томон ҳаракатланиши жараёнида иштирок этувчи мустақил юридик ва жисмоний шахслар мажмуаси ҳамда бу ҳаракатга ҳамроҳ бўлувчи сервис.
<u>Тақсимлаш</u> <u>логистикаси</u>	Distribution logistics	Логистика распределения	логистиканинг моддий оқимларни ишлаб чиқариш корхонасидан то истеъмолчигача бўлган йўлини сотиш вазифаси қўйилган пайтдан бошлаб то маҳсулотни истеъмолчигача етказиб бериш ёки сотишдан кейинги хизмат кўрсатиш вазифаси тугалланган пайтгача бошқариш бўйича вазифаларнинг бутун мажмуасини қамраб олувчи соҳаси.
<u>Тарқатиш</u> <u>(сотиш)</u> <u>агентлари</u>	Distribution agents	Агенты распределения	кичик корхоналар билан ишлайдилар ва бутун маҳсулотнинг маркетинги учун жавоб берадилар.

<u>Транспорт</u>	Transport	Транспорт	бу моддий ишлаб чиқаришнинг одамлар ва юкларни ташилишини амалга оширувчи тармоғи.
<u>Транспорт логистикаси</u>	Transport logistics	Транспортная логистика	транспорт воситаларини мувофиқлаштириш; транспорт воситаларининг кўринишлари ва турларини танлаш; етказиб беришнинг ҳар хил канали йўналишларини белгилаш; транспорт – омборхона жараёнининг технологик бирлигини таъминлаш.
<u>Узунликни тақсимлаш каналлари</u>	Distribution channels	Каналы распределения	товарни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига қараб ҳаракатлангани бўйича ишни бажарувчи оралик бўғинларнинг сони.
<u>Умумий фойдаланиш транспорти</u>	Transport for general use	Транспорт общего пользования	халқ хўжалиги барча тармоқлари ва аҳолининг юклар ва йўловчиларни ташишиларга эҳтиёжларни қаноатлантирувчи халқ хўжалиги тармоғи.
<u>Умумий фойдаланишга мўлжалланмаган транспорт</u>	Transport for not general use	Транспорт необщего пользования	ишлаб чиқаришнинг ичидаги транспорт ҳамда транспорт ташкилотларга тегишли бўлган транспорт воситаларининг барча турлари.
<u>Харидлар логистикаси</u>	Purchase logistics	Закупочная логистика	бу корхонани ишлаб чиқариш учун моддий ресурслар билан таъминлаш, уларни омборларга жойлаштириш, сақлаш ва зарурий эҳтиёжда ишлаб чиқаришга топшириш жараёнидир.
<u>Штрихли код</u>	Coding	Штрих код	белгиланган қоидаларга мувофиқ қурилган ҳар хил кенгликлардаги қора ва оқ йўллари алмашиб келишидан иборат.
<u>Юк бирлиги</u>	Freight	Грузовая единица	товарларнинг ягона масса сифатида юкланадиган, ташиладиган, тушуриладиган ва сақланадиган баъзи бир микдори, у ўзининг ўлчамлари билан

			логистик занжирнинг ҳар хил участкаларидаги технологик жараёнларни ягона бир бутунга боғлайди.
--	--	--	--